

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLIV

SZERKESZTI

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN**

DEBRECEN, 2006

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK XLIV

A mű elektronikus változatára a Creative Commons - Attribution-NonCommercial-NoDerivs (Jelöld meg!-Ne add el!-Ne változtasd!) licenc feltételei érvényesek: a művet a felhasználó másolhatja, többszörözheti, amennyiben feltünteti a szerző nevét és a mű címét, de nem módosíthatja, nem dolgozhatja át és kereskedelmi célra sem használhatja fel.

A műre vonatkozó felhasználási feltételek részletes szövege az alábbi címen tekinthető meg:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/hu>

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XLIV

SZERKESZTI

**HOFFMANN ISTVÁN
KIS TAMÁS
NYIRKOS ISTVÁN**

DEBRECEN, 2006

**A DEBRECENI EGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

© *Hoffmann István, Kis Tamás, Nyirkos István, 2006*

A kötet tanulmányait lektorálta:

Hoffmann István
Jakab László
Kiss Jenő
Kis Tamás
Nyirkos István
Szikszainé Nagy Irma

Internet: <http://mnytud.arts.klte.hu/mnyj/44>

ISSN 0541-9298 (Nyomtatott)
ISSN 1588-7162 (Online)

Felelős kiadó: Dr. Bujalos István dékán
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Készült a Vider Plusz Bt. nyomdájában

Az iskolateremtő Szabó T. Attila*

1. SZABÓ T. ATTILA, akinek születése századik évfordulóját ünnepeljük, az iskolához, az egyetemhez nem mint hivatalos intézményhez kötődött, ilyeneket nem is teremtett. Tanítani és nevelni elsősorban a saját példájával tanított és nevelt, és ebben hatása halála után sem szűnt meg. Tudósként pedig a *beavatás* mestere volt abban az értelemben, ahogy HAMVAS BÉLA ír erről: „Beavatni annyi, mint az embert a korszerű történeti magatartásról letépni, és az emberi alapállásra visszahelyezni. A beavatás az a generálművelet, amely az emberi létet a zavaros és rendetlen és homályos és tisztátalan légkörből kirántja, és tökéletesen megtisztítja és átvilágítja. A beavatás eszköze csak harmadsorban ismeret, másodsorban önmegtagadás, elsősorban pedig valami elmondhatatlan, aminek tudása fölött csak a beavató mester rendelkezik.” (2003: 5).

Tudjuk, hogy kik voltak az ő beavatói: édesanyja, Bartók Ida, Kelemen Lajos, Csűry Bálint, György Lajos. Neki magának, miután teológiai és tanári oklevelét megszerezte, rövid középiskolai tanárkodása idején ilyesmire nem volt lehetősége. Annál inkább fiatal kutatóként a terepen, nála fiatalabbak körében: Bábonyban, Kidében, Moldvában. A Ferenc József Tudományegyetem, amelynek tanára lett 1940-ben, az Erdélyi Tudományos Intézet, a Bolyai, majd a Babeş–Bolyai Tudományegyetem nem hivatalos oktatási intézményként voltak számára fontosak — ilyen értelemben a tanári munkát nem is szerette —, hanem a *beavatás* lehetséges helyszíneiként.

Az *iskola* legelvontabb és legigényesebb jelentésében ’tudományos irányzat’-ot jelöl. Ahhoz azonban, hogy a magyar nyelvészet időben egymást követő és személyi összetételében változó kolozsvári műhelyeit iskolaként határozhatjuk meg, nem kerülhető meg a fogalom bővebb kifejtése és az állítás részletesebb indoklása. Annál is inkább, mivel SZABÓ T. ATTILA, akinek az iskola megalapozásában döntő szerepe volt, kételkedéssel írt ennek jogosultságáról. Ezt azonban inkább az iskolateremtő mester szerénységének kell tulajdonítanunk.

2. Az iskola mint irányzat olyan szakmai műhelyt feltételez, amelyre köztudottan jellemző új kutatási irányok kezdeményezése, új paradigmák bevezetése

* Előadásként elhangzott a Debreceni Akadémiai Bizottság Szabó T. Attila-emlékülésén 2006. január 27-én.

és ezek határozott követése. Szintén jellemző rá a tematikában, módszerben, szemléletben megnyilvánuló sajátos karakter, amely nem jelent föltétlen egységet és egysíkúságot, s főképpen nem jelenthet belterjességet, hiszen ez éppen az új irányba való kibontakozást akadályozná.

Mindez időben úgy érvényesül, hogy több, egymást követő nemzedék folytatja az elődök által megkezdett nagyobb távlatú munkálatokat, de az egyes nemzedékeket nem csupán a követett paradigma folytonossága kapcsolja össze, hanem a tanítómester és tanítvány viszonya is. Az *iskola* így egyben a tudományos képzés, a beavatás virtuális intézménye is. Noha mindebben a meghatározó kezdeményező és összefogó, példamutató személyiségnek döntő szerepe van, a tudományos iskola csak olyan intézményi keretben valósulhat meg, amelyben egyszerre van meg a képzés és a kutatás lehetősége. Sem az egyszemélyes intézmény, sem a polihisztor nem válhat iskolateremtővé. Az egyedül működő tudósok lehetnek ugyan követői, akár csak az íróknak, művészeknek, de ez működésüket még nem teszi iskolává. Az intézményességhez hozzátartozik a publikációs fórum(ok) megléte is: a publikáció, a publicitás, a szakmai viták nyilvánossága és a kutatási eredmények folyamatos közzététele.

3. Sok kedvező körülménynek kell tehát egyszerre közrejátszania ahhoz, hogy valamely területen a szakmai törekvések *iskolaszerűen* érvényesüljenek. Kisebbségi helyzetben igen ritka a körülmények ilyen szerencsés összejárása. Kolozsváron a 20. század 30-as éveitől legalább egy félévszázadon át megítélés szerint a magyar nyelvészet ilyen kivételes helyzetbe került. Talán egyetemesen is ennek a kornak a jellegzetessége a paradigmákon való osztozkodás, az új paradigmák bevezetése.

A korábbi évszázadokban, mint SZABÓ T. ATTILA is nem egyszer számba vette (1942, 1970), a nyelvvel való tudatos foglalkozást — a nyelvi kodifikációt, a szaktudományok terminológiájának kialakítását, a tudományos igényű nyelvleírást, a nyelv eredetének és történetének vizsgálatát, a nyelvújítás hullámain stb. — Erdélyben is magányos nagy tudósok sora fémjelzi: HELTAI, GELEJI, APÁCZAI, MISZTÓTFALUSI, PÁPAI PÁRIZ, BENKŐ JÓZSEF, GYARMATHI SÁMUEL, ARANKA, BARÓTI SZABÓ DÁVID, KÖRÖSI CSOMA. De még az EME és a Tudományegyetem megalakulása után is a saját útjukat járó, nemzetközileg is úttörő BRASSAI SÁMUELEN és BÁLINT GÁBORON, valamint a néprajztudományt szervező és elsőként oktató HERRMANN ANTALON kívül a többi jelentős személyiség (SZINNYEI JÓZSEF, GOMBOCZ ZOLTÁN) túlságosan is a centrumhoz, Budapesthez és a budapesti iskolához kapcsolódott.

A helyzet CSÜRY BÁLINT fellépésével változik meg, az ő kolozsvári, majd debreceni működésével. Kolozsváron ő éppen az intézményhiány miatt nem válhatott iskolateremtővé, de az lett Debrecenben. Kolozsváron az igazi alapozás, a határozottabb kezdeményezés és föllépés SZABÓ T. ATTILÁra várt, aki előbb az EMÉ-be kapaszkodva, majd a Ferenc József Tudományegyetemen és az Erdélyi

Tudományos Intézetben jelentős szakmai vállalkozásokat indított el. Ennek hatása tartott két-három nemzedéken át, szinte a század végéig.

Az iskolákat korábban a viszonylagos elszigeteltség is erősítette karakterben. Napjainkban a *tudományos iskola* lassan értelmét veszti, mivel a kommunikáció új technikája révén megváltozott a tudományszervezés és a nemzetközi tudományos kapcsolatok rendszere. A mobilitás, a teljes nyitás, a személyes és az intézményes kapcsolatok és kapcsolódások új lehetősége más távlatokat nyitott a tudományos kutatásban. Ezért is óvakodom annak megítélésétől, tovább él-e a kolozsvári nyelvészeti iskola. Elszigeteltségében, remélem, nem él tovább, karakterben remélhetőleg igen, vagy azzá lehet, ha jó úton halad. Irányzatok természetesen ma is vannak a nyelvtudományban, a kolozsvári műhelynek is megvan a maga sajátos karaktere, de hogy ez hogyan értékelhető, azt ma még nem lehet megmondani.

4. Az iskolára, mint az előbbieken megállapítottuk, jellemző, hogy új kutatási irányokat kezdeményez, és hogy sajátos karaktert képvisel tematikában, módszerben és szemléletben. A kutatási irány újdonsága persze lehet viszonylagos: nem föltétlenül egyetemesen új, de abban a szakmai környezetben igen, amelyben a kutató működik. A magyar nyelvészetben föltétlenül ilyen volt a 30-as években a történeti és az élő földrajzi nevek gyűjtése és vizsgálata. Ennek kezdeményezője és példamutató képviselője SZABÓ T. ATTILA volt. 1933-ban jelentette meg a Magyar Nyelvben „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” című tanulmányát, négy évvel később az önkéntes gyűjtők számára is használható népszerű módszertani útmutatóját az Erdélyi Iskolában: „Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?”, 1943-ban pedig az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyvében ennek 19. századi előzményeit foglalta össze (A magyar helynévkutatás a XIX. században). Közben már folyamatosan gyűjtötte a levéltárból a történeti adatokat, tanítványaival elkezdte egyes erdélyi kistérségekben az élő földrajzi nevek monografikus gyűjtését és feldolgozását, és egyre-másra közölte főképpen elhomályosult motivációjú földrajzi nevek szótörténeti és etimológiai megvilágítását. Ez egyben olyan módszertan gyakorlati kidolgozását is feltételezte, amelyhez a későbbiekben más kutatók is igazodhattak.

Szintén SZABÓ T. ATTILA kezdeményezte az első, módszertani kísérletnek szánt magyar nyelv-földrajzi kutatást az Erdélyi Tudományos Intézetben. A háborús körülmények nem tették lehetővé a Kolozsvár környéki régió teljes nyelv-földrajzi fölvételezését, feldolgozását és kiadását. Mutatványnak szánt eredménye az Erdélyi Múzeum 49. évfolyamában és az ETF. 181. számaként jelent meg: „Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképé«-ből”, SZABÓ T. ATTILA, GÁLFFY MÓZES és MÁRTON GYULA munkájaként. Később e kezdeményezés tapasztalataiból, kérdőívéből kiindulva lehetett megtervezni több hullámban és egyre pontosabb felbontásban az egész Erdélyre kiterjedő nyelv-földrajzi

munkálatokat. Módszertani tanulságait a Budapesten elkészült „A magyar nyelv-járások atlasza” anyagának gyűjtésében is hasznosították.

A harmadik téma a magyar nyelvészetben CSÜRY BÁLINT által képviselt „szavak és dolgok” módszere, amely a dialektológia és a néprajz interdiszciplináris érvényesítését vezette be a népi kultúra meghatározott jelenségeinek, tárgyegyütteseinek vizsgálatában. SZABÓ T. ATTILA ezt a szemléletet inkább szótörténeti vizsgálataiban érvényesítette, NAGY JENŐ, aki közvetlenül CSÜRY tanítványa volt, MÁRTON GYULA és a nyomukba lépő következő nemzedék viszont az erdélyi hagyományos foglalkozások és az élő népi kultúra etnolingvisztikai kutatásaiban alkalmazta. Az interdiszciplinaritásnak ez az erdélyi hagyománya különösen az ötvenes évektől vált fontossá, amikor megszűnt a néprajz egyetemi oktatása, a diszciplína művelői — CSÜRY- és GUNDA-tanítványok — pedig jelentős részükben kiszorultak az intézményekből. Maga a dialektológiai kutatás, amelynek speciális területe a nyelvföldrajz és az említett népiszókincs-vizsgálat, a vizsgált jelenségek és a vizsgálati terep miatt tekinthető csak sajátosan erdélyinek, szemléletében és módszertanában nem különbözik az általános európaiktól.

Erdély sajátos helyzetéből adódóan már a 18. század végétől, majd az induló egyetemen és az Erdélyi Múzeum-Egyesületben is különös figyelem kísérte a magyar–román–szász nyelv- és művelődéstörténeti kapcsolatokat. Ez a hagyomány tovább élt a kolozsvári iskola 20. századi működésében is, némi egyoldalúsággal vált intenzívvé a háború utáni időszakban főképpen a magyar nyelv román elemeinek, kontaktusjelenségeinek történeti és jelenkori vizsgálata.

Szintén a kisebbségi helyzettel és a magyar szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatok érzékelésével függ össze a nyelvművelés, a nyelvművelő mozgalom előtérbe kerülése a 30-as években. Az EME 1930-as marosvásárhelyi vándorgyűlése hagyományt teremtett: ettől kezdve minden vándorgyűlésnek volt olyan előadása, amely a nyelvápolás, nyelvvédelem kérdésével foglalkozott. Az Erdélyi Múzeumban 1935-től külön rovata volt a nyelvművelésnek, és ez a példa a többi folyóiratra, lapra is ösztönzőleg hatott. Rovatot indított a Pásztortűzben Császár Károly, a Keleti Újságban Dsida Jenő, a Brassói Lapokban Kacsó Sándor, az Erdélyi Iskolában György Lajos és Márton Áron. SZABÓ T. ATTILA munkásságát szintén végigkísérte a nyelvhasználat kérdéseivel való foglalkozás. Nem lehet véletlen, hogy tanulmányai, dolgozatai gyűjteményes kötetekben mindig első helyre sorolta nyelvművelő írásait. Bizonyára a magyar nyelv sajátos erdélyi helyzete befolyásolta őt és kolozsvári munkatársait abban, hogy a háború utáni évtizedekben a magyarországi nyelvművelőknél szigorúbbak voltak az idegen szavak és az új jelenségek megítélésében.

A nyelvtörténeti, főképpen szótörténeti kutatások, amelyek végül elvezettek az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” megszerkesztéséhez, elméleti és módszertani tekintetben az újgrammatikusként ismert irányzathoz, közelebbről a budapesti iskolához kapcsolódnak.

5. Mi az a sajátos karakter, amely a tematikában, módszerben, szemléletben jellemzi ezt az iskolát? Közös vonás a kolozsváriak kezdeményezéseiben, és ezt programszerűen — elsősorban a maga számára — szintén SZABÓ T. ATTILA fogalmazta meg, hogy *a feltárt nyelvi anyag, a vizsgált jelenségek elsődlegesen Erdély múltjából és jelenéből valók*: „engem kora-kezdetől tudatos, célkitűzés-szerű határozottsággal elsősorban *a szülőföld* és közelebbről a mindenkori *közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekeltek és érdekelnek szenvedélyesen ma is.*” (1970: 12; a kiemelés tőle). A magyar szempontjából kedvezőtlen nyelvi folyamatok érzékeléséből fakad *a tudományon túlmutató missziós szerep és elkötelezettség* a halványuló múlt hiteles nyelvi adatainak feltárására és feldolgozására, a múltékony jelen nyelvi állapotának rögzítésére, lehetőség szerint a nyelvhasználat és nyelvmegtartás bátorítására. A módszerek a kutatási céloknak megfelelően változatosak, általában adataikban pozitívista módon bőségesek és hitelesek, a rokonterületek irányában nyitottak. Közismert, hogyan alakítható az adatok és az elmélet viszonya a kutatásban: vagy az adatok szerint alakul az elmélet, vagy az elmülethez igazodnak az adatok. Szabó T. Attila következetesen az előbbi híve volt.

6. Kutatási területek, új paradigmák kezdeményezésében a személyiségnek van kulcsszerepe. A megvalósításban tanítványok, munkatársak népes csapatának és több nemzedék kitaró munkájának. A kolozsvári iskola esetében CSÚRY BÁLINT és főképpen SZABÓ T. ATTILA volt ilyen kezdeményező, hosszú távra programot adó személyiség. Szűkebb környezetéből SZABÓ T. ATTILÁT elsősorban KELEMEN LAJOS és GYÖRGY LAJOS támogatta és bátorította. A második nemzedéket azok a fiatalok alkották, akik a háború idején és azt követően indultak el tudományos pályájukon: ÁRVAY JÓZSEF, GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, rövid ideig IMRE SAMU, NAGY JENŐ, majd VÁMSZER MÁRTA, SZABÓ ZOLTÁN, MURÁDIN LÁSZLÓ, B. GERGELY PIROSKA, J. NAGY MÁRIA, BALOGH DEZSŐ, aztán az ötvenes-hatvanas években KÓSA FERENC, VÖÖ ISTVÁN, ZSEMLYEI JÁNOS.

A képzést, a kutatásba való bevezetést és beavatást már CSÚRY elkezdte a református kollégiumban, SZABÓ T. ATTILA folytatta abban a keretben, amelyet egyházi megbízással tanulmányi igazgatóként GYÖRGY LAJOS szervezett az egyetemen tanuló magyar bölcsészeknek (erről részletesebben lásd ANTAL 1992: 19–20). 1940-től már az egyetem lehetett a képzés fő intézménye szintén előbb SZABÓ T. ATTILA vezetésével, majd az ötvenes évektől egyre inkább a MÁRTON GYULÁÉVAL.

7. Külön is szólnunk kell SZABÓ T. ATTILA szerepéről az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésében. Az EME, mint közismert, 1859-ben, az önkényuralom idején jött létre, első biztató jele volt a lehetséges szellemi, nyelvi ocsúdásnak. Alapintézmények nélkül egy nemzet vagy egy nemzeti közösség léte kilátástalanná válik. Az EMÉ-vel is a reményt nyerte vissza az erdélyi magyarság. És a

hozzá fűzött remény nem volt alaptalan: előkészítője lehetett a tudományegyetemnek, egyéb szakmai és művelődési intézmények létrejöttének. Amikor már működött az egyetem, mint SZABÓ T. ATTILA is írja (1942), az egyetem oktatóinak nem volt felhőtlen a viszonyuk az Egyesülethez. Fontosak voltak számukra az EME gyűjteményei, de már kevésbé maga az Egyesület. A 20. században az egyetem elvesztése után, a 30-as évektől újra az EME vált fontossá. És ekkor volt igazán fontos a szerepe abban is, hogy a magyar nyelvészet művelése erőteljes irányzatként erőre kaphatott. Kivétel ebben — és éppen SZABÓ T. ATTILÁnak köszönhetően — az 1940 és 1948 közötti időszak volt, amikor az újraindult egyetem és egyéb intézmények mellett is fontosnak bizonyult az EME és kiadványai. Maga SZABÓ T. ATTILA szakosztályi titkár volt, az Erdélyi Múzeum, az Erdélyi Tudományos Füzetek és az Évkönyvek szerkesztője.

8. A mintegy hét évtizeddel ezelőtt kezdeményezett kutatási irányok és témák nem zárultak le teljes egészében. A kezdeti nekilendülés után az ötvenes évektől jóval szerényebb tér és lehetőség nyílt a névtani, főképpen pedig a földrajzinév-kutatásra. Folyamatosan voltak és vannak ilyen jellegű kutatások, viszonylag sok a publikáció is, folyik a még SZABÓ T. ATTILA által gyűjtött történeti földrajzinév-anyag kiadása is (ennek a sorozatnak a legújabb kötetét mutatták be 2006. január 12-én Budapesten, az ELTE és a Károli Gáspár Református Egyetem közös rendezvényén). Ennek ellenére még mindig távol állunk attól, hogy Erdély történeti és néprajzi tájai szerint teljessé váljon a kép. Ehhez föltétlenül szükséges az eddigi kutatások régiónkénti kiegészítése, az adatok korszerű feldolgozása, azoknak az új, társadalmi és kognitív szempontoknak az érvényesítése, amelyeket az ilyen jellegű kutatásoktól ma joggal várnak el.

A nyelvföldrajzi munkák tekintetében a helyzet szerencsére ellentéte az előbbinek. „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” kezdeményezője és megtervezője szintén SZABÓ T. ATTILA volt, kivitelezője a terepmunkában MURÁDIN LÁSZLÓ, a kiadásban JUHÁSZ DEZSŐ. Közelebbről várható a 10. és 11. kötet megjelenése. Az atlasz átfogóan mutatja be a keleti régió nyelvföldrajzát, és mivel az atlasz kiadása számítógépes feldolgozással történt, lehetőség lesz a rendkívül gazdag anyag további elemzésére is. A moldvai csángó, a hétfalusi és a Szilágyság nyelvatlasza szintén megjelent, publikálásra vár viszont a székely, esetleg a későbbiekben a TEISZLER PÁL által összegyűjtött Szamoshat nyelvtérképe.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-nak eddig 12 kötete jelent meg. Ez a monumentális mű is azt példázza, hogy az, amit a kivételes személyiség kezdeményez, indít el, csak akkor valósulhat meg, ha kialakítja a maga műhelyét. A lehetőséget erre szintén a kolozsvári nyelvészet több nemzedéket átfogó iskolája biztosította. A Tár maga is a beavatás intézményévé vált az I. kötet megjelenése után: tanszéki munkatársaiból, barátaiból, tanítványaiból, családjá tagjaiból szervezett intézmény nélküli intézményt a professzor, olyan szótárszerkesztő szabad-

csapatot, amilyen soha nem volt, és bizonyára nem is lesz a magyar tudomány történetében. A helyzet és a kor kényszerének is szerepe volt abban, hogy idős munkatársak bármily szerény honorárium reménye nélkül ebben a munkában találták meg életük értelmét, hogy fiatalabb nyelvtörténészek ideális szakmai műhelyre találtak a munkaközösségben, és hogy többen más területen elkezdett szakmai karrierjüket módosították, adták föl önzetlenül. A Tár monumentalitásánál fogva túlhaladta az egyes emberi életeteket, súlyos örökségként és felelősségként hagyományozódik az újabb nemzedékre. A modern építőáldozat szomorú példájaként: 11 volt munkatárs, szerkesztő nem érhetette meg a 12. kötet megjelenését 2005-ben. A Tár ma is újabb és újabb nemzedékek iskolája: főszerkesztője a legfiatalabb nyelvtörténész, FAZAKAS EMESE. Anyagából eddig hárman írtak nyelvtörténeti témájú doktori dolgozatot.

A nyelvi és kulturális kapcsolatok, kölcsönhatások vizsgálata szemléletileg és módszertanilag is átalakult az elmúlt két-három évtizedben. A korábbi összefoglaló munkákat jól hasznosítja, de jelentős mértékben korrigálja és pontosítja a mai szociolingvisztikai kutatás. A kolozsvári műhelynek anyagban és tapasztalatban is előnyt jelent az előző nemzedék munkája — az a történeti anyag is, amelynek feldolgozását legalább két évtizeden át SZABÓ T. ATTILA irányította —, megkönnyíti azt, hogy részt vegyen az egész Kárpát-medencére kiterjedő kétnyelvűség-vizsgálatokban. Nem véletlen, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által kezdeményezett és 2001-ben létrehozott nyelvi kutatóállomás-hálózat erdélyi műhelye az ő nevét vette föl. Ez is jelképes kifejezése annak, hogy az örökség nem csupán a folytatás felelősségét rója a mai nemzedékre, de SZABÓ T. ATTILA szakmai és emberi példájával is tovább él.

PÉNTEK JÁNOS

Irodalom

- ANTAL ÁRPÁD (1992): *György Lajos életműve*. Erdélyi Tudományos Füzetek 210. sz. Kolozsvár.
- BALASSA IVÁN (1996): *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Bp.
- HAMVAS BÉLA (2003): Püthagorasz. *Kortárs* 47: 5–9.
- PÉNTEK JÁNOS (1981): A romániai magyar nyelvtudományi kutatások. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Bukarest. 286–312.
- PÉNTEK JÁNOS (1993): Magyarságtudomány és magyar nyelvtudomány Kolozsváron. *Magyar Nyelv* 89: 288–96.
- PÉNTEK JÁNOS (2002): Örökség és kihívás. Az erdélyi magyar nyelvtudomány a század- és ezredfordulón. In: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről I.* Szerk. TÁNCZOS VILMOS–TÖKÉS GYÖNGYVÉR. Kolozsvár. 15–50.

- SZABÓ T. ATTILA (1933), A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30: 160–180.
- SZABÓ T. ATTILA (1937): *Miért és hogyan gyűjtsük a helyneveket?* Erdélyi Iskola V/1–8. sz. Megjelent különnyomatként is.
- SZABÓ T. ATTILA (1942): *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1943): A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: *Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve I*. Kolozsvár. 181–264.
- SZABÓ T. ATTILA (1970): Előljáró beszéd. In: *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I*. Bukarest. 7–15.
- SZABÓ T. ATTILA–GÁLFFY MÓZES–MÁRTON GYULA (1946): *Huszonöt lap „Kolozsvár és vidéke néprajzi térképé”-ből*. Erdélyi Múzeum 49. sz. Megjelent még: Erdélyi Tudományos Füzetek 181. sz. Kolozsvár.

Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” mint a nyelvtörténeti szótár új típusa *

Az idei évben a magyar tudományosság számos fórumán Erdélyben és Magyarországon emlékeznek meg SZABÓ T. ATTILA, „Erdély nagy nyelvtudósa” (BALASSA 1996) születésének száz éves évfordulójáról. Erdélyiségét SZABÓ T. ATTILA küldetéstudatként élte és vallotta meg tudósi ars poeticáiban és műveiben: a legrövidebb erdélyi helynévmagyarázatoktól a legmonumentálisabbig, a címében is ezt hangsúlyozó „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ig. Egész életművének szakmai foglalatát így fogalmazta meg: „engem kora kezdettől tudatos célszerű határozottsággal elsősorban a szülőföld és közelebből a mindenkori közvetlen földrajzi-társadalmi környezet jelenségei érdekeltek (...), egész munkásságom folyamán szinte kirekesztőleg csak olyan kérdések foglalkoztattak, amelyeknek a megoldása egyben szűkebb földrajzi-nyelvi környezetem népi társadalmi múltjának és jelenének felderítése felé is újabb meg újabb lépések megtételét jelentette (...) úgy azonban, hogy a felvetődő kérdések megoldásában mindig tudatosan igyekeztem szélesebb körű táji-népi összefüggések, kapcsolatok szemmel tartásával vizsgálni” (1970: 12–13).

A szülőföld iránti egyetemes érdeklődése irányította kutatói tevékenységét a nemzeti tudományok — ma úgy mondanók: a hungarológia — csaknem minden ága felé, néprajzi és népiségtudományi, régi magyar irodalmi, népköltészeti, hely- és településtörténeti, művelődéstörténeti témák foglalkoztatták és kapcsolódtak össze végül a magyar nyelv kutatásának számos ágával: az erdélyi hely- és szemlénytörténettel, az erdélyi és moldvai magyar nyelvjárások kutatásával és a magyar nyelv főleg Erdélyhez köthető történeti múltjának lehető teljes feltárással. SZABÓ T. ATTILÁnak ezt a széles spektrumú munkásságát nemcsak megkoronázza, hanem összefoglalva tartalmazza legnagyobb s egyben élete utolsó műve: az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”, mely folytatólagos megjelenésével bizonyítja, hogy SZABÓ T. ATTILA életműve — az életpálya csaknem két évtizedes lezárulása után is — eleven életet él.

* Előadásként elhangzott a Debreceni Akadémiai Bizottság Szabó T. Attila-emlékülésén 2006. január 27-én.

A Szótörténeti tár helyét a magyar nyelv tudományos szótárai közt korábban KISS LAJOS így jelölte ki: „a magyar nyelv e máris legnagyobb szótári műve (...), melynek teljes kötetszáma mindenképpen kétjegyű lesz” (1994: 399). A Tár azóta elérte, sőt túl is haladta a kétjegyű kötetszámot, a 12. kötete jelent meg 2005-ben, épp harminc évvel az első kötet 1975-ös megjelenése után. Három évtizede folyik tehát és közelít a befejeződéshez a SZABÓ T. ATTILÁTól elindított és megálmodott Tár, annak ellenére, hogy a 6. kötet szerkesztésének félidejében a munkálatok lelke és legavatottabb irányítója eltávozott az élők sorából, majd a helyébe állni igyekvők közül még két főszerkesztőt (VÁMSZER MÁRTÁT és ZSEMLYEI JÁNOST) és több szerkesztő munkatársat is elvesztettünk (NAGY JENŐ, VÍGH KÁROLY, TÖRÖK JUDIT, MAKSAY MÁRIA). De a veszteségek pótlására mindig akadtak újabb és újabb lelkes és a szótár sorsáért felelősséget érző, azt felvállaló fiatal erdélyi nyelvészek, s így remélhető, hogy a még hátralévő kötetekkel az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” teljes sorozata a belátható jövőben elkészül, és előreláthatólag 14 kötetes lesz.

Vajon indokolt-e, s ha igen, mi indokolja ezt a — legalábbis a magyar szótár-irodalomban (vannak ugyanis 30–40 kötetes nyelvtörténeti szótárak is) — szokatlan terjedelmet? Ez a kérdés kimondva-kimondatlanul ott lappang még a szakmabeliek körében is (nem is beszélve azokról, akik úgy vélték, túl sokat visz el a rendelkezésre álló kiadói ívekből).

Többféle külső és belső: a szótár jellegéből adódó körülménynek tulajdonítható a kétjegyű kötetszám. A külső körülményekre csak röviden szeretnék utalni, hisz ezek ma már eléggé közismertek. A végül szótárrá formálódó forráskutatást az erdélyi levéltárak rendkívül gazdag 16–19. századi anyagában SZABÓ T. ATTILA az 1930-as évektől kezdve és egész életében olyan történelmi helyzetben végezte, amely nem kedvezett sem az effajta kutatásnak, sem a kutatott erdélyi levéltári anyag biztonságos fennmaradásának. Forrásmentés is volt tehát az, hogy a lemásolt forrásokból — ha széttördelevé is — minél több a szótárban nyomtatva helyet kapjon. Többen minősítették a szótárt az erdélyi múlt öt évszázadot átfogó nagyregényének. Részben ez is a külső körülményekből adódott: az erdélyi magyarság elhallgatásra ítélt történelmi múltját kívánta felmutatni és megláttatni nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is, ahol valóban széleskörű érdeklődést és elismerést váltott ki.

A külső körülményeknél azonban meghatározóbb szerepű a Szótörténeti tár jellege, amelyről — mint előadásom címe is jelzi — kissé bővebben szeretnék szólni.

Már első kötetének megjelenése nyilvánvalóvá tette, hogy nem csupán lexikográfiai mű, nem csak az időrendben harmadik magyar nyelvtörténeti szótár, hanem alapfunkcióján, a szótörténet bemutatásán kívül sokrétűbb képet kíván nyújtani nyelvünk közép- és újmagyar kori múltjáról, de úgy, hogy egyúttal bemutatja a nyelvet használó különféle egyének, csoportok, közösségek egész

múltbeli életét: gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyait, gondolkodásmódját, a népelet szokásait, hiedelmeit, a fejedelemség korabeli jogrendet, a törvénykezés módozatait, a városi tanácsok működését, a falutörvényeket, a céhek, a tárgy- és viselettörténet számtalan részletét stb. A Szótörténeti tárnak ez a jellegzetessége váltja ki a nyelvészetén kívüli szakemberek: történészek, néprajzosok, a művelődéstörténet és más szakterületek művelőinek elismerését, akik az eddigi legnagyobb művelődéstörténeti forrásgyűjteményt, enciklopédiát látják benne. Mindennek summázatát IMRE SAMU így foglalta össze: „Szabó T. Attila olyan művet alkotott, amely a magyar társadalomtudományok számos ágának évszázadokon át forgatott forrásműve lesz” (1975: 486).

A Szótörténeti tárnak ez a komplex, a magyarságtudomány egészét szolgáló jellege nemcsak a bedolgozott levéltári adatanyag páratlan gazdagságának hozadéka, mintegy velejárója, hanem két másik tényezőtől is ered. Az egyik a szerző tudósi alkata, a nyelvtudomány határain túlterjedő érdeklődése, mely különösen a régi irodalmat, a folklórt, a néprajzot, a település-, népiség- és művelődéstörténetet számos eredménnyel gazdagította. De ezen túlmenően az egyetemes hungarológiai jelleg rendkívül tudatos és szándékos koncepcióként került a Tár céljai közé, amint ezt a szótárt bevezető Tájékoztató egyértelműen kifejti: „Nem egyoldalúan csak nyelvtudományi célkitűzéssel, illetőleg rendeltetéssel készül ez a Tár (...). A nyelvtudomány érdeklődési körén túl történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket. Különösen figyelemre méltó nyelvi és szokásismereti anyagot szolgáltat a Tár a történettudomány, valamint a történeti néprajz művelői számára” (I, 12).

További fontos újítása ennek az új típusú nyelvtörténeti szótárnak az, amit szerzője „teljes szótár”-nak nevezett: „ennek a szótárnak az az újszerűsége az ugyancsak nagyon gazdag anyagot bemutató Nyelvtörténeti Szótárral (1890–1893) és a Magyar Oklevélszótárral (1906) szemben, hogy benne a nyelv, az egykori erdélyi magyar nyelv a maga teljességében jelentkezik (...). Nem purista szemüvegen át néztem, nézem a nyelvet, hanem úgy, amilyen egykor változásaiban, forrongásában, pezsgésében, áradásában, időnként ellanyhulásában, sőt elerőtlenedésében volt” (1981: 564–5).

Azt, hogy milyen volt a magyar szókincs a nyelvújítás előtt, csak e szótár tükrözi első ízben reálisan. Szakít ugyanis az eddigi szótárokra többnyire jellemző purizmussal, és a különösen a 18–19. században — nyilván bizonyos használati, illetve stíluszint határai közt — élő idegen szavakat is felsorakoztatja, köztük nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi közéleti és műveltségnyelvet ez időben elárasztó latin eredetű szavakat. A nyelvtörténeti szótárok közül egyedül a Szótörténeti tárnak érzékelhető, miért nevezték a latint a nyelvújítást megelőző korszakokra vonatkoztatva „apanyelv”-nek.

Erdély lakosságának évszázados nyelvi kevertségét a magyar szókincset ért hatás vetületében mutatják be a Tár anyagában sűrűn elénk bukkanó román és német eredetű szavak. E jövevényszórétegek újraírása válik lehetővé, talán szükségessé is a Szótörténeti tár alapján.

A magyar nyelvhasználatba — akár időlegesen is — átvett latin szavaknak azt a tömkelegét, amelyet a SzT. bizonyos (különösen D, K betűs) kötetei elénk tárnak, korábban e jövevényszóréteg egyetlen kutatója sem vehette számba. Úgyszintén a német jövevényszavak új monográfiáinak szerzői (MOLLAY KÁROLY, HORVÁTH MÁRIA), akik a hazai németiség nyelvemlékeit is bevonták kutatásaikba, nemigen juthattak hozzá a „hazai németiség” legnagyobb tömbjének, az erdélyi százságnak a nyelvemlékeihez, és a tőlük átvett részben regionális, de a korábbi időkben a regionális határt is átlépő német jövevényszavak használatát sem tudták felmérni sem nyelvföldrajzilag, sem a használat mértékét tekintve úgy, ahogy a Tár alapján ez ma már lehetséges. Nem is beszélve a román eredetű szavakról, amelyeknek a két nyelv elsőrendű érintkezési területéről származó nyelvtörténeti adatait BAKOS FERENC egyébként kitűnő monográfiája nem tudta hasznosítani, s így eredményei sok tekintetben módosításra, kiegészítésre szorulnak. Noha a románból átvett szavak történeti adatai a Szótörténeti tárban megtalálhatók, ez nem pótolja azt a történeti szintézist, amelyet SZABÓ T. ATTILA egy kisebb számú munkacsoporttal több mint egy évtizednyi munkával készített e jövevényszóréteg 16–19. századi életéről. Sajnos, e monográfia megjelenését — sokszori próbálkozás ellenére — sem a magyar, sem a román tudományosság azóta sem tekinti feladatának.

A teljes szótár fogalmába az eddig említettekén kívül beletartozik a szócsaládok minden adatolható tagjának mindenfajta képzős, igekötős, összetétel vagy a szóalkotás más módjaival keletkezett alakulatainak önálló címszavakban való bemutatása. Ennek haszna a terjedelem növekedése ellenére aligha vitatható, hiszen csakis erre alapozódva valósulhatott meg számos már elkészült feldolgozás: mint az igeképzők közép- és újmagyar kori állapotának fölmérése (SZABÓ CS. 2003), az igenemeknek az eddigieknél árnyaltabb kutatása (FÓRIS-FERENCZ 2005), a *fel*, *le*, *alá* igekötős alakulatoknak funkcionális-kognitív szempontú vizsgálata (FAZAKAS 2007), a kisebb tanulmányokról nem is beszélve. Az új nyelvtörténeti tankönyv több fejezete szintén nagy hasznát látta ezeknek az adatoknak. A Szótörténeti tár igen nagy gondot fordít a szavak állandósultabb kapcsolatainak és a szólásoknak minél teljesebb számbavételére, s ezáltal a leggazdagabb történeti frazémagyűjteménynek is tekinthető, az ilyen kutatások nélkülözhetetlen forrása is lehet. (Ez utóbbiak szintén egy készülő doktori értekezésbe épülve az első magyar frazémagyűjtemény keletkezéstörténetét világítják meg új oldalról.) Még a tulajdonnevek közül is azokat a hely-, személy- és állatneveket, amelyek kapcsolódnak a szótár köznévi elemeihez, megtaláljuk a vonatkozó közneveknél külön alegységekként. A Szótörténeti tár tulajdonnevekkel való bővítésé-

re SZABÓ T. ATTILÁt az készítette, hogy a levéltári gyűjtése során felhalmozott hallatlanul gazdag és értékes történeti helynévanyagának önálló kiadását az akkori körülmények között nem remélhette, így viszont legalább egy részük ismertté válhatott. Ami akkor megvalósíthatatlannak látszott, azt azóta egy budapesti fiatal nyelvészcsoporthoz HAJDÚ MIHÁLY vezetésével megvalósítja: SZABÓ T. ATTILA helynévtörténeti adattárának most jelent meg a 8. kötete (és az ebben részt vevő fiatalok az eddig publikált anyagból több értékes feldolgozást is bemutatnak a SZABÓ T. ATTILA budapesti emlékünnepeken).

Végül a „teljes szótár” fogalmába SZABÓ T. ATTILA azt is beleértette, hogy szándéka szerint ez a szótár olyannak mutatja be az egykori nyelvhasználatot, amilyen volt, azaz mindenfajta megszűrés és válogatás nélkül. „Úgy érzem — ennek is szántam —, hogy ebben a szótárban valósággal kavargok, forr a nyelv, előttünk vajúdik, születik, előttünk pörölnék, patvarkodnak, nyájaskodnak, enyeglegnek, pajzánkodnak, szeretnek, szeretkeznek, gyűlölködnek az emberek. Szavakban... Igyekeztem tehát »lefényképezni« a régi magyar nyelvből mindazt, ami a források alapján »lefényképezhető« volt. Nem szépítettem, de nem is rútítottam (...) a legmagasztosabb, legünnepibb nyelvszinthez tartozó szavak mellett, velük egy gyékényen áruva ott éktelenkednek, ocsmánykodnak, rútolkodnak azok a szavak is, amelyek mellé a mai nyelv értelmező szótárának szerkesztői a *durva, közönséges, kerülendő* meg hasonló minősítést szokták odajegyezni (...). Régebben ritkán méltatták őket számbavételre” (1981: 564–5). Ez a stíluszintekre vonatkozó utalás átvezet a Szótörténeti tárnak ahhoz az alapvető jellegzetességéhez, hogy a magyar nyelvnek az irodalom alatti írásbeliségből kirajzolódó múltbeli arcait akarja elsősorban bemutatni, a mindennapok nyelvhasználatát az erdélyi városokban és falvakban az egykori erdélyi társadalom minden rétegében. És talán itt teszi ez a szótár a legnagyobb felfedezést — melyet többek között Bartók és Kodály magyar népzenei felfedezéséhez hasonlítottak —, hogy tudniillik feltárja, a régi magyar nyelv a maga keresetlen, köznapi mivoltában is olyan erőteljes, ízes, árnyalatos, hogy joggal mondta róla egyik írónk: „Ezek a papírokon a magyar próza előtörténete, gerince és vastartaléka rejtőzik” (CSERES 1977: 199).

Hadd idézzük még e vonatkozásban magát SZABÓ T. ATTILÁt! „Olyan érdekes, mélyreható realizmussal írott munkákat, mint amilyenekkel a régi írásokban, főként az egykori törvénykezési jegyzőkönyvekben találkozom, olyanok ma csak a legnagyobb íróktól olvashatók (...). Hogy tudtak ezek a vásárhelyi fickók, legények, leányok, férfiak, asszonyok meg a jobbágyok, zsellérek beszélni! Milyen árnyalatosan, ízesen” (1975: 3).

A Szótörténeti tárban feltárulkozó nyelv azonban nemcsak mint a „magyar próza vastartaléka”, mint az irodalom nyelvének talapzata és éltető forrása érdemel kitüntetett figyelmet, hanem első ízben teszi lehetővé a beszélt nyelv történetének átfogó — hosszabb időbeli és szélesebb társadalmi megközelítésű — vizs-

gálatát. A magyar nyelvtörténeti vizsgálatok eddig túlnyomó többségben eleve írott nyelvi szövegekre, azaz főleg olvasásra szánt kódexszövegekre, illetve a vallásos és világi irodalom különböző műfajú műveinek szövegeire alapozódtak. A beszélt nyelv történetének megismerése ennél sokkal nehezebb, mert le kell küzdeni azt a nagy akadályt, hogy történetileg csak közvetve közelíthető meg, sajátosságait nyelvemlékeink írott nyelvéből kell kikövetkeztetni.

Nyilvánvaló, hogy e tekintetben meghatározó szerepe van az írott forrásanyag jellegének, egykori funkciójának, „szerzői”-nek és leíróinak. És épp ezért van rendkívüli jelentősége a Szótörténeti tárnak a beszélt nyelv története szempontjából is. Az irodalom alatti nyelvhasználatot tükröző forrásokból származó adatok hatalmas tömege jobbára az Erdély különböző nyelvjárásait beszélő ún. kisemberek: városi vagy falusi tisztségviselők, bírók, jegyzők, papok, mesteremberek, gazdatisztek, korcsmárosok, a különböző törvénysértésekkel, boszorkánysággal, rontással, házasságtöréssel, rágalmazással, mosdatlan beszéddel és ezeregy más dologgal kapcsolatos peres ügyekben megszólaló minden rendű-rangú férfiak és nők nyelvhasználatát rögzíti. Ezeknek az adatoknak többnyire pontosan lokalizálható, helyhez köthető volta, sőt társadalmi és stíluszinthez köthetősége, mind kiindulópontul szolgálhatnak ahhoz, hogy belőlük a magyar nyelv 16–19. századi beszélt változatának főbb sajátosságait kiszűrhessük (e sorok írója ilyen jellegű kutatásokat már végzett és folytat). A beszélt nyelvváltozat történetének szempontjából igen hasznos, hogy a szóadatok teljes mondat-, sőt szövegkörnyezetükben jelennek meg, így e szótár bőséges anyagot kínál a történeti mondattan és különösképpen a beszélt nyelv mondattani sajátosságainak vizsgálatára is (például a Szótörténeti tár beszélt nyelvi mondatain végzett vizsgálat jó magyarázattal szolgált a határozott és általános ragozás ún. megingására, melyet először a 16–17. századi irodalom nyelvében észleltek). A Szótörténeti tár forrásai közt továbbá számos, a közélet különböző szintjein keletkezett iratfajta is szerepel, köztük az erdélyi országgyűlések végzéseit tartalmazó törvénykönyvek, melyekben az erdélyi fejedelemség által első ízben államnyelvvé tett magyar nyelv e magas szintű közéleti változatának formálódása és a beszélt nyelv kifejezéseivel, fordulataival való szoros kapcsolata figyelhető meg.

Tudjuk, hogy a beszélt nyelvi vizsgálatok mai nyelvi, még inkább történeti vonatkozásban még kezdeti szakaszban tartanak. A Szótörténeti tártól kínált gazdag nyelvi anyag tehát az ilyen célú kutatásokat jelentékenyen föllendítheti.

Végül említsük meg a Szótörténeti tár leginkább ismert „újdonság”-át: regionális jellegét, történeti tájszótár mivoltát. A címében szereplő „erdélyi magyar” ugyanis az ún. történeti Erdély nyelvhasználatára szűkíti le ennek a nyelvtörténeti szótárnak a nyelvföldrajzi határait. Az ezen belüli nyelvföldrajzi tájékozódást szolgálja az adatok lokalizációja a források alapján. A regionális nyelvi különbségek a sokezernyi valódi, jelentés és alak szerinti tájszó vagy a szélesebb elterjedtségű ún. „erdélyi szavak” szócikkeiben jutnak leginkább kifejezésre. De

regionális jellegét felerősíti az is, hogy e szótár alsó időhatára nagyjából egybeesik azokkal a 16. század kezdetére jelentkező történelmi körülményekkel, amelyek Erdély különállásának megerősödése irányába hatottak. Ennek ellenére, úgy gondolom, a Szótörténeti tár regionális szótár jellegét hiba volna túlhangsúlyozni. Egyrészt azért, mert ez a régió az egykori magyar nyelvterületnek igen nagy része volt, másrészt mert a regionalitás a nyelvterület egészére, annak minden részére érvényes még az egységes nyelvváltozat elterjedése és a művelődési központ(ok) állandósulása után is (lásd a pesti nyelv). Legfőképpen azért nemcsak regionális szótár a Szótörténeti tár, mert a 16–19. századi szókincs történeti adatokban föllelhető egészét foglalja magában, olyan szavak és mondatok tömegét, amelyek a magyar nyelvterület bármely részén éppúgy éltek, mint Erdélyben. Kár volna, ha a Szótörténeti tár páratlanul gazdag és sokfajta kutatási célra alkalmas anyagától távol tartana bárkit is az, hogy vannak benne regionalizmusok is, hisz lesznek ilyenek a közelesen I. kötetével megjelenő „Nagyszótár”-ban is, mely a magyar nyelvterület egészéről közöl nyelvtörténeti adatokat, legfeljebb azokat könnyebb lesz szembesíteni egymással.

A magyar nyelvtörténet közép- és újmagyar korszakának fellendülésben levő vizsgálatához a Szótörténeti tár máris jelentősen hozzájárult. Ennek egy-két eredményét futólag már említettem, felhasználása még inkább kifejeződik azonban a magyar nyelvtörténet legfrissebb szintézisében, az új nyelvtörténeti egyetemi tankönyvben (KISS–PUSZTAI 2003), melynek főleg középmagyar kori fejezeteiben gyakran találkozunk a Szótörténeti tárra való hivatkozásokkal, idézetekkel (több fejezet írójától hallottam: nem is tudta volna a Szótörténeti tár segítségével megírni fejezetének e korszakát).

A szótár első négy kötetének megjelenésekor — sajnos csak ezt érte meg SZABÓ T. ATTILA — az áradó lelkesedésű méltatásokhoz gyakran fűzte hozzá: a legnagyobb dicséret az, ha ezt a szótárt minél többen és minél többre használják. Ennek értelmében az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” alkotója előtt azzal tisztelgünk kedve szerint most, születésének száz éves évfordulóján, hogy kívánsága teljesült, főműve a befejezés küszöbén áll, és benne van a magyarságtudomány, mindenekelőtt a magyar nyelvtudomány vérkeringésében.

B. GERGELY PIROSKA

Irodalom

- BAKOS FERENC (1982): *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Bp.
BALASSA IVÁN (1996): *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Bp.
CSERES TIBOR (1977): A magyar nyelv aranybányája. *Irodalomtörténet* 59: 191–200.
FAZAKAS EMESE (2007): *A fél, le, alá igekötők használata a 14–18. században*.
Doktori értekezés. Megjelenés alatt.

- FÓRIS-FERENCZ RITA (2005): *A visszaadás kifejezése a magyar nyelvben történeti megközelítésben*. Erdélyi Tudományos Füzetek 251. sz. Kolozsvár.
- HORVÁTH MÁRIA (1978): *Német elemek a 17. század magyar nyelvében*. Bp.
- IMRE SAMU (1975): Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. (Ismertetés.) *Magyar Nyelvőr* 99: 484–6.
- KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk. (2003), *Magyar nyelvtörténet*. Bp.
- KISS LAJOS (1994): Nyelvtörténeti szótáraink típusai. *Magyar Nyelv* 90: 392–412.
- MOLLAY KÁROLY (1982): *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Bp.
- T. SZABÓ CSILLA (2003): *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században a SzT. adatanyaga alapján*. Erdélyi Tudományos Füzetek 240. sz. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1975): *A Hét VI/39*.
- SZABÓ T. ATTILA (1970): *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I*. Hely.
- SZABÓ T. ATTILA (1981): *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V*. Bukarest.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette SZABÓ T. ATTILA. Bukarest–Bp., 1975–.

Szabó T. Attila és Debrecen kapcsolatához*

A száz éve született SZABÓ T. ATTILA tudományos életpályája során többször került különösen szoros kapcsolatba Debrecennel. Először 1935-ben, amikor korábban benyújtott „Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratunk a XVI–XIX. században” című értekezésének megvédésével bölcsészdoktori fokozatot szerzett. Egyik vizsgáztatója — útjának egyengetője, doktorálásra biztatója — az a CSÜRY BÁLINT, akinek már kolozsvári gimnazistaként tanítványa volt, s akit 1932-ben professzorának hívott meg a debreceni egyetem. Bensőséges kapcsolatokról sokszor nyilatkozott SZABÓ T. ATTILA. Egy televíziós beszélgetésben, 1986-ban így emlegette: „Már Kolozsvárt a református kollégiumban 7–8. gimnazista koromban ő volt a tanárom, de azután kerültem tulajdonképpen vele nagyon közeli kapcsolatba, mert elvitt egy alkalommal a moldvai csángók közé, 1930-ban. Akkor voltam először a moldvai csángók között, aztán később végigjártam az egész csángó területet — háromszor is — kerékpárral” (1988: 267).

CSÜRYnek — PAIS DEZSŐ és GOMBOCZ ZOLTÁN mellett — abban is jelentős szerepe volt, hogy SZABÓ T. ATTILA az irodalomtörténeti pályáról a nyelvészeti-re váltott át: úgy érezte, át kell vennie a CSÜRY Debrecenbe távoztával üresen maradt nyelvészeti feladatokat: „a kolozsvári egyetemen a magyar irodalom és nyelvészeti tanszéken csak irodalomtörténeti professzor volt. És egyetlen jelentősebb nyelvész a kolozsvári református kollégiumban volt: Csüry Bálint, aki aztán a debreceni egyetemre került tanárnak. Miután ő kikerült 32-ben — azt hiszem, 1932-ben — Magyarországra, ez is hatott reám, az elhatározásomra, hogy ne az irodalomtörténettel foglalkozzam, amely téren már a fiatalabbak között is több munkás volt, viszont nyelvész nem volt senki. És ezért aztán, mint-hogy én Csüry Bálinttal is közvetlen, személyes kapcsolatban voltam, hiszen már a középiskolában tanított engem, éppen ezért látva azt, hogy itten a magyar nyelvvel való foglalkozás, tudományos foglalkozás és gyakorlati foglalkozás elsőrendű kisebbségi érdek, ez is belejátszott abba, hogy én nem az irodalomtörténettel, hanem a nyelvészettel foglalkoztam” (i. m. 258).

* Előadásként elhangzott a Debreceni Akadémiai Bizottság Szabó T. Attila-émlékülésén 2006. január 27-én.

A személyes kapcsolattartás formáiról ma már nincs kit kérdezni. Azt tudjuk, hogy CSÚRY debreceni professzori meghívása 1931-ben indult, a véleményező testületeken átjutva 1932 őszén állt munkába (vö. KÁLNÁSI 1998: 5–8). SZABÓ T. ATTILA publikációs listájából jól látható, hogy 1929 és 1931 közt főleg a verses kéziratok témaköréből publikált (vö. 1972: 547). De már 1932-ben helynévgyűjtési adatokat közöl a Magyar Nyelvben a Közép-Szamos vidékéről, 1933 áprilisában pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaságban „a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről értekezett” (JAKUBOVICH 1934: 123). Aligha véletlen, hogy ugyanakkor CSÚRY is előadott: ő a „Szamosháti szótár” munkálatairól számolt be. Joggal hihetjük, hogy a tanítvány ekkortájt Debrecenben is meglátogatta mesterét. Szerepe lehetett CSÚRYnek abban is, hogy 1932–33 fordulóján a Magyar Nyelvtudományi Társaság egy féléves ösztöndíjban részesítette SZABÓ T. ATTILÁT. Mint emlegette, ekkor alakultak ki jó kapcsolatai a magyarországi vezető nyelvészekkel, akikkel rendszeresen találkozott a pesti Kruzsokban.

CSÚRY népnyelvkutató, tanítványnevelő munkáját szoros figyelemmel követte: a „Szamosháti szótár”-t és „A népnyelvi bűvárlat módszeré”-t megjelenésükkor nyomban ismertette (1972: 549, 550). A példa követésére azonban, vagyis a kolozsvári népnyelvkutatás megindítására csak azután került sor, hogy hat évi távollét után visszakerült Kolozsvárra. A munka kezdeteiről később így írt: „Hat évig voltam távol Kolozsvártól. Mikor 1936 tavaszán az Erdélyi Múzeum levéltárához, tehát ismét Kolozsvárra kerültem, dr. György Lajos biztatására magam igyekeztem híveket szerezni a népnyelvkutatás ügyének. Ilyen célból előadásokat, illetőleg gyakorlatokat tartottam külön a kolozsvári református teológusok és külön az egyetemi hallgatók arra vállalkozó csoportjának. Az érdeklődés itt is változó volt, az eredmény is nagyon csekély (...) viszont két hallgató, Gálffy Mózes és Márton Gyula a népnyelv komoly kutatója lett” (1941: 306–7).

A kolozsvári népnyelvkutató csoport és SZABÓ T. ATTILA akkor került — másodszer — igen szoros kapcsolatba Debrecennel, amikor CSÚRYnek sikerült kiharcolnia, hogy a tanszéke mellé létrehozzák a Magyar Népnyelvkutató Intézetet, és megindulhasson a „Magyar Népnyelv” című intézeti–tanszéki évkönyv. Már az első kötetben, 1939-ben ott találjuk a debrecenieket (CSÚRY, VÉGH JÓZSEF, BAKÓ ELEMÉR, BARTHA KATALIN, BALASSA IVÁN stb.) mellett a kolozsváriak írásait is: SZABÓ T. ATTILA, MÁRTON GYULA, NAGY JENŐ munkáit. A szoros együttműködést külön is méltatja SZABÓ T. ATTILA: „Az igazi szellemi kapocs Csúry és debreceni köre, meg az erdélyi-kolozsvári népnyelvkutatók között akkor teremtődött meg, mikor Csúry többszörös sürgetésére a vallás- és közoktatásügyi minisztérium végre megteremtette Debrecenben az első magyar népnyelvkutató-intézetet, és a rendelkezésre bocsátott szerény évi átalánnyal lehetővé tette, hogy Csúry a más úton szerzett anyagi támogatás felhasználásával is megindítsa (...) a Magyar Népnyelvet. E kiadvány első kötetében írt előszavá-

ban CSÚRY már nyíltan az intézet tagjainak vallotta az akkor még határokon túl élő kolozsvári népryelvkutatókat” (1941: 309).

Tovább erősödött a két kutatóbázis együttműködése 1940-tól, Észak-Erdély visszacsatolásától. A „Magyar Népryelv” második kötete saját munkatársként mutatja be SZABÓ T. ATTILA és NAGY JENŐ tevékenységét (1940: 277, 281). Az 1941-re visszatekintő beszámolóból már CSÚRY halála és BÁRCZI kinevezése mellett arról is értesülünk, hogy „Erdélyi munkatársaink az ismét eredeti helyén működő kolozsvári egyetem és a nemrég alapított Erdélyi Tudományos Intézet keretében dr. Szabó T. Attila egyetemi tanár vezetésével önállóan, bár intézetünkkel továbbra is szoros kapcsolatban folytatják korábban megkezdett munkájukat” (BAKÓ 1941a: 417, az én kiemelésem: S. Á.). Arról is értesülünk, hogy BALASSA IVÁN és IMRE SAMU debreceni gyakornokok kolozsvári tanársegédi kinevezést nyertek; ez az együttműködés további erősítése.

A két kutatóműhely együttműködési terveit a „Magyar Népryelv” 1941-es kötetének bevezetője is jelzi, kifejtve, hogy a visszacsatolt Kolozsvár tudományos intézményeiben bő tér nyílik a magyar nyelvészeti kutatásokra. Ezt és a következő, 1942-es kötetet — CSÚRY BÁLINT terveinek örökösiként — már együtt szerkesztette BÁRCZI GÉZA és SZABÓ T. ATTILA. Az 1942-es, terjedelmes, 482 oldalas kötet szerzőinek jó fele erdélyi, jelezve, hogy intenzív munka folyik mindkét kutatóhelyen. Sajnos azonban, már felsejlik a komor jövő is: az 1942-es évről beszámoló SZABÓ T. ATTILA felemlíti GÁLFFY MÓZES, MÁRTON GYULA, IMRE SAMU és BALASSA IVÁN hosszabb-rövidebb katonai szolgálatra való behívását (1942: 475). A folytatást azonban elsodorta a háború és a nagypolitika. Az évkönyv ötödik és hatodik, áthidaló jellegű (1943–46, 1947–49) sovány kötetében már nem találunk erdélyi szerzőket, SZABÓ T. ATTILA neve is lemaradt a címlodról. BÁRCZINAK sikerült ugyan kiharcolnia, hogy az évkönyvsorozat folytatódjék „Magyar Nyelvjárások” címmel, de a két kutatóműhely szoros együttműködésére többé már nem kerülhetett sor.

Mit kapott SZABÓ T. ATTILA Debrecentől? CSÚRY BÁLINTTÓL, szeretett mesterétől teljes elméleti és módszertani felkészítést a népryelvi bűvárlat minden területére vonatkozólag: a szamosháti szótár gyűjtési tapasztalatait, a népi kismesterségek feldolgozásának eljárásait, a hangtani és mondattani jelenségmográfiai élönyelvi és történeti összeállítását, a nyelvatlaszok elméleti és kivitelezési módszertanát (a nyelvatlasz kérdését már 1937-ben ott láthatjuk a népryelvkutató intézet létrehozásának tervezetében, vö. BAKÓ 1941b: 37). Mindezt továbbfejlesztve vitte tovább Kolozsváron. BENKŐ LORÁND így fogalmazott: „A magyar nyelvjáráskutatás Csúry Bálint kezdeményezte megújulásának, fellendülésének Szabó T. Attila volt az erdélyi úttörője” (1966: 121). Tíz évvel később IMRE SAMU így értékelt: „A nyelvjáráskutatásban — a szintén Kolozsvárról induló — Csúry Bálint megkezdette törekvéseket klasszikus formájában ő

folytatta tovább a kolozsvári egyetemen, világosan felismerve a nyelvjáráskutatás és a történeti nyelvészet elválaszthatatlanul szoros összefüggéseit. S nevelt fel maga mellett olyan kitűnő szakembereket, akik később e munkálatok élére állva, a nyelvjáráskutatásban — nyugodtan mondhatjuk — iskolát teremtettek Kolozsvárott, s olyan mennyiségű munkát végeztek, amely példátlan a magyar nyelvjárások vonatkozásában idehaza, Magyarországon is” (1976: 246).

De nemcsak kapott, hatott is. Ilyen volt elsősorban a helynévgyűjtés elmélete és gyakorlata. Már 1932-ben cikksorozatban közölt Szatmár megyei helyneveket — miközben még alapvetően doktori témáján, a régi kéziratok énekeskönyvek kérdésén dolgozott. 1933-ban a Nyelvtudományi Társaságban a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszereiről adott elő: valószínűleg ennek anyaga jelent meg 1934-ben „A helynévgyűjtés jelentősége és módszere” címmel; akár ezt is beadhatta volna doktori munkaként. A helynévkutatás régóta kiemelt tárgya volt a magyarországi nyelvészetnek, de főleg történeti-etimológiai szempontból, település- és népiségtörténeti indítékokkal. A GOMBOCZ, MELICH, KNIEZSA vonal ismeretében CSÜRY már az élőnyelvi névtani érdekességeket is felmutatta a „Szamosháti szótár”-ban (1935–1936). A rendszertani kérdésekhez azonban teljességre törekvő élőnyelvi adattárakra és azok történeti előzményeinek lehető felkutatására volt szükség: ezt ismerte el és valósította meg SZABÓ T. ATTILA. E felfogás debreceni érvényesülését igazolják BALASSA IVÁN emlékei: „Amikor Csüry Bálint Végh József és Bakó Elemér segítségével elindította a Bihar megyei helynévgyűjtést 1937 nyarán, akkor Szabó T. Attila útmutatójával indulunk el és végeztük a munkánkat. Összesen 43 falu jelenkori és részben történeti anyagát gyűjtöttük össze, és azt a debreceni egyetem Népnyelvkutató Intézetében helyeztük el” (1996: 76, vö. KÁLNÁSI 1998: 57–61).

A háború után nemcsak Debrecen és Kolozsvár hivatalos kapcsolatai szűntek meg, hanem meggyérültek SZABÓ T. ATTILA személyes érintkezései is. Az átélt nehéz évekről így írt: „Az 1944. évet követő főhatalomváltás után is helyemen maradtam. A sztálinizmus idején, 1951–1953 között minden indoklás nélkül eltávolítottak az egyetemről (...). Két évig akkordmunkásként, nehéz anyagi körülmények között az Akadémiai Nyelvtudományi Intézetben dolgoztam” (BALASSA, i. m. 36). Visszatérte után is adódtak tanszéki békétlenségek: a hatalom nemigen fogadta kegyeibe. Magyarországi és külföldi kapcsolatait korlátozták: BALASSA IVÁN említi, hogy „huszonnyolc áven át nem engedték ki Románia határain keresztül, azután is csak ritka kivételként” (i. m. 41). A munkát azonban nem lehetett tőle elvenni: ezek az évtizedek az egyetemi oktatás, tanítványnevelés és a levéltári kutatás, a történeti szókincstár és helynévgyűjtés megalapozásának és kiteljesedésének korszakát jelentették. Közben publikál is: cikkeinek, tanulmányainak száma, színes változatossága lenyűgöző.

1972-ben, amikor végre újra átjöhetett a határon, Debrecenben is tartott előadást az erdélyi magyar nyelvtudományi munkálatokról. Többségünk csak ekkor

találkozott személyesen először vele. Személyisége, hihetetlen tudása, baráti közvetlensége nagy hatással volt mindnyájunkra. Válogatott tanulmányainak, cikkeinek akkor már két vagy három kötete is megjelent, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-nak még csak az első kötetét szerkesztette. Sokat beszélt hajdani mesteréről, CSÜRY BÁLINTról, velünk együtt kesergett azon, hogy CSÜRY csángó szótárának cédulái a háború alatt elpusztultak. Az enyhültebb légkörben a kapcsolatok lassan kezdtek normalizálódni.

Magam — miután 17 éves „távoltartás” után oktatóként visszatérhettem a magyar nyelvészeti tanszékre — a hetvenes évek közepétől makacsul törekedtem a szomszéd államok magyar nyelvészeti intézeteivel való kapcsolatépítésre. A külföldi kapcsolatokról kért éves beszámolómban ismételten szóvá tettem: a hivatalos „testvéregyetemi” kapcsolatokból (Rostock, Lublin, Iași stb.) szakmailag semmit sem tudunk hasznosítani, nekünk Kolozsvár, Újvidék, Pozsony kellene... Hasztalan. Némi sikerrel kecségtetett, amikor 1981-re nyelvészeti napokat szerveztünk régi professzoraink, PÁPAY JÓZSEF, CSÜRY BÁLINT, BÁRCZI GÉZA és PAPP ISTVÁN méltatására. CSÜRYhez természetesen SZABÓ T. ATTILÁT kértem fel fő előadónak, s ő szívesen el is vállalta. Közbeszólt azonban súlyos betegsége. Erről utólag (1982. január 28-i levelében) így írt: „szeptember elején felfedezett alattomos betegségem a sír szélére vitt, s ha nagyszerű nagybányai orvosaim sikeresen közbe nem avatkoznak, s vissza nem hoznak Charon ladikjáról, aligha írom meg ezt a levelet... Szép debreceni napjaitokról való elmaradásom fájlalom. Betegeskedésem miatt még az előadás megírását sem végezhettem el. Még egyszer nagyon köszönöm figyelmeteket. Tartsatok meg engem, mint a debreceni egyetem doktorát, jó emlékezetekben”.

SZABÓ T. ATTILA máskor is emlegette már, hogy Debrecenben, 1935-ben, CSÜRY BÁLINTnál szerzett bölcsészdoktori oklevelet. Az előbbi sorok olvastán határoztam el véglegesen, hogy hivatalos úton kezdeményezem egyetemünk díszdoktori, honoris causa címével való kitüntetését. Az alkalmat a doktorálás ötvenedik évfordulója kínálta, de — ismervén a felső bürokrácia nehézkességét, az előzetes állami hozzájárulás szükségességét — úgy gondoltam, a folyamatot minél előbb el kell indítanom. A tanszéki, intézeti egyetértés alapján 1982. február 12-én a kari tanácshoz fordultam a „Javaslat Szabó T. Attila doctor honoris causa címmel való kitüntetésére” című beadvánnyal.

Ezzel egy csaknem öt évig tartó kálvária kezdődött el, melynek részleteire itt nincs mód kitérni (valamivel bővebb ismertetését lásd SEBESTYÉN 1990). A kari és egyetemi tanács egyetértése, sőt a minisztérium jóváhagyása már 1982 tavaszán megszületett. A külügyi szakasz, a román állami szervek előzetes hozzájárulásának megszerzése sok éves aktatologatásba került, a részletei kideríthetetlenek maradtak. Tartani lehetett attól is, hogy a román szervek sürgető „zaklatása” esetleg azzal a következménnyel járhat, hogy a Szótörténeti tár megindult soro-

zata fog „késedelmet szenvedni”. A kitüntetés „kockázatának” vállalásáról Ádám fiával is beszéltem. Ő ezt írta 1982. május 24-én: „Édesapámnak eljuttattam a Tőled kapott díszdoktori előterjesztést, biztosan ez is új lendületet ad nem könnyű munkájában. Erősen szükség van manapság az ilyen jellegű támogatásra. Hadd érezze, nincsen egyedül.” Az elhúzódó folyamatról sokszor csak célozgatva írtunk egymásnak. Először 1982. május 19-én írt levelében igazolta vissza a kérdést: „Nagyon meglepett Ádám útján küldött üzeneted (...). A tervbe vett újabb esemény azért jelent különlegesen kiemelkedő mozzanatot az életemben, hiszen magam a doktorátust is a debreceni Egyetem től kaptam csaknem fél évszázaddal ezelőtt. Baráti buzgólkodásodért fogadd hálás köszönetemet” (kiemelés az eredetiben: S. Á.).

Az ötvenedik évfordulóra, 1985-ig nem sikerült a román illetékesek egyetértését megszerezni, így a tervezett avatás elmaradt. 1985. február 19-i levelében így írt róla: „Igazán sajnálom magam is, hogy nem tudtam lejutni Debrecenbe, abba a városba, amely annak idején hivatalos elismerésével kutatóvá kötelezett el, és most újabbban olyan nem várt megtiszteltetésben részesít. Sajnálatos valóban, hogy a jó szándék ilyen és éppen ilyen mérvű akadállyal találkozik. De hát megérettünk mi ilyen és még ilyennebb dolgokat is” (az én kiemelésem: S. Á.).

Végül, amikor 1986 nyarán megírta, hogy szeptemberben átjön Magyarországra, rektori egyetértéssel kihallgatást kértem Köpeczi Béla minisztertől. A zöld fényt a minisztérium nemzetközi kapcsolatok főosztályától szeptember végén kaptuk meg: „Kedves Csikai elvtárs — Tájékoztatom, hogy a Külügyminisztériummal történt egyeztetés alapján egyetértünk azzal, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetemen díszdoktorrá avassák Szabó T. Attila romániai magyar nyelvészt. Egyben azonban kérjük, hogy az eseményre a nyilvánosság mellőzésével kerüljön sor, tehát arról a hírközlő szervezetet, illetve külföldi képviselőket ne tájékoztassanak” (B. R. főosztályvezető). Tehát kvázi titokban.

Jellemző SZABÓ T. ATTILA szelíd bölcsességére, hogy ezt a lehetőséget már korábban felvetette egy 1986. február 1-jén kelt levelében: „Ami a másik, személyes dolgot illeti, azt hiszem, le kellene véglegesen mondani az ünnepélyes formákról, és csendben, észrevétlenül intézni el a dolgot. Magam amúgy is az elvonultság embere vagyok, s nem szeretem a rivalda-fényt.”

Így került sor végre 1986. október 29-én az egyetemi tanács és néhány meghívott szakember jelenlétében a *honoris causa doctor* oklevél átadására a Kossuth Egyetem tanácstermében.

SZABÓ T. ATTILA díszdoktori kitüntetése — a formát nem tekintve — méltó megkoronázása volt az őt Debrecenhez fűző kapcsolatnak. Az együtt töltött néhány nap emlékezetes szakmai és emberi élmény maradt minden résztvevő számára. Még nem tudtuk, hogy utoljára látjuk. A hozzám írt utolsó levelét 1987. január 15-én keltezte, benne újra kitér avatására is: „Nagyon kellemes emlékek-

kel gondolok vissza arra a kedvességre, amellyel mindannyian, az élen veled, fogadtatok, és feledhetetlen emlékké tettétek számomra az ott töltött futó időt. A nyíregyházi kirándulás is régi vágyam volt. Kérlek, add át Mező Andrásnak meleg baráti üdvözlőmet. Az ott tapasztalt figyelem és kedvesség kellemes emlékként él bennem.” (Azóta, sajnos, már Mező András sincs köztünk.)

Befejezésül engedjenek meg néhány személyes vonatkozást. SZABÓ T. ATTILA nevét és munkásságát akkor fedeztem fel, amikor 1954-ben szatmári szülőfalum földrajzi neveinek feldolgozását választottam szakdolgozati témámul: tőle tanultam a gyűjtés és feldolgozás, névfejtés módszertanát (vö. 1955). Másfél tucatnyi kézzel írt levelét máig őrzöm (1968–1987). A fentebb említett 1982-es meghívás után elvállalta 1986-ban a Csűry-centenáriumon való előadást is: ez útlevél-nehézségek miatt hiúsult meg. Hálás vagyok a sorsnak, hogy a díszdoktori kitüntetés mégiscsak sikerült. Utólag az is jó érzéssel tölt el, hogy amikor az OTKA nyelvészeti szakzsűrijének elnöke voltam (1998–2001), sikerült elérnem, hogy ne csak a szorgalmazott nyelvelméleti témák kapjanak kutatási támogatást, hanem olyan adattár jellegű munkák is, mint az akadémiai nagyszótár (Lipták András akkori OTKA-elnök egyetértésével négy év alatt 26 milliót), illetőleg SZABÓ T. ATTILA erdélyi történeti helynévgyűjtésének szerkesztése és kiadása is, HAJDÚ MIHÁLY témavezetésével.

Talán kitetszik a fentiekből: sok vonatkozásban SZABÓ T. ATTILA tanítványának tekintem magam. Ezért is van rám nagy hatással a következő gondolata: „Az egyetemi tanárnak sok h a l l g a t ó j a , de kevés t a n í t v á n y a van. Olyan pedig, aki egy életre tanul tőle, akár tudást, akár emberi magatartást, és aztán hálás is, sőt hálája kifejezésére nem sajnálja a betűt, a szót, az olyan meg éppen fehér holló számba megy” (1981: 225, kiemelés az eredetiben: S. Á.). Bár csak mindegyikünk találkozna ilyen madárral!

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Irodalom

- BAKÓ ELEMÉR (1941a): A Debreceni Egyetemi Magyar Néprajzkutató Intézet működése az 1941. évben. *Magyar Néprajz* 3: 415–20.
- BAKÓ ELEMÉR (1941b): Csűry Bálint élete és munkássága. *Magyar Néprajz* 3: 7–38.
- BALASSA IVÁN (1996): *Szabó T. Attila (1906–1987). Erdély nagy nyelvtudósa*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1966): Szabó T. Attila hatvan éves. *Magyar Nyelv* 62: 119–22.
- CSŰRY BÁLINT (1935–1936): *Szamosháti szótár I–II*. Bp.
- IMRE SAMU (1976): Szabó T. Attila hetven éves. *Magyar Nyelv* 72: 245–8.
- JAKUBOVICH EMIL (1934): Titkári jelentés 1933-ról. *Magyar Nyelv* 30: 123–5.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1998): *Fejezetek a Csűry-iskola történetéből*. Debrecen.

- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1955): Földrajzi nevek Gacsályból. *Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Tom. II.* Bp. 55–69.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1990): Szabó T. Attila a Kossuth Egyetem díszdoktora. *Magyar Nyelvjárások* 28–29: 71–80.
- SZABÓ T. ATTILA (1934): A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30: 160–80.
- SZABÓ T. ATTILA (1941): Az újabb erdélyi népryelvkutató munka kezdete. *Magyar Népryelv* 3: 305–13.
- SZABÓ T. ATTILA (1942): Az erdélyi Tudományos Intézet Magyar Nyelvészeti Osztályának 1942. évi munkája. *Magyar Népryelv* 4: 475–9.
- SZABÓ T. ATTILA (1972): *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek III.* Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (1981): *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek V.* Bukarest.
- SZABÓ T. ATTILA (1988): Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvtudományról. *Magyar Nyelv* 84: 258–70.

***Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben**

1. Az alapítólevél szövege a Balaton környékén adományozott birtokrészek említése, majd a Somogyban fekvő Disznó (*Gisnav*) birtok leírása után ismerteti a *Mortis* nevű birtokot az alábbi módon:

„Adhuc autem est locus *Mortis* dictus, cuius incipit terminus a *Sar feu eri iturea*, hinc *Ohut cutarea*, inde ad *holmodi rea*, postea *Gnir uuege holmodia rea* et exinde *Mortis uuasara kuta rea* ac postea *Nogu azah feherea*, inde ad *Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, post hec *Petre zenaia hel rea*” (DHA. 1: 150).

A szöveg SZENTGYÖRGYI RUDOLF fordításában így hangzik: „Van még ezenfelül egy *mortis*-nak nevezett terület, melynek határa a *sar feu*-nél kezdődik, aztán elér az *eri iturea*, innen az *ohut cutarea*, majd a *holmodi rea*, ezután a *gnir uuege holmodia rea*, innen tovább a *mortis uuasara kuta rea*, ezután a *nogu azah fehe rea*, innen a *castelic*-ről [lábjegyzetben: Szó szerint: (az egyik irányban) *castelic*-ra és (a másik irányban pedig) *feheruuaru rea*] *feheruuaru rea meneh hodu utu rea*, ezek után pedig a *petre zenaia hel rea*” (2005: 61).

E leírásban található a mind szakmai, mind szélesebb körökben legtöbbször idézett és legismertebb magyar szórvány, amely a Fehérvárra menő hadi utat említi meg. E prototipikusnak tekintett szórvány azonban éppenhogy különlegesnek, egészen egyedinek számít az oklevelek magyar nyelvű elemei között éppúgy, mint ahogyan maga az egész szövegrész is annak tekinthető.

Az oklevelekben egy-egy birtok határának a rögzítése nyelvi szempontból általában úgy történt, hogy a latin mondatszerkezetbe a szóban forgó birtok határvonalának leírásában az egyes megjelölt határpontok megnevezései értelemszerűen többnyire határozói szerepben állva kapcsolódnak az állítmányhoz, mivel a határjárás egy bizonyos helytől elindulva a sorban következő határjeleket egymás után érinti. Az alapítólevél ezt megelőző részében ilyen jellegű határleírást találunk *Huluoodi–Turku* birtokról, ahol a határvonal *ab eodem Huluoodi ... ad monticulum ... ad lacum Turku ... ad Zakadat ... ad magnam viam ... ad angulum Aruk ... ad Seg ... ad Ursa ... ad magnum lacum* húzódik. A határozói funkciót jelző latin prepozíciók a szövegben vegyesen kapcsolódnak latin főnevekhez és az egyes helyeket megjelölő magyar szavakhoz.

Ezt követően Disznó birtok leírása viszont úgy indul, hogy a mondat első fele a határpontok nominatívuszi felsorolását adja: *hec talibus terminatur confiniis: Iuxta Fizeg munorau kereku, inde Uluues megaia*, ám a továbbiakban a latin mondatban — miként erre már BÁRCZI GÉZA is felhívta a figyelmet — szerkezetváltás figyelhető meg, ugyanis innentől kezdve „a felsorolás egységei határozókká válnak, és részint magyar névutóval, részint latin praepositívóval ellátva azt jelölik, ameddig húzódik a határvonal egy-egy szakasza”: *post monarau bukurea, hinc ad Fizeg azaa, deinde ultra Fyzeg ad brokina rea et exinde ad publicam viam* (1951: 190). Ebben a tagmondatban tehát nincs olyan igei főtag, amelyhez a magyar nevek, illetőleg egy esetben a latin közszoói megjelölés mint határozói bővítmények kapcsolhatók lennének; e funkciójukat a névutó fejezi ki, valamint a második esetben — ahogyan a latin névszoói szerkezet mellett is szabályosan — a szó előtt álló *ad* prepozíció. A leírás utolsó tagmondatában ismét igei főtaghoz (*protelatur*) kapcsolódnak a határozói szerepű határpontok: *ad kurtuel fa ... ad hurhu ... ad aliam viam*.

E szerkesztési módszer, a *reá* névutó alkalmazása a határozói szerep jelölésére a Tihanyi alapítólevél jellegzetes sajátossága.¹ Hasonló szövegezést a hazai oklevelekből nem ismerem, ám itt egyszerre 11 ilyen esettel állunk szemben. A tizenkettedik *reá* viszont nem latin főtaghoz kapcsolódik, hanem a közismert hosszabb magyar nyelvű szerkezet igenévi részéhez: *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*. A többi névutós szerkezet — egy kivétellel — a következőnek említett *Mortis* nevű birtok határának leírásában szerepel. Az egyetlen mondatba foglalt kilenc határpont-megnevezés közül az első a határvonal kiindulását mutatja a latin *a* prepozíció felhasználásával, a többi pedig a határvonal haladását jelzi *rea* névutós szerkezetek alkalmazásával. A szövegrészben a magyar elemek egymásutániségét csak az egyes megnevezések között elhelyezett, a felsorolást jelző latin kötőszó és határozószók szakítják meg. E szövegegység nemcsak az alapítólevél egészéből tűnik ki tömény magyarságával, de más oklevelek határleírásaiból sem tudok olyan részt említeni, amelyben a magyar helyjelölő elemek ilyen sűrűséggel jönnének elő.

E kitüntetett helyzete ellenére a szövegrész a szakirodalomban eddig nem kapott különösebb figyelmet. Számos kérdés az itt említett szórványokkal kapcsolatban — köztük első renden a birtok lokalizálása — nincs megnyugtatóan tisztázva. Írásommal az eddig homályban maradt problémák ügyét kívánom némileg előre lendíteni.

2. *Mortis*

Mortis birtok közelebbi helyét a Tihanyi alapítólevél szövege nem közli, és az ott felsorolt számos határpont megnevezése sem ad közvetlenül lehetőséget a

¹ A Tihanyi alapítólevél latin szövegének és magyar szórványainak kapcsolatához lásd: HOFFMANN 2006.

pontos lokalizálásra. *Mortis* ugyanúgy *locus*-ként szerepel, mint az előzőnek említett *Gisnav*, és éppúgy települést jelölhetett, mint ez utóbbi. Erre következtethetünk a név tipológiai jellegéből (puszta személynévi eredetéből, amit alább részletesen tárgyalok), továbbá a határában felsorolt *Mortis uuasara*-ból, és településként említik a helyet a későbbi források is. Az alapítólevél hátlapján 11. századi írással a név *Mortus* formában szerepel (DHA. 1: 145, SZENTGYÖRGYI 2005: 65). Az 1211. évi Tihanyi összeírásban említett *Mortus* település (PRT. 10: 511–2, ERDÉLYI 1904: 398) minden bizonnyal azonos az 1055-ből való *Mortis*-sal, a feljegyzés szerint az itteni udvarnokok közösen művelik földjüket a *Bychachi* falubeliekkel („Et hii colunt terram communiter cum villanis Bychachi”). Ugyanez a *Mortus* 1257/1297-ben mint *predium* és *villa* jön elő, amely *Buchak* mellett fekszik (PRT. 10: 526). A falu legpontosabb leírását egy Szent László korára hamisított oklevél adja: +1092/+1274//1399: Villa *Mortos* (~ *Mortus*) iuxta fluvium *Saar*, in qua est ecclesia in honorem Omnium Sanctorum, cui ab oriente ultra ipsum fluvium vicinatur *Mortunfolua* (~ *Morthonfolua*) ecclesie de *Iuan*, a meridie villa *Anya*, ab aquillone ville *Bikah* (~ *Bikach*) et ab occidente terre montes et silve, fere ad unum miliare (DHA. 1: 284).

A fentiek alapján ERDÉLYI LÁSZLÓ *Mortis* ~ *Mortus* falut Tolna megye északi részére helyezi, Bikács szomszédságába, a mai Sárvíztől keletre. A tőle délre említett *Anya*-t különösebb bizonyítékok nélkül a mai Nagydoroggal azonosítja, így e két település között „Martos helye jó szűkre van szabva”. Martonfalva fekvését az oklevél szerinte nem pontosan jelöli meg, mert az nem a Sárvíztől, hanem a Bikácson átfolyó kis pataktól keletre lehetett (PRT. 10: 420–2). Ezt a lokalizálást *Mortis*-ra vonatkozóan kritika nélkül elfogadta BÁRCZI (1951: 35), s átvették mások is (vö. pl. MEZŐ 2003: 346–7, ZELLIGER 2005: 30). Néhány bizonytalan, sőt ellentmondásos körülményt ezzel összefüggésben azonban nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Mortis ~ *Mortus* helyének meghatározásában ERDÉLYINél Bikács játszik kulcsszerepet, amely azonban a fent idézett három oklevélből egyedül az utolsónak említettben azonosítható alaki tekintetben viszonylag egyértelműen, ám ott is variánsokban szerepel a különböző másolatokban. Ilyen néven ugyan csak egyetlen települést ismerünk ezen a vidéken, de az ezzel azonos községi töre (vö. FNESz. *Alsóbikád*, *Bikács*) visszavezethető *Bikád* ~ *Bikágy* nevet viselő településekből kettő is volt Tolna megyében (Cs. 3: 418). A fent *Mortis*-sal kapcsolatban idézett oklevélbeli említések esetleg ezekkel is azonosak lehetnek, mivel a képzők váltakozása egyazon helynévben az ómagyar korban nem volt ritka jelenség (ehhez lásd TÓTH V. 1997), mint ahogyan ez például a CSÁNKITÓL említett *Bikád* ~ *Bikágy* falvak esetében is megfigyelhető. E lehetőségeket fölösleges lenne persze fölvetni abban az esetben, ha a leírás többi része Bikács azonosítását egyértelműen alátámasztaná, ám mivel az ezzel összefüggésben jelent-

kező súlyos ellentmondásokat megnyugtatóan nem tudjuk feloldani, mérlegelnünk kell az alább jelzett további lehetőségeket is.

Mortis ~ *Mortus* lokalizálását a Tolna megye északi szélén lévő Bikács mellé leginkább az a körülmény kérdőjelezi meg, hogy a Szent László korára hamisított oklevél délről Anya településsel mondja határosnak. Ez utóbbit a mai *Janya* pusztával szokás azonosítani (DHA. 1: 475, vö. még Cs. 3: 414), amely Tolnától nyugatra Zomba mellett fekszik, közel a Sárvízhez. Mivel azonban ez Bikáctól délre légvonalban mintegy 25 kilométer távolságban található, igen nehéz elképzelni, hogy közöttük a 11. század közepén csupán egyetlen település, *Mortis* ~ *Mortus* feküdt volna.

Problematikus még az ugyanebben az oklevélben említett *Mortus* és a szomszédos *Mortunfolua* viszonya is. Ez utóbbi kétségtelenül jóval későbbi név, ilyen formában az alapítólevél korára, de még a 11. század végére — amikor a hamis oklevél datálva van — sem vezethető vissza, hiszen a *-falva* utótagú településnevek csak 1200 táján kezdtek elterjedni (vö. KÁZMÉR 1970: 56 kk.). Együttes szereplésük felveti viszont az itteni ügyekben előforduló *Martos* és a *Marton* típusú helynevek viszonyának a kérdését, s ebben az összefüggésben megemlítendő az a körülmény, hogy a tihanyi apátság Tolna megyei birtokai között 1358-ban egy bizonyos *Mortus alio nomine Morton* települést is említenek (PRT. 10: 556), amely bizonyára azonos lehet a korábban többféle változatban előforduló *Martos*-sal. Ez előtérbe hozza annak a lehetőségét, hogy *Mortis* ~ *Mortus* azonosításában — mivel ilyen néven a későbbiekben tihanyi apátsági birtokról nem történik semmiféle formában sem említés — *Morton* ~ *Marton* formákkal is számolnunk kell. Ezzel azonos alakú vagy ezt az elemet tartalmazó helynevet CSÁNKI Tolna megyéből többet is említ (Cs. 3: 440–1).

A Szent László korára hamisított oklevél leírásának legbiztosabban azonosítható helyneve a *fluvius Saar*, amely a mai Sárvíz mocsaras folyását jelölte. E víz Fejér megye dunántúli részének középső területét átszelve haladt dél-délkeleti irányban, s Tolna megyén átfolyva szakadt a Dunába.² A *Sár* vize mellett keresendő tehát az a névegyüttes, amelyben a *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikágy* mellett az *Anyá* ~ *Janya*, továbbá a *Martos* ~ *Marton* helynév egyaránt megtalálható. E négy név egymáshoz közeli előfordulása azonban természetesen nem feltétlenül maradt fenn a későbbiekben, közülük bármelyik akár ki is vesztetett a névhasználatból. Számolni kell emellett azzal is, hogy az itt említett nevek szerkezeti változás eredményeképpen később összetett helynevek részeként (például jellegzetesen: földrajzi köznévi utótaggal, melléknévi jelzővel stb.) fordulhatnak elő. Másfelől viszont a későbbi, leginkább pedig az újabb kori, mai névanyag felhasználását főképpen az nehezíti meg, hogy az itt említettekkel egyező alakú ne-

² E mocsaras vízfolyásról és az 1055. évi alapítólevélben említett *Sar feu*-höz való viszonyáról a kérdéses szövegnél alább bővebben is szólok.

vek esetleg jóval később is keletkezettek: a nevek tipológiai jellegéből adódóan ez a probléma leginkább a *Martos* ~ *Marton* elemet tartalmazó földrajzi neveket érintheti, amelyek között nyilvánvalóan nem egy olyan található, amely a hasonló családnévből keletkezett. E szempontok figyelembevételével a fenti névegyüttes Árpád-kori megléte Tolna megyében — részben későbbi adatok alapján — két helyen tehető fel.

Az egyik ezek közül a már ERDÉLYITől is említett Bikács vidéke a megye északi szélén, a Sárvíz völgyétől keletre. E település belterületétől délre 6-7 kilométer távolságban, Nagydorog délnyugati határszélén ma egy *Márton szigete* nevű kiterjedt területet találunk, amely a helybeliek szerint „Márton nevű egykori tulajdonosáról” vette nevét, ám hogy ezt a névmagyarozatot milyen korból őrizte meg vagy akár teremtette újra a népi emlékezet, nehéz megítélni, mivel már a 19. század derekán készült kataszteri térkép is így említi (TMFN. 216–7). A területen *Szigeti-major* néven puszta is fekszik, amely a GÖNCZY–KOGUTOWICZ-féle térképen *Szigeti puszta*-ként szerepel. Nem lehetetlen, hogy ez esetleg azonos azzal a településsel, amelyet CSÁNKI lokalizálás nélkül közöl 1418-ból poss. *Martonygethe* formában (Cs. 3: 441). Az egész névegyüttes azonosításának a valószínűségét nagyban csökkenti azonban az a körülmény, hogy a közelben *Anyá* vagy ezzel kapcsolatba hozható nevű helyet nem találunk. Nem erősíti a feltevést az sem, hogy a 18. századból való első katonai felmérés térképein e vidéken Bikács és Nagydorog mellett más településre utaló jelzést egyáltalán nem találunk, noha e térkép többnyire az egészen kicsi lakott helyeket is feltünteti, amelyek nem ritkán középkori falvak továbbélései.

A névegyüttes másik lehetséges lokalizálási körzete a fent említett területtől jóval délebbre, ugyancsak a Sárvíz mellékén kereshető, a már említett Janyapuszta vidékén, amely Kölesdtől délkeleti, Zombától pedig északkeleti irányban fekszik. Mint már arról szó volt, e települést a Szent László korára hamisított oklevélben a *Mortos* déli határosaként említett *Anyá* faluval szokás azonosítani. CSÁNKI ennek mint Anyavárhoz tartozó településnek az első adatát 1447-ből közli ugyancsak *Anyá* formában (Cs. 3: 414). A névalak a 18. századot követően inetimologikus *j* kezdőhanggal tűnik föl (a jelenséghez lásd TÓTH V. 2006) a térképeken (MKFT.: *Puszta Jánya*, GÖNCZY–KOGUTOWICZ: *Janya p.*), s ilyen alakban szerepel a mai névanyagban is: *Janyapuszta* (TMFN. 413), de előfordul *ny* szókezdettel is (LIPSZKY, Mappa: *Nyánya*, mai alakváltozatban: *Nyanyapuszta*, TMFN. 413). A néphagyomány a sióagárdi határban lévő Janyai-várhoz való tartozásának emlékét máig fenntartotta (TMFN. 444, 454).

A leírás szerint ettől északra kell keresni mind a *Martos* ~ *Marton*, mind a *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikágy* típusú neveket. A megfelelő irányban Kölesd belterülete mellett délkeletre fekszik a *Bikádi-hégy*, amelynek a 19. század közepéről való adatai is vannak, s itt *Bikádi puszta* néven település is található a kataszteri térképeken, amelyet ma *Lencse-pusztá*-nak hívnak (TMFN. 410). A név morfo-

lógiai szerkezete, *-d* képzős volta kétségkívül a régiségére utalhat: ennek alapján feltehető akár az ómagyar kori megléte is. A fent mondottakból kiindulva az e név által jelölt helyet alkalmasint *Mortis* ~ *Mortos* északi szomszédjának is gondolhatjuk. *Anya* ~ *Janya* és *Bikács* ~ *Bikád* között kellene tehát keresnünk *Mortis* ~ *Morton* nevének a nyomait, a kérdéses területen azonban ilyen névre nem bukkanunk. Ám e helyütt *Apáti* néven feltűnik egy nagyobb terület, amelynek jó része Szedres település határában fekszik, de átnyúlik a szomszédos Tengelic és Fácánkert határába is (TMFN. 405, 418, 430). A területen két lakott hely, a ma *Felső-* és *Alsóapáti*-nak nevezett puszta található, amelyeknek 19. századi adataik is vannak (i. m. 418), s amelyek a 18. századi katonai felmérés térképein is szerepelnek (*Ober* és *Unter Apáthi*). Az újabb kori használatban a kiterjedt névbokor eleve az elnevezés régiségére utal,³ s habár CSÁNKINÁL nem találunk ilyen nevű településre utaló adatokat, a név tipológiai jellege, *-i* képzős volta valószínűvé teszi ómagyar kori keletkezését.

Talán nem minden ok nélkül kereshetjük ezek mögött a Szent László korára hamisított leírásban szereplő *Mortos* és *Mortonfolua* településeket. Az adományozás következtében ezek neve ugyanúgy megváltozhatott, mint ahogyan az alapítólevélben szereplő somogyi *Disznó* birtok neve helyett az új tulajdonost megjelölő *Apáti* név vált elterjedté.⁴ *Mortos* és *Mortonfolua* esetében különösen zavaró lehetett az a körülmény, hogy az eredeti név mint személynév a birtoklás megváltozásával összefüggésben téves asszociációkat sugallhatott, ami megalapozhatta az esetleges névváltást. A feltételezett azonosítást megerősítik az oklevél földrajzi leírásának további részletei is: a *Mortos* nyugati határáként említett heggyek a Sárvíz nyugati oldalán e szakaszon markánsan megjelennek, és szűkületet hoznak létre a mocsaras víz medrében. (Erről a *Sar feu* szórvány kapcsán alább részletesebben szólok.)

Erősíti a megfeleltetést az a körülmény is, hogy az alapítólevélben következőnek említett *Fotudi* falu, amelyet a későbbi-mai Fadd településsel azonosíthatunk, a szöveg szerint valószínűleg az itt leírt területtől nem messze feküdt. *Mortis* határának leírását követően az oklevél szövege ugyanis az alábbi módon folytatódik: „Cum his est *alias villa, que vocatur Fotudi*”, amely magyar fordításban többnyire így áll: „Ezek mellett másutt van még egy falu, amelyet *fotudinak hívnak*” (SZENTGYÖRGYI 2005: 61, de lásd még ÁrpOkl. 107–8 és ÉRSZEGI 2004: 3 is). A birtokok lokalizálása — *Fotudi* és *Mortis* közelsége —, valamint a latin szövegezés és ennek fordítása között mutatkozó ellentmondás feloldását az e helyütt szereplő *alias* értelmezésében véltem felfedezni, s a szó másfajta je-

³ Az elpusztult középkori falvak és a nevüket megőrző névbokrok kapcsolatára lásd HOFFMANN 1984–1985.

⁴ Ehhez lásd: 1055>1416: villam *Diznou*, quam nominavit *Apati* (DHA 1: 156), 1267/1297: predium et villam de *Gesnov* vel *Apaty* (PRT 10: 526).

lentését firtató kérdésemmel fordultam SZENTGYÖRGYI RUDOLFhoz, aki a legutolsó, kiváló fordítását készítette el az alapítólevélnek. Ő volt szíves felülvizsgálni a kérdéses helyet — amit ezúttal is hálásan köszönök —, és írásban kifejtett véleményében az alábbi következtetésre jutott. Az újabb birtok leírását bevezető *cum his* más hasonló jelentésű kifejezésekkel együtt az oklevél szövegében az egymáshoz közel fekvő birtokok közti felsorolásban szerepel (például a *Seku ueieze* és a *Putu uueieze* között), így ilyen jelentése lehet itt is. Az utána következő *alias*-nak — legyen akár határozószó, akár partikula — a mondat élén kellene állnia, itt pedig jelzői helyen szerepel. Ám ilyen funkcióban nem *alias*-t, hanem *alius*-t kellene használni, illetőleg a *villa*-val egyeztetett *alia*-t, amely szintén a közelben fekvő helyek jelölésére használatos a szövegben. SZENTGYÖRGYI szerint tévesztésről lehet tehát szó, ami esetleg azzal magyarázható, hogy az *alia* egyedül itt szerepelne a szövegben, míg az *alias* már korábban is előfordult. A szöveg tehát „helyesen” *Cum his est alia villa* formában rekonstruálható, amely magyar fordításban így hangzik: „Ezek mellett van egy másik falu”. A hibásan szerkesztett és így önmagában is ellentmondásosan értelmezhető latin szöveg kijavított változata tehát ugyanazt bizonyítja, amit *Mortis* és *Fotudi* lokalizálása más oldalról is mutat: a két település térbeli közelségét.

Úgy vélem, a fent bemutatott két azonosítási lehetőség mellett nagyjából hasonló súlyú érvek hozhatók fel, és mindkét bizonyítás hiányosságai is egyen-súlyban vannak. A továbbiakban, az ezen a birtokon említett más helyekkel összefüggésben említhető tényezők azonban inkább amellet szólnak, hogy *Mortis*-t az utóbb említett helyen, Tolna megye déli részén keressük. E feltevések mérlegelése egyelőre nemigen jár ugyan közvetlen nyelv- vagy történettudományi következtetések levonásával, de megítélésem szerint egy lezártnak tekintett, ugyanakkor ellentmondásokkal teli lokalizálás kérdésének nyitottá tétele magában rejti a továbblépés lehetőségeit a fent említett kutatási területeken is.

Mortis birtok nevének eredetét illetően a szakirodalomban a fő kérdésben egyetértés mutatkozik: a helynevet minden elemző személynévre vezeti vissza (BÁRCZI 1951: 35, itt további irodalom is fel van sorolva, ZELLIGER 2005: 30, FEHÉRTÓI 2006: 164). Ennek megfelelően megállapítható, hogy a helynév magyar névadással keletkezett, éppúgy, mint ahogyan a határában említett helyek megnevezései is kivétel nélkül magyar névadóktól valók. Az alapítólevélbeli *Mortis* eredetével kapcsolatban annak ellenére egyetértenek a kutatók, hogy azonos alakú személynévet a régiségből nem ismerünk, s a vele összefüggésbe hozható *Martus*-ra is csupán egyetlen Árpád-kori adat akad (1138/1329, ÁSz.).

A *Martis* személynévet BÁRCZI másokkal együtt a latin *Martinus*-ból az Árpád-korban gyakori eljárással, csonkítással keletkezett tőhöz kapcsolt *-s* kicsinyítő-becéző formánssal létrehozott alaknak tartja (1951: 35, 157). A *Martinus* az Árpád-kori személynévtár tanúsága szerint — írás- és hangváltozatait (köztük *Martonos* típusú formákkal) egybevéve — valóban a leggyakoribb nevek közé

számíthatott az adott korban, amelynek *-us* végződés nélküli *Martin* ~ *Marton* alakváltozatai is számos előfordulással szerepelnek (ÁSz.). Egy szótagúra csonkított becéző alakját — mint ahogyan például a *Jakobus* mellett nemcsak számos *Jakab*, hanem sok *Jak* is szerepel — azonban nem ismerjük. Az egyházi eredetű nevekből alkotott egy- és kétszótagú tövek személynévképzős formái viszont az egész ómagyar kor egyik leggyakoribb névtípusát adják (vö. TNYt. I, 250–1). Ebbe a csoportba illeszthető bele az Árpád-kori egyedi előfordulása ellenére — későbbi viszonylag gyakori családnévi megjelenéséből következtethetően — esetleg nem túl ritka *Martos* név is (ennek későbbi, családnévi használatához lásd RMCsSz.). A *Mortis* második szótagbeli *i*-je a megjósolható *u* ~ *o*-val szemben (ami — mint láttuk, közel egykorú kéztől — az alapítólevél hátlapján meg is jelenik) BÁRCZI szerint „analogikus alakulás a nyilván számos *-is* végű szó mintájára” (1951: 82).⁵ Megítélésem szerint azonban legalább ilyen súllyal jöhet szóba az eredeti latinos forma *i*-jének — az akár csak esetleg írásban jelentkező (ehhez lásd PRT. 10: 421) — hatása is.⁶ Ettől függetlenül kétségkívül magyaros formával állunk szemben, amit az első szótagbeli magánhangzónak a jelöléséből megállapítható labiális jellege [*martis*] — szemben az eredeti latin forma illabiális *a*-jával — is mutat⁷ (vö. BÁRCZI 1951: 101).

KISS LAJOS a *Martos* helynevek magyarázatában emellett számol szláv személynévi párhuzamokkal is (FNESz.).⁸ FEHÉRTÓI KATALIN pedig a *Mortis*-t egyenesen nem magyar, hanem szláv személynévképzős alaknak tartja,⁹ egyrészt a szláv (cseh) *-š* személynévképző igen eleven volta miatt, másrészt az ilyen alakú magyarországi személynévek Árpád-kori hiánya következtében (2006: 164). E feltevést mint lehetőséget nem zárhatjuk ugyan ki, ám FEHÉRTÓI érvei a szláv eredeztetést mint a személynév egyedül lehetséges magyarázatát nem igazolják. A névszerkezet morfológiai jellegének a magyar eredetű nevek közé való beilleszthetősége ezzel szemben viszont határozottan a személynév magyar eredetét támogatja.

3. *Mortis uuasara kuta rea*

Mortis birtok határát az alapítólevél pontszerű helyek megjelölésével írja le, ezek között két kút is szerepel, az egyik megnevezésében magának a település-

⁵ Az „Árpád-kori személynévtár”-ban 132 *-is* végű személynévi alak szerepel (886–7).

⁶ Így aztán az is kétséges, hogy a *Mortis* hangrendi illeszkedés révén alakult-e tovább, ahogyan BÁRCZI mondja (i. h.), vagy pedig a többségi minták hatásáról beszélhetünk inkább.

⁷ A második szótagbeli veláris *j* feltevésének — ahogyan ABAFFY a szórványt olvassa: [*martis*] (2003: 338) — azonban nem sok alapja van.

⁸ Sőt nem veti el e helyneveknek a *mart* 'part' földrajzi köznévből való származtatását sem, a személynév megítélésében azonban ezt a lehetőséget nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyhatjuk. Az alapítólevélben szereplő *Mortis* esetében a második szótagban jelentkező *i* pedig eleve kizárja, hogy a földrajzi köznévből való eredeztetésre gondoljunk.

⁹ A *Mortis*-t a horvátból magyarázta korábban SIMONYI is (1909: 296).

nek a neve is meg van ismételve: a szöveg szerint *Mortis uasara kuta rea* [*martis bására kutá rëá*] halad a határ vonala. E névutóval együtt álló helymegjelölés aligha tekinthető névnek, inkább csak a határleírástól elvárható pontosságot szolgáló megjelölésnek, ugyanis hasonló típusú birtokos jelzős szerkezetlancot, amelyben a grammatikai viszony kétszeresen van birtokos személyjellel kifejezve, a régi helynevek szerkezeti típusai között nem ismerünk, de nem jellemző ez az újabb nevek körében sem. E szórvány nyelvi státusáról — különösebb érvelés nélkül — hasonlóan vélekedett BÁRCZI is (1951: 66, 183, vö. még 186). Egyetérthetünk azzal a megjegyzésével is, miszerint a *kút* jelölhetett természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt (i. m. 65) — miként az alapítólevél további három hasonló helyén is (*Zilu kut, Kues kut, Ohut cutarea*) —, mivel azonban itt egy vásárhelyen lévő kútról van szó, talán nagyobb jelentőségű, állandó vízű, esetleg kiépített kútra gondolhatunk.

A *Mortis uasara* összetételi jellegéről, illetőleg tulajdonnévi értékéről BÁRCZI úgy nyilatkozott, hogy csak kis valószínűséggel tartható összetételnek (i. m. 183), ám esetleg földrajzi névnek tekinthető (i. m. 66). Ezt az önmagában sem ellentmondásmentes felfogást SZABÓ G. FERENC a vásártartással kapcsolatos helynevekről írott monográfiájában úgy vitte tovább, hogy megállapította: a *Mortis uasara* „földrajzi név volt talán, de semmiképpen sem volt helységnev” (1998: 94). Érvelése arra épül, hogy a kérdéses helyen a későbbiekben ilyen nevű települést nem ismerünk, ami azonban nyilvánvalóan nem lehet perdöntő az adott kérdésben, hiszen ezen az alapon minden olyan települést kizárhatnánk a lakott helyek sorából, amelyet csupán egyetlen adatáról ismerünk. E problémát más kritériumok alapján kell tehát megítélnünk.

A *Mortis uasara* nyelvi szerkezete tökéletesen megegyezik például a Fejér megyei Martonvásár nevének régi alakjával (1270: *Mortunvasara*, FNESz.), de számos további hasonló településnevet is említhetnénk az Árpád-korból (ezekre lásd SZABÓ G. 1998: 94–103). Szemantikai szerkezetét ’Mortis vásárhelye / vásártere’ formában írhatjuk le (vö. BÁRCZI 1951: 39, TESz., EWUng. *vásár*), kérdéses azonban, hogy a névben az előtagként álló *Mortis* személynévként vagy településnévként értelmezendő-e. A *vásár(a)* utótagú helynevek között több olyan található, amelynek előtagja személynévként is ismert szó (*Cseményvásár, Pétervására* stb.), s ebben a szerepben gyakori a ’királyné’ jelentésű *asszony* köznévi is (*Asszonyvására*), de előfordul a név helynévi előtaggal is (*Balogvására*: a *Balog* folyónévből). Arra is van példa, hogy valamely településnév utólag egészült ki a *vásár* utótaggal: *Bokolya* > *Bokolyavásár* (a fenti példákra lásd SZABÓ G., i. h.). Minden bizonnyal e névmodell alapján alkotta meg Anonymus a Szabolcs megyei *Tas* helységnevből a *Tasvására* helynevet is (BENKŐ 1998a: 92). Névtipológiai érvek alapján tehát nem dönthető el, hogy a *Mortis uasara*-ban előtagként személynév vagy az ebből alakult településnév szerepel-e. Arról ugyanis sajnos, nincs tudomásunk, hogy *Mortis* falut mikor nevezték el a megfe-

elő nevet viselő személyről: ez két-három vagy akár ennél több nemzedékkel a helynév feltűnése előtt is megtörténhetett.

Az, hogy *Mortis* mellett vásártartó hely alakult ki, kétségkívül a hely jelentékenyebb voltára utal. A legkorábbi vásárhelyekről azt tartja a történettudomány, hogy azok az ispánsági várak mellett jöttek létre (KMTL. 720–1). Esetünkben Tolna vára jöhet szóba, amelynek nevét révjével és vámjával együtt éppen az 1055. évi alapítólevél említi először („partem in *Thelema* cum portu et tributu”). Tolna vármegyét a szakirodalom egybehangzóan már Szent István korában is létezőnek tekinti (KRISTÓ 1988: 284–5). Tolna várának közelsége így esetleg *Mortis* lokalizációja szempontjából is figyelembe vehető: e körülmény az Anya–Kölesd vidéki azonosítást erősíti, hiszen ez a terület a mai Tolna településtől északnyugatra mintegy 8–10 kilométer távolságra fekszik, míg a Bikács mellett azonosított hely ettől jóval távolabb északra található.¹⁰

Azt, hogy *Mortis* mellett a *Mortis uasara* nevű helyen kialakult-e a későbbiekben falu is — vagy akár már az alapítólevél korában is létezett ilyen — nem tudjuk, erre ugyanis közvetlen adatok nem mutatnak, de az kétségtelen, hogy a vásárhelyek fontossága következtében gyakran település is létrejött mellettük. Talán erre a helyzetre utal a Szent László korára hamisított oklevélben szereplő, már korábban említett *Mortus*-nak és keletről való szomszédjának, *Morthonfolua*-nak a viszonya. Mindenesetre különös, hogy egymás mellett olyan helynevek szerepelnek, amelyekben azonos személynév alakváltozatai vannak jelen. E két falu akár *Mortis* és a szomszédságában létrejött *Mortis uasara* településekkel is azonos lehet. A *vásár* utótag hiánya talán azzal magyarázható, hogy a helység vásártartó jellege megszűnt,¹¹ esetleg azzal összefüggésben, hogy Tolna vára korán elveszítette jelentőségét (KMTL. 679). A hamisított oklevélben szereplő *-falva* utótagú helynév amúgy sem lehet tipológiai okok miatt jellemző a 11. század névanyagára, hanem — ahogyan korábban már láttuk — jóval későbbi névállapotot jelöl.

4. *Sar feu*

Mortis birtok határának leírása azzal indul, hogy „incipit terminus a *Sar feu eri iturea*”. Az ebben található magyar szövegrészt korábban egyetlen hely megjelölésének tekintették, ERDÉLYI LÁSZLÓ például mint *Sárfő-éri itató*-t értelmezte (PRT. 10: 420). Arra, hogy itt két különböző határpont megjelöléséről van szó, MELICH mutatott rá először (1914), s felfogását magáévá tette BÁRCZI is (1951: 35), ám még ezt követően is fel-felbukkan a régebbi álláspont (vö. pél-

¹⁰ Tolna várának pontos fekvése azonban feltárások híján egyelőre ismeretlen (KMTL 679), így a fenti megállapítások pontosítására jelenleg nincs módunk. Ebben a kérdésben nem nyújt segítséget Tolna település mai helynévanyaga sem (TMFN 342–4), de esetleg lásd a szomszédos Fadd és Gerjen közötti *Várad* nevet (i. m. 231).

¹¹ Hasonló változás figyelhető meg például (Hajdú)*Szoboszló* nevében is (FNESz.).

dául MÉSZÖLY 1956: 9). Azon túl, hogy a *Sar feu* és az *eri iturea* között a szövegben írásjelet — az alapítólevélben szövegtagoló funkcióban egyedül előforduló pontot — találunk,¹² maga a mondat szerkezet is kétségkívül jelzi a helyes tagolást: a határvonal kiindulópontját a *Sar feu* előtt álló *a* latin prepozíció mutatja egyértelműen, az *eri itu* után, vele egybeírva szereplő *rea* névutó pedig a határ haladási irányára utal, azaz a leírás a *Sar feu*-től halad az *eri itu* felé. Ezt a tagolást és értelmezést adja az oklevél összes újabb kiadása is (ÁrpOkl. 22, 107, CAH. 18, ÉRSZEGI 2004: 3, SZENTGYÖRGYI 2005: 51, 61).

A *Sar feu* [*sár fëü*] előtagját többen is a Fejér és Tolna megyét átszelő, később *Sárvíz*-nek nevezett mocsaras folyóvízzel azonosították, amelynek a fejét, azaz a forrását jelöli meg a *Sar feu* név (így például ERDÉLYI, PRT. 10: 420–1). Helyesen mutatott rá azonban BÁRCZI arra, hogy a Sárvíz forrása *Mortis* birtok feltehető helyétől igen távol, Veszprém megyében van, így e név nem jelölheti a kérdéses forrást (1951: 35).¹³ BÁRCZI a problémát úgy hidalja át, hogy felteszi: „valószínűleg egy kisebb, a Sárvízzel egyesülő mocsaras patak forrásáról van szó” (i. h., ugyanezt a véleményt átveszi ZELLIGER is: 2005: 30). Csakhogy így a magyarázatban újabb ellentmondás keletkezik, nevezetesen az, hogy az egykor kétségkívül *Sár*-nak nevezett Sárvízbe belefolyó kisebb vízfolyást — amelynek eszerint a feje van megemlítve a szövegben — szintén *Sár*-nak kellett volna nevezni, ami névtani szempontból vajmi kevésbé képzelhető el. Ez az ellentmondás azonban feloldható, ha a *fő* ~ *fej* utótagnak e szerkezetben nem ’forrás’ jelentést tulajdonítunk.

Az ugyanis, hogy az itt szereplő *Sar* a fent említett hosszabb, mocsaras vízfolyással azonosítható, nagyon valószínűnek tűnik. Ezt támasztja alá egyrészt az a körülmény, hogy a korábbiakban elemzett *Bikács* ~ *Bikád* ~ *Bikágy* – *Martos* ~ *Marton* – *Anya* ~ *Janya* névegyüttes szóba jövő mindkét lokalizálása a Sárvíz mellékére esik, és ezt bizonyítja az a tény is, hogy a folyóvizet a kezdetektől fogva *Sár* néven ismerjük. Első adata eredeti oklevélben 1283-ban tűnik föl *fluvium Saar*-ként (FNESz. *Sárvíz*), de másolatban fennmaradt források alapján még korábbi időre is datálhatjuk: 1192/1374/1425: *iuxta aquam Sar* (uo.). GYÖRFFY GYÖRGY szerint a Sár vize Veszprém megye felől érkezett Fejér megye területére, itt nagy kanyart téve „széles, de egyenes medrében több ágban folyt Tolna megye határáig, ahol a Fok (Sió) vizét is felvevő Kapos folyóhoz közelített, majd egyesülésük után Bátánál a Dunába ömlött” (Gy. 2: 322). Különböző ágainak saját megnevezésük is volt, ezek közül az alábbiakat ismerjük:

¹² *Mortis* birtok leírásában — az utolsónak említett *Petre zenaia hel rea* kivételével — az egyes határpontok megnevezéseit ez az írásjel választja el egymástól, noha a magyar szórványok között latin nyelvű kapcsolóelemek is találhatók, amelyek a szöveg tagolását egyértelművé teszik.

¹³ Ennek ellenére később is előjön, hogy a *Sár-fő* a Sárvíz folyó eredete lenne Tolna megyében (ÁrpOkl. 107).

Elő-Sár (1276: *Eleusar*), *Mög-Sár* (1276: *Mugsar*), *Közép-Sár* (1192: *Cuzep-sar*), *Nagy-Sár* (1192/1374/1425: *Magnum Sar*, az adatokra lásd: HA. 2: 49–53), ennek ellenére a korban egységes víznek tekintették, amit a számos szakaszára vonatkozóan említett *Sár* megnevezés mutat (uo.). Az alsó folyása és a Duna által közrezárt területnek a nevében is előfordul e víznév a *Sárköz* tájnévben: 1359: *Sarkuz* (JUHÁSZ 1988: 95).¹⁴ A vízfolyás jellegét jól mutatja, hogy a *fluvius* és az *aqua* mellett *lacus* és *palus* minősítések is szerepelnek rá vonatkozóan az oklevelekben (HA. 2: i. h.), de következtethetünk e vidék Árpád-kori képére az első katonai felmérés térképein való ábrázolásából is, amely a 18. század közepének állapotát, a meder csatornázás előtti helyzetét jelzi; eszerint a Sárvíz szinte egész hosszában 5-6 kilométer szélességű, néhol pedig még ennél is szélesebb mocsaras terület volt, amelynek egykori kiterjedését jól kirajzolják a mai domborzati térképek is: a meder közvetlen környéke a 100 méteres tengerszint feletti magasságot sem éri el, s mélyen bevágódik a Mezőföld lösztalajába.

De mutatja a terület jellegét maga a *Sár* megnevezés is, amely a régi helynév-anyagban gyakran szereplő közszó tulajdonnévi értékű előfordulása (a *sár* gyakoriságára lásd az OklSz. és a KMHsz. 1. megfelelő szócikkeit). A *sár*-nak földrajzi köznévi értelemben a TESz. két jelentését különíti el: a régebbinek tartott 'mocsár, vizenyős terület'-re első adatként kérdőjellel az alapítólevél *Gunusara* szórványát adja meg, a 'sáros folyóvíz' jelentésre pedig az éppen itt tárgyalt *Sar feu*-t közli, nyilván abból a megfontolásból, hogy itt jellegzetes folyóvíz + *fő* 'forrás' típusú összetételről van szó.¹⁵ E két típusjelentés azonban aligha volt minden esetben határozottan elkülöníthető egymástól, hiszen a csatornázatlan alföldi jellegű területek vizei az időjárási körülményektől, évszakoktól stb. függően húzódhattak vissza jobban a medrükbe, vagy éppen áraszthatták el nagyobb területen is a környezetüket. Az ilyen mocsaras vízfolyások jellegét KISS LAJOSnak az — éppen a *Sárvíz* kapcsán adott — értelmezése kitűnően ragadja meg: szerinte „a *Sár* víznévnek 'mozgásban levő vagy folyós mocsár, mocsaras folyó' az értelme” (FNESz.). A *sár* közszó 'mocsár' jelentését mutatják az alábbi helynévi előfordulások is: 1263/1323: Lutum *Rengeusaar* vocatum, 1262: ad uenam aque que dicitur *Lapsar* (OklSz. *sár*), valamint a mocsaras vidékek nevéként gyakori *Sárköz* és *Sárrét* tájnevek (JUHÁSZ 1988: 95–7), de a *sár*-nak a mai tájnyelvben is van ilyen értelme, mégpedig éppen a Sárvíz mentéről is adatolhatóan (NEMES 2005: 166).

¹⁴ A fenti körülmények egyúttal arra is utalnak, hogy a Sár mentén magyar nyelvű névadó lakosság jelenlétét tételezhetjük fel.

¹⁵ Az EWUng. a *Sar feu*-t emellett még a 'sárga' jelentésű *sár*² alatt is közli, hogy milyen megfontolásból, azt azonban nehéz megfejtteni.

A *Sar feu*-ről megállapítható, hogy jelöletlen birtokos jelzős szerkezet, ám hogy szóösszetételnek tekinthető vagy nem, erről BÁRCZI szerint nehéz egyértelműen nyilatkozni: ő „valószínűleg összetétel”-nek mondja (1951: 183). Ennek azonban ellene szól a kifejezés tulajdonnévi jellegét érintő megállapítása, mely szerint inkább csak a *Sar* tekinthető földrajzi névnek, a szerkezet második szava pedig csupán köznévi megjelölése a helynek (i. m. 65). Ennek a föltételezésére azonban megítélésem szerint semmi okunk sincsen, hiszen a *Sar feu* jól beleillik a régi magyar helynevek tipológiai rendszerébe. *Sárfő* néven szerepel például Bihar vármegyében 13. századi adatokkal egy Berettyó vidéki település (Gy. 1: 659), de számos más *fő* utótagú helynévre — köztük víznév + *fő* szerkezetű nevekre is — igen bőséges adat található mind a régebbi, mind az újabb helynévanyagban. A *fő*, amely *fej* szavunk alakváltozataként különült el, földrajzi köznévi szerepét elsődleges testrésznévi jelentéséből kapta metaforikus úton, ugyanúgy, ahogyan az ennek a szócsoporthoz számos más tagja (*láb, oldal, hát* stb.) esetében is megfigyelhető.

Etimológiai szótáraink a *fej*-nek földrajzi köznévként csupán a ’forrás, kezdet’ jelentését tartják számon (TESz., EWUng.) annak megfelelően, hogy valóban számos víznévvel alkot összetételt a kérdéses vízfolyás forrását jelölve. Ám a *fő* ~ *fej*-nek emellett néhány további földrajzi köznévi jelentése is létezik, a mai nyelvjáráásokból az alábbiakra vannak adataink: ’völgy bejárata’, ’hegy teteje’, ’vízfolyás nagyobb ága’, ’mezőrész településhez közelebb eső része’, ’a halastó töltés melletti középső, legmélyebb része’ (NEMES 2005: 61, 68). Arra, hogy a *fő* ~ *fej* jelentésszerkezetének alakulását végigkövessük, itt nincs mód,¹⁶ de arra azért rá kell mutatni, hogy a szó a régi helynévanyagban is számos névfajtaiban, sokféle jelentéssel szerepel. A „Korai magyar helynévzsótár” 1. kötetében például több mint félszáz *fő* utótagú név szerepel, s ennek csupán egyötöd része olyan megnevezés, amelyben a *fő* nem értelmezhető világosan. A fennmaradó nevek bő felében ez a szó valamilyen víznévhez kapcsolódik (*Bózsya-fő, Mély-patak-fő, Séd feje*), s ezek feltűnő gyakorisággal településnévként is használatosak (*Gyűrűfő, Körösfő*). A jól értelmezhető nevek csaknem felét azonban olyan megnevezések adják, amelyekben a *fő* nem víznévi előtaghoz kapcsolódóan valamilyen más helyfajta jelöl: előfordul völgyek (*Áj feje, Aszó-fő*), hegyek (*Bükk-fő, Sztan-fő*), erdők (*Gyűrűs feje, Hárs-fő*), mezők (*Tarló-fő*), mocsarak (*Lápos-fő*), építmények (*Vár-fő*) megnevezéseiben, sőt településnevekhez kapcsolódva is (*Besenyőfő, Kécsfő*). A *fő* ilyen előfordulásaira számos további, részben az itteniektől is eltérő típusú példát említhetnénk csupán azokból a szótári jellegű forrásokból is (pl. OklSz., FNESz., HA. 2.), amelyekből az adatok a cím- és utalószavak alapján is könnyen kikereshetők. A további elemzés helyett itt

¹⁶ Ez egyébként nemcsak név- és nyelvtörténeti szempontból lenne tanulságos vizsgálat, hanem a történeti földrajz számára is rendkívül hasznos volna.

csak annyit állapíthatunk meg, hogy a *fő* jelentéseit illetően etimológiai és nyelvtörténeti szótáraink alapos bővítésre, finomításra szorulnak.

Visszatérve a Tihanyi alapítólevél *Sar feu* szórványához világosan kitűnik, hogy itt a *fő*-ben nemcsak, sőt elsősorban nem a 'forrás' jelentést kell keresnünk, a mocsaraknak ugyanis többnyire nincsen konkrétan megjelölhető eredetük. Ám a mocsaraknak, ahogyan — mint fent láttuk — bármilyen nagyobb kiterjedésű területnek is, szokás a fejről beszélni, ezt jelzi például egy oklevélbeli leírás: 1268: ad *caput* cuiusdam paludis que *lapsar* uocatur (OkISz.), amely tehát a *Láp-sár* nevű mocsár *fejé*-ről szól. Hasonló megnevezések a mai névanyagban is találhatók: több olyan *Sár-fő*-t ismerünk, amely lefolyástalan, mocsaras terület nevében szerepel (pl. SMFN. 78, 530); ezekben a *fő*-nek 'forrás' jelentése aligha lehet.

Arra a kérdésre, hogy vajon konkrétan mire vonatkozhatott a Tihanyi alapítólevélben említett *Sár* nevű mocsár feje, nehéz válaszolni, ezzel kapcsolatban legfeljebb a fenti névpéldák alapján tudunk következtetéseket levonni. A több mint 100 kilométer hosszúságban elnyúló mocsaras völgyet a mellette élők — ismerve az akkori közlekedési viszonyokat, a korabeli emberek mobilitását — aligha szemlélhették egyetlen egységként. Ezt az összefüggő területet, amelynek az átlagos szélessége — mint arra korábban utaltam — legalább 5-6 kilométer lehetett, a domborzati viszonyok kisebb szakaszokra tagolták: a két oldalról előnyomuló dombok, hegyek a mocsárvidéket ugyanis néhol szűkebb völgyekbe szorították össze, amelyek terepadottságaik révén átkelőhelyként is szolgáltak, és utak vezettek rajtuk keresztül. Ilyen hely volt Fejér megyében Úrhidánál és Battyánál (Gy. 2: 322), Tolnában pedig Kölesdnél, éppen annak a területnek a felső, északi részénél, ahová a fentiekben a két felmerült lehetőség közül nagyobb valószínűséggel *Mortis* birtokot lokalizáltuk.¹⁷ Mivel a *fő* — ugyanúgy, mint minden más testrésznévből alakult földrajzi köznévi is — utótagként a vele összetételt alkotó helynévvel vagy közszóval együtt minden esetben rész-egész viszonyt fejez ki (vö. *Bózsva-fő* 'a Bózsva patak forrása', *Sztan-fő* 'a Sztan nevű hegy kiemelkedő része' stb.), feltehető, hogy a *Sar feu* is esetleg a *Sár* nevű mocsárvidék itt jelzett területének valamely részét, talán éppen a völgyesorosban lévő átkelőhely alatti felső darabját, peremét, az itt kiszélesedő szakaszának a kezdetét jelölhette.

5. *eri itu rea*

A *Sar feu*-vel együtt szereplő *eri itu* szórvány a Tihanyi alapítólevél azon kevés eleme közé tartozik, amelyről BÁRCZI monográfiáját követően részletes elemzés keretében a korábbtól jelentősebben különböző vélemény látott napvilágot. JUHÁSZ DEZSŐ meggyőzően bizonyította, hogy BÁRCZINAK az *itu*-ra vo-

¹⁷ A 18. századból való első katonai felmérés térképe szerint Tolna megyében a Sárvíz Szekszárdtól északra fekvő szakaszán a kölesdin kívül más átkelőhely nem is létezett a mocsáron.

natkozó felfogása több ponton belső ellentmondásokkal terhes, amelyeket a későbbi kézikönyvek (például a TESz. és a TNYt.) sem tudtak feloldani (JUHÁSZ 1992). A felhozott alaktani, szemantikai és onomasztikai érvek igazolják, hogy BÁRCZI javaslata az *itu* elemzésére — amely a szóban az *i-* 'iszik' igetőhöz kapcsolódó (véghangzót tartalmazó) *-t* főnévképzőt lát (1951: 35–6, 171) — nem tartható. JUHÁSZ szerint e szó a fenti igető *-t* műveltető képzős alakjának folyamatos melléknévi igenévi származéka,¹⁸ amely azonban már jóval az ómagyar kort megelőzően főnevesülhetett. Ez az *itó* földrajzi köznévi 'itató' jelentésben mind a történeti forrásokból, mind a mai helynévanyagból kimutatható: a tanulmány ezekről az adatokról pontos összefoglalót nyújt.¹⁹

A magyarázatnak — amint ezt maga a szerző is helyesen látja — van azonban egy gyenge pontja: az igenévképzői eredetű szóvéget nehéz egyeztetni az *itu* *u*-jával, mivel a folyamatos igenévi formát az alapítólevél egyetlen ilyen szófajú *meneh* adata alapján *ituh* alakúnak várnánk, mint ahogyan jóval később, az 1211. évi Tihanyi összeírásban egy másik helyre vonatkozóan valóban *ituh* formában szerepel is. Az analógiaként felhozott másik két alak, az *azah* és a *feriteu* csak óvatosan kapcsolható ide, mivel ezek igenévi eredete aligha vitatható ugyan, de az *aszó* esetében ez a szakirodalom szerint a kérdéses korszakban már nemigen lehetett nyilvánvaló a beszélők számára (ezt részletesebben lásd alább a 6. pontban), s ugyanez kiterjedt szócsaládjá és jelentésbeli áttételessége miatt feltehető a *fertő*-ről is (vö. TESz.). Az *itu* viszont, ha esetleg régen főnevesült is, etimológiai összefüggését nyilvánvalóan megőrizhette az *it* 'itat' igével. Elvileg persze nem zárható ki az sem, hogy az igenévképző már vokalizálódott formában lehetett jelen a szóban, ez esetben viszont *ituu* vagy még inkább (a *feriteu* alakhoz hasonlóan) *itou* formát várhatnánk.

JUHÁSZ e problémára háromféle lehetséges magyarázatot is ad. Legrészletesebben azt a megoldást fejti ki, amely szerint a szóvégi konsonáns az utána álló *rea* névutó szókezdő mássalhangzója előtt kiesett. Az analógiaként felhozott példák (*disznaβ* + *jó* > *Disznajó*, *saβ* + *jó* > *Sajó*) azonban legfeljebb tisztán hangtörténeti tekintetben jöhetnek szóba, ám nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az **ituy* szóvégi mássalhangzója egyben igenévképző szerepű is volt, amelynek esetleges kiesése morfológiai és szemantikai következményekkel is járt volna. A másik lehetséges magyarázat szerint az *itu* *u*-ja más alapítólevélbeli szórványok (pl. *kut*) alapján *ú* hangértékűnek is tekinthető, ami az igenévképző szabályos megjelenése volna. A harmadik magyarázat íráshibát feltételez: az *itu* eszerint *ituu* — vagy hozzátehetjük még: *ituh*, *itou* — írásmódú alak helyett áll. Ez utóbbi két magyarázattal szemben komolyabb ellenérvek nem hozhatók fel,

¹⁸ ZELLIGER a *-t* képző funkcióját, jellegét vitatottnak tartja (2005: 30).

¹⁹ Az ott felsorolt listát az azóta megjelent kiadványok alapján tovább gyarapíthatjuk: idevágó adatok találhatóak a SzT-ban, PESTY FRIGYES Bihar megyei névtárában (PESTY, Bihar) és a CSÁNKI-indexben.

ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy biztos véleményt a kérdésben megfogalmazni — JUHÁSZ DEZSŐvel együtt — nem tudunk.

Magáról az *eri itu* szerkezetéről BÁRCZI hasonlóan vélekedik, mint a *Sar feu*-ről: a jelöletlen birtokviszony első elemét tulajdonnévnek tartja, az *itu*-t inkább közsónak, s a két szót együtt nem annyira összetételnek, mint — a tövégi magánhangzó megléte miatt — inkább szó szerkezetnek (1951: 65, 182, 186). Az értelmezések ennek megfelelően többnyire 'az Ér itatója' formájúak (JUHÁSZ 1992: 130, ZELLIGER 2005: 30), de szóba jöhet a lokális viszony kifejeződése is: 'az Éren / érnél levő itató (hely)' (hasonlóan például ZELLIGER i. h.). Az előtag közsői vagy tulajdonnévi felfogását az egyes interpretációk a kis és nagy kezdőbetűs írásmóddal jelzik, ám ennek eldöntésére nincs megfelelő fogódzónk, ha csak az nem, hogy a hasonló szerkezetek hiánya — szemben például az *ökörítő* típusú összetételek gyakoriságával — inkább talán a tulajdonnévi jellegre enged következtetni. A szórvány értelmezésében néhol felbukkanó 'éri itató' (vö. például JUHÁSZ 1992: 130, ÁrpOkl. 107, ÉRSZEGI 2004: 4) formák alapján esetleg fölvetődhet, hogy az előtag az *Ér / ér -i* melléknévképzős alakja lenne. Ezt azonban nagy biztonsággal kizárhatjuk, egyrészt azért, mert az *eri* tökéletesen beillik az alapítólevél tövégi magánhangzós formái közé (ezekről lásd BÁRCZI 1951: 69–80)²⁰, másrészt pedig amiatt, hogy az *ér* hasonló szerkezetekben sem a régi-ségben, sem az újabb névanyagban nem szerepel ilyen formájában (ehhez lásd MELICH 1914: 127).

Az *eri*-ről BÁRCZI úgy nyilatkozik, hogy az nyilván a *Mortis* birtokon található csermely vagy folyóág volt (1951: 35). Az *ér*-nek etimológiai szótáraink igen leegyszerűsítő módon csupán 'patak' jelentését közlik (TESz., EWUng.), pedig e szónak több más földrajzi köznévi értelme is van. KISS LAJOS például 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz'-nek értelmezi (FNESz. *Ér*), népnyelvi minősítéssel hasonló jelentését közli az ÉrtSz. is. A népnyelvben ezek mellett további jelentései is élnek: 'rétek nedves időkben süppedékes része', 'szántóföldben lévő szikes sáv' stb. (NEMES 2005: 54–5). A történeti névanyagból is kitűnik, hogy az *ér* nemcsak folyó-, hanem állóvizeket is jelölt, tavakat, halastavakat, mocsaras réteket, folyók holtágait, ahogyan ezt a megnevezések mellett álló latin nyelvű minősítések (*stagnum, piscina, palus, pratum* stb.) jól mutatják (lásd az OklSz., a SzT., a KMHsz. 1. és a HA. 2. megfelelő szócikkeit). Az *ér* ilyenfajta jelentésmegoszlása nyilvánvalóan a földrajzi környezet jellegével is összhangban áll: ennek alapján *Mortis* birtokon szóba jöhet mind a 'mocsaras állóvíz', mind a 'kisebb folyóvíz' jelentés. Az elsőre a Sárvíz mocsárvidéke alapján gondolhatunk, az ettől keletre fekvő dombvidéket viszont számos patak

²⁰ Mindezt nem érinti az a körülmény, hogy a tövégi magánhangzók szóvégi helyzetben való eltűnését ma már másképpen magyarázza a hangtörténetírás (pl. ABAFFY 2003: 321–3), mint ahogyan ez BÁRCZINál szerepel.

szabdalta: erről a területről az *ér*-re vonatkozó mai nyelvi adatok 'csermelynél is kisebb folyóvíz' jelentést mutatnak (NEMES 2005: i. h.).²¹

6. *Nogu azah feherea*

A *Mortis* birtok leírásában szereplő *Nogu azah feherea* [*nadžsu ászágy feyé rëá*] szórvány lexémái közül az eddigiekben már többről is szó esett, az elemzésben így korábbi megállapításainkra is támaszkodhatunk. A szerkezetet — ha a grammatikai szerepű *rea* névutót elhagyjuk belőle — a szakirodalom szinte egyöntetűen 'Nagy aszó feje'-ként (BÁRCZI 1951: 39), esetleg emellett 'nagy aszó kezdete'-ként (ZELLIGER 2005: 32) értelmezte. BÁRCZI szerint a „*nogu azah* lehet földrajzi név, de *nogu azah fehe* utolsó szava már köznyelvi [értsd: közszoói – H. I.] megjelölése a *nogu azah* egy részének” (i. m. 65). A helynév + *feje* típusú szerkezetek azonban egyáltalán nem ritkák a régi forrásokban (lásd például KMHsz. 1. *fő*), s ezek helynévi értékét a birtokviszony jelöltsége — ahogyan erre számos korai helynévi példa utal — aligha kérdőjelezheti meg. E helynév szerkezetének értelmezésében a *Nagy-aszó* + *feje* mellett elvileg szóba jöhetne egy másik interpretáció is: a *Nagy-* + *Aszó feje* tagolást támogathatná, hogy *Aszófő* típusú helyneveket ismerünk a régebbi és az újabb időkben is (vö. pl. FNEsz. *Aszófő*), ám e feltevés talán mégis kevésbé valószínű, mivel a legkorábbi neveink körében nem ismerünk olyanokat, amelyekben kétrészes helynevek további, jelzői értékű, differenciáló szerepű névrésszel lennének összekapcsolva.

A név korabeli szemantikai tartalmának felderítésében kulcsszerepe van az *aszó* és a *fő* ~ *fej* földrajzi közneveknek. Ez utóbbiról a *Sar feu* kapcsán megállapítottuk, hogy folyóvíznevekhez 'forrás' értelemben kapcsolódhatott, más típusú helyeket (pl. völgyeket, hegyeket, erdőket stb.) jelölő nevekkel pedig 'a kérdéses hely valamely része' jelentéssel alkotott összetételt. Az, hogy itt melyik szerepét helyezhetjük előtérbe, főként tehát az *aszó* értelmezésétől függ. Ennek történetét illetően komoly viták folytak, amelyek két, egymással összefüggő kérdés, a jelentés és az eredet problematikája körül csúcsosodtak ki. BÁRCZI ezzel kapcsolatban — indokolt óvatossággal — többféle véleményt is bemutatott, s bár ezeket értékelő megjegyzésekkel is kommentálta, nem foglalt határozottan állást a szó eredetének és történetének részleteit illetően (1951: 32–3). A TESz. kétféle etimológiát is elképzelhetőnek tartott: egyrészt finnugor alapszóból származtatva, másrészt az *aszik* ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezte. NYÍRI ANTAL igen alapos tanulmányokban (1978, 1979) elemezte az *aszó* történetét, és

²¹ Az *ér*-rel kapcsolatban szükségesnek tűnik megjegyezni azt a szóföldrajzi körülményt, mely szerint semmi sem mutatja azt, hogy — miként a TESz. állítja — a Tisza vidékén élő tájszó lenne. Ezt nemcsak a mai nyelvjárási szótárak és szójegyzékek (ezek összesítését lásd NEMES 2005: i. h.), hanem a helynévgyűjtemények is nagy számú adattal cáfolják. Egyébként a szó Árpád-kori elterjedtsége is jóval szélesebb körű használatot jelez (vö. KÁLMÁN B. 1967: 346).

meggyőzően igazolta, hogy az *aszik* származékának tekinthetjük,²² amelynek elsődleges jelentése 'időszakonként kiszáradó (patak, csermely)' lehetett, s a többi, gyakrabban előforduló értelme (pl. 'völgy') ebből vezethető le (lásd főleg 1979: 151–3). Érvelését azonban néhány ponton finomítani lehetne: az *Aszó-fő* típusú összetételeket például a *fő* egyedülinek feltételezett 'forrás' jelentése alapján NYÍRI eleve vízneveknek tekintette (ugyanúgy, ahogyan az OklSz. is: lásd *aszó* alatt), továbbá nem kellő súllyal, legfeljebb elvétve idézett olyan *aszó* utótagú adatokat, amelyek folyóvizet jelöltek, s amelyek együtt megtalálhatók az OklSz. megfelelő címszava alatt is (további, újabb felmerült adatokat lásd SzT *aszó*).

A bőséges adatállomány alapján azt mindenesetre valószínűnek tarthatjuk, hogy az Árpád-korban az *aszó* legalább kétféle funkcióban használatos lehetett: 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' értelemben (vö. FNESz. *Aszó*) víznevekben, 'völgy' jelentésben pedig térszínformanevekben fordult elő. Az ezek mögött húzódó szófaj- és jelentésváltozás következtében elképzelhető, hogy a szó igenévi eredete és az *aszik* 'elszárad' igével való etimológiai kapcsolata az adott korban már el is homályosulhatott, ahogyan erre más összefüggésben BÁRCZI GÉZA is utalt (1951: 132, 140–1). Talán ezzel magyarázható az is, hogy az *aszó* utótagú helynevek lexikális szerkezete igen gyakran elveszítette áttetszőségét, mint például (Balaton) *Szárszó* nevében (1229: *Zarazozou [szárazaszó]* > 1404: *Zarzo [szárszó]*, további példákat lásd FNESz. *Balatonszárszó* alatt).

Annak megítélése, hogy a Tihanyi alapítólevélben az *aszó* melyik jelentésében — vízrajzi vagy domborzati köznévként — fordul-e elő, nem könnyű dolog. Az oklevél előző részében, a Disznó birtokon említett *Fizeg azaa*-ban, mivel önmagában is vizet jelölő név, a *Fizeg* mellett szerepel, valószínűleg a Füzeg patak völgyét jelölte. Elvileg föltehető ugyan, hogy e szerkezetben az *aszó* vízrajzi köznévként áll, mivel a régiségben vizet megnevező tulajdonnevek igen gyakran egészültek ki többnyire 3. személyű birtokos személyjellel ellátott *pataka*, *vize* utótagokkal (pl. *Nyárad vize*, *Sebes-ér pataka*), ám egyrészt a legkorábbi névanyagból ilyeneket nem ismerünk, másrészt pedig az *aszó* hasonló használatára kétségtelen adatunk nincsen, így a fentiekben említett 'a Füzeg patak völgye' értelmezés mellett más lehetőség nemigen jöhet szóba.

Bonyolultabb a helyzet a *Nogu azah fehe* esetében, amelyben talán az *aszó* vízrajzi jelentését is kereshetjük, hiszen — mint láttuk — a *fő* leggyakrabban mégis csak folyóvizet jelölő nevekhez kapcsolódott: ennek megfelelően a szerkezetnek 'a Nagy-*aszó* nevű patak forrása' értelmezését adhatnánk. Mivel azonban a régiségből több *aszó* + *fő* ~ *feje* típusú összetételt is ismerünk (*Aszó-fő*: 1337: *Ozowfew*, *Ölyv-aszó feje*: 1256/1284//1572: *Vlnozowfey* [ɔ: *Vluozowfey*], KMHsz. 1.), s ezek mindig völgyeket jelölnek, e konkrét adatok alapján in-

²² Az EWUng. a szó finnugor eredeztetését szintén tévesnek mondja.

kább arra gondolhatunk, hogy az alapítólevélben szereplő szórvány is nagyobb valószínűséggel 'a Nagy-aszó nevű völgy valamely része / feje' értelmű lehet. Talán figyelembe vehető az is, hogy a *Fizeg azaa* és a *Nogu azah fehe* egymáshoz viszonylag közel, mintegy 100 kilométer távolságra feküdt, így feltehető, hogy a szót esetleg azonos értelemben használták mindkét helyen. Az persze külön vizsgálatot igényelne, hogy az *aszó* szóföldrajza az ómagyar korban milyen jellegzetességeket mutatott, s ebben a jelentéstani különbségek megragadhatók-e egyáltalán. Egy szélesebb körű elemzésben bizonyára az is megmutatkozna, hogy a szó mely területeken kopott ki a használatból, másrészt pedig milyen új jelentéseket kapott története során. Az ilyen irányú vizsgálatok sikerét sejteti mindenestre az, hogy míg például Somogy megye mai helynévanyagában csaknem félszáz névben előfordul ez a lexéma (SMFN. 844), addig Tolnában csupán egyetlen adat képviseli (TMFN. 70).²³ Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy a mai tájnyelvből az *aszó* többféle jelentésben a Balatontól északra fekvő részekről, többnyire Veszprém megye területéről adatolható (NEMES 2005: 11).

6. *holmodi rea*

Mortis birtok leírásában kétszer is előfordul a *holmodi* szó, először az *ad holmodi rea* kifejezésben, azután pedig a *Gnir uuege holmodia rea* szerkezetben. BÁRCZI e *holmodi*-t mindkét előfordulásában egyértelműen közfőnévnek mondja (1951: 65, 131), és mint a *halom* -*d* kicsinyítő képzővel ellátott alakját 'hal-mocska'-ként értelmezi (i. m. 37). Annak ellenére, hogy BÁRCZI a -*d* képzőnek „szétfolyó ősi jelentésében” megkülönbözteti kicsinyítő és becéző funkcióját, valamivel való ellátottság jelentését, valamint személy- és helynévképző szerepét (i. m. 148–9),²⁴ mégsem szól arról, hogy milyen érvek alapján tekinti a *holmodi*-t kicsinyítő képzős formának.

Másik lehetőségként ugyanis nem ok nélkül jöhet gyanúba a -*d* helynévképzői szerepe, amit elsősorban az a körülmény támogat, hogy az itt szereplő *holmodi*-n kívül nemcsak a *halom*-nak, de egyetlen más földrajzi köznévnél sem ismerem sem a közvetlen forrásokból, sem a szakirodalomból olyan tényleges közsői előfordulását, amelyben a -*d* vitathatatlanul kicsinyítő képzői szerepet töltene be. Az ÓMS *urodum*, *fyodum* adataitól kezdődően ugyanakkor számos nyelvtörténeti és újabb kori nyelvjárási alak igazolja e képző kicsinyítő funkcióját (további példákat lásd az előző lábjegyzetben idézett helyeken). A földrajzi köznevek -*d* helynévképzős formái sem számítanak azonban a korai ómagyar korban ritka előfordulásúaknak: *Erdőd*, *Meződ*, *Érd*, *Jód*, *Sárd* (az adatokat lásd

²³ Figyelembe kell persze azt is venni, hogy ezek között olyan nevek is lehetnek, amelyekben az erdőirtással kapcsolatos *aszó* 'szárítással, aszalással kiirtott erdő' főnév szerepel, amely az itt tárgyalt földrajzi köznévvél nincs közvetlen kapcsolatban (vö. NYÍRI 1979: 155).

²⁴ Lényegében ugyanezeket a funkcióit tárgyalja D. BARTHA (1958: 103) és a TNyt. (I, 238–55) is.

a FNESz. megfelelő címszavai alatt; a példák könnyen tovább szaporíthatók lennének), ezek között még *Halmod*-ot is találunk (1206: ad monticulum qui dicitur *Holmod*, [1230]/1231: *Holmod*, Gy. 1: 237–8), csakhogy az e képzőt tartalmazó alakulatok helynevek, és mint tulajdonnevek nem tekinthetők semmiképpen sem kicsinyítő képzős formáknak.²⁵ A *halom*-nak nemcsak *-d*-vel, hanem más képzőkkel is alakultak helynévi származékai: *Halmágy*, *Halmaj*, *Halmi*, *Halmosd* (az adatokat lásd a FNESz. megfelelő címszavai alatt), amelyekben a *-gy*, *-j*, *-i*, *-sd* — ugyanúgy, mint a *Halmod*-ban a *-d* — helynévképzői funkcióban szerepel, attól függetlenül, hogy az adott morfológiai szerep általában (de nem az egyes nevek esetében) valamilyen más, korábbi funkcióra (pl. birtoklás, valamivel való ellátottság kifejezése) vezethető vissza.

Annak ellenére azonban, hogy az alapítólevélbeli *holmodi* kicsinyítő képzős voltát sem közvetlen párhuzamok, sem analóg példák nem támogatják, sőt az adatok sora inkább ellene szólna ennek, BÁRCZI erre vonatkozó felfogásával részben egyetérthetünk, és véleményét névrendszertani érvekkel is alátámaszthatjuk. A szövegben magában álló *holmodi* — mint láttuk — nemcsak közsói, hanem tulajdonnévi szerepben is értelmezhető lenne, hiszen erre más oklevelekből számos példát tudunk idézni, még akkor is, ha az ilyen előfordulások nyelvi státusa teljes bizonyossággal nem minden esetben ítélni meg. Valószínű azonban a *holmodi* közsói értéke a *Gnir uuege holmodia* szórványban, hiszen ez mint birtokos jelzős szerkezetlánc — a *Mortis uuasara kuta*-hoz hasonlóan — helynévnek aligha tekinthető,²⁶ de a benne szereplő *holmodi*-t sem nagyon tartjuk annak, mert tipológiai szempontból nemigen lenne elképzelhető, hogy a *Gnir uuege holmodia* szerkezetben ilyen funkcióban álljon.

Ebből következően a fenti szórványban szereplő *holmodi* helynévképzős alakulatnak aligha tartható, és a *-d* — más lehetőség híján — kicsinyítő képzőnek elemezhető benne. Így viszont — a magában álló *holmodi*-t inkább tulajdonnévnek és helynévképzős formának tekintve — arra a megállapításra jutunk, hogy a lexéma két egymáshoz közeli előfordulása nem azonos módon interpretálható, ami persze végül is nem elképzelhetetlen, de azért nem is ellentmondásmentes felvetés.

Az a fent említett tény, hogy bizonyíthatóan a kicsinyítő képzővel ellátott földrajzi közneveket a forrásokban nem találunk, könnyen magyarázható azzal, hogy az oklevelek általában is viszonylag kevés közsózt tartalmaznak, s hogy a kicsinységet a helyeket jelölő szavak esetében nemigen volt szükséges képzővel

²⁵ Arra, hogy a *-d* képző különféle funkciói között milyen nyelvtörténeti összefüggés rajzolható meg, e tanulmány keretében, sajnos, nincs mód kitérni.

²⁶ Helynévben kicsinyítő képzős földrajzi köznevek amúgy sem szoktak előfordulni: az alapítólevélben a *halom* — képző nélkül — két névben is megtalálható a további részekben, a *Luazu holma* és a *Serne holma* szórványokban.

kifejezni, hiszen az egyes helyfajták esetében többnyire gazdag szinonimasorok (pl. *ér, csermely, patak, folyó* vagy *hegy, bérc, halom, domb* stb.) álltak a szövegező rendelkezésére. Másrészt feltehető az is, hogy kicsinyítő képzős formák esetleg a szövegezés stiláris szempontjai miatt sem igen kerülhettek be az oklevelek szövegébe. A *-d* kicsinyítő képzőként való használatát a földrajzi köznevekben egyébként visszaszoríthatta a *-d* kiterjedt helynévképzői szerepe is.

Esetleg megkockáztatható az a föltevés is, hogy az itt említett két *holmodi* — megengedve a 'kisebb domb' jelentést is — esetleg nem természetes alakulat volt, hanem olyan földhányás, amellyel határpontokat szoktak megjelölni. A *határhalom*-ra (+1214/1334: ad montic., qui dicitur *Hatar Holmi*, Gy. 1: 643), illetve *halomhatár*-ra (1323/1351: Ad vnam *metam* que dicitur *holmhatar*, OklSz. *halom*) régi adataink is vannak, ugyanúgy, ahogyan a határ kijelölésében fontos szerepű *határkövek*-nek (ez a szó is szerepel *kőhatár* alakban) és a gyakran megjelölt törzsű *határfák*-nak is számos említését ismerjük (lásd az OklSz. megfelelő címszavait). A Dunántúlon a *halom*-nak a mai nyelvjárásokban is sokféle van 'mesterséges földhányás' jelentése (pl. KMFN. 24, VeMFN. I, 19, II, 18, IV, 24, VMFN. 24, BMFN. 2: 954 és TMFN. 41).

Talán érdemes ehhez hozzátenni még azt is, hogy a *halom* Tolna megye mai helynévanyagában több mint félszáz névben szerepel, ami a szomszédos területekhez képest — figyelembe véve a területi arányokat is — feltűnően sűrű előfordulás: háromszor olyan gyakori, mint Somogyban, és tizennyolcszor az előfordulási aránya Baranyához képest. Ezt a nagyfokú különbséget önmagában a földrajzi környezet egyébként nem túl jelentős eltérései nemigen magyarázhatják, ebben tisztán nyelvi tényezők is szerepet játszhatnak.

7. *Gnir uuege holmodia rea*

A *Gnir uuege holmodia* [*nyír végé holmodiá*] szórványt BÁRCZI 'nyír vége halmocskája'-ként értelmezi (1951: 37, ugyanígy ZELLIGER 2005: 32),²⁷ e birtokos jelzős szerkezetláncnak a második szinten lévő birtokos szerkezetét azonban — ugyanúgy, mint a *Mortis uuasara kuta* esetében — inkább lokális jelentéssel értelmezhetjük: 'a nyír végénél / végén lévő halmocska'. BÁRCZI szerint még a szorosabban összetartozó *Gnir uuege* sem igen tekinthető összetételnek s így tulajdonnévnek sem (i. m. 183), pedig másutt helyesen jegyzi meg — s állítását példákkal is alátámasztja —, hogy „a *vég* szó gyakran előfordul földrajzi nevekben víznévvel is, hegy- vagy más földterületnévvel kapcsolatban, mint birtokviszony második tagja” (i. m. 38). Megállapításához hozzáfűzhetjük, hogy ilyenkor az előtagjával vagy rész-egész viszonyt fejez ki (1288: *Mezeuueg*, 1296: *Rethveg*, OklSz.), vagy 'valaminek a végénél fekvő hely' a jelentése (1349: *Pos-*

²⁷ A *holmodia* *-i*-jének birtoktöbbsesítő szerepét — amelyet SZINNYEI vetett fel — BÁRCZI kevésbé valószínű magyarázatnak tartja (i. m. 38–9), másutt azonban határozottabban elutasító a véleménye (i. m. 189–90).

sessionum Lappanch alio nomine *Gathuege* vocatarum, OklSz.). A vég helynevekben ma sem ritka, Tolna megyében például mintegy 60 névben szerepel (TMFN. 801), másrészt pedig különféle földrajzi köznévi összetételeket (pl. *fá-luvég*, *hegyvég*, *rétvég*) is alkot egyes nyelvjárásokban (NEMES 2005: 59, 91, 164).

Már BÁRCZI is figyelmeztetett arra, hogy a szerkezetben szereplő „*gnir* szó értelmezése bizonytalan, a *nyír*nek ugyanis ma is, a régiségben is (helynevekben) van ’mocsár’ jelentése is a ’nyírfaerdő’ értelme mellett” (1951: 37). Ezzel szemben teljes bizonyossággal a ’mocsár’ jelentés alá sorolható példákat sem a mai nyelvből, sem a régiségből — legalábbis az ómagyar korból — nem ismerünk. Viszonylag biztosnak az olyan helynévi példákat tekinthetnénk, amelyek mellett a latin nyelvű szövegben a *palus*, *stagnum*, *pratium* fajtajelölő szavak szerepelnek, ám ilyenek sem az OklSz. megfelelő címszava alá sorolt három adat között nincsenek, sem pedig azok között, amelyeket SZABÓ T. ATTILA rövid közleményében felsorolt (1936), s amelyek minden nehézség nélkül magyarázhatók ’nyírfaerdő’ jelentéssel is. Meg kell jegyezni, hogy az utóbbiak közül többet a SzT már a ’nyírfa’ jelentés alatt tüntet fel, s e szótárban a szónak egyébként ’mocsár’ jelentése nem is szerepel. A FNESz.-ben található számos *Nyír*-előtagú helynév közül KISS LAJOS csupán egy esetben vetette fel a ’mocsár, vizenyős rét’ jelentésű szóból való eredeztetést, de itt is megengedi a ’nyírfa’-ból való származtatás lehetőségét is (FNESz. *Nyír-mező*). Biztos adatokat a ’mocsár’ jelentésű *nyír*-re csak a középmagyar korból és a 19. századból ismerünk (TESz. *nyír*³).

A *nyír* fent említett két jelentésének összefüggésében megmutatkozó homályosságok, továbbá a szó származtatásával kapcsolatos etimológiai bizonytalanságok (vö. TESz., MszFgrE, EWUng.) is megnehezítik az egyes előfordulások pontos minősítését. Ami a szónak az alapítólevélbeli említését illeti, az ottani értelmét ennek megfelelően nyelvi tényekre támaszkodva nem is tudjuk megítélni, és legfeljebb a rekonstruált környezet alapján foglalhatunk állást az ügyben, ahogyan azt BÁRCZI is tette, aki szerint: „tekintve azt, hogy a Sárvíz közelében vagyunk, a ’mocsár’ jelentés nyomul előtérbe” (1951: 37).²⁸ Ezt az érvelést akár el is fogadhatjuk, de ugyanilyen érvényes lehetne egy másik felfogás hasonló „igazolása” is, mely szerint — ahogyan *Mortis* birtok helyének korábban bemutatott azonosítási lehetőségeiből kiderült — a kérdéses terület a Sárvíz mocsarától keletre, dombos, lankás vidéken feküdt, melyeket aszók és erek szabdaltak, s ahol nyírfaerdők tenyészése minden további nélkül feltehető. A *sár* ’mocsár’ elem megléte a kérdéses területen névtani szempontból sem szól feltétlenül a

²⁸ A TESz. mind a *nyír*² ’nyírfaerdő’, mind a *nyír*³ ’mocsár, vizenyős rét’ alatt kérdőjellel veszi fel az adatot megjegyezve, hogy inkább ez utóbbi alá tartozik. Korábban az OklSz. a ’nyírfa’ jelentéshez sorolta az alapítólevélbeli előfordulást.

szinonim jelentésű *nyír* használata mellett — hacsak valamiféle jelentéskülönbség nem lehetett közöttük —, de a szó ’mocsár’ jelentésének adatolhatatlansága (szemben a számos biztosan ’nyírfaerdő’ jelentésű előfordulásával) sem erősíti BÁRCZI feltevését. Ha mindehhez még azt is hozzáfűzzük, hogy a nyír egyes fajai gyakran nyírlápokban fordulnak elő (MNLex.), könnyen beláthatjuk: a jelentések megbízható elkülönítésére egy-egy konkrét névben nem sok esélyünk van.

8. *Ohut cutarea*

Mortis határleírásában két kút és két út is meg van említve, az *Ohut cutarea* [oy út kutá rěá] szórványban ezek az elemek együtt szerepelnek. A *rea* névutót elhagyva ’Ó út kútja’-ként értelmezhetjük (BÁRCZI 1951: 36–7) a szószerkezetet, amelynek BÁRCZI legfeljebb csak az *Ohut* részét tekintette — igaz, nem biztosan eldönthetően — összetételnek és ennek megfelelően tulajdonnévnek (i. m. 182–3, 185–6). A monográfia ennél többet nem is mond erről a helyről, de részletesen foglalkozik az egyes szerkezetalkotó lexémák etimológiájával és hangtörténeti összefüggéseivel.

Az *Ohut cuta* jelölt birtokos jelzős szerkezet, amely — éppúgy, mint a *Mortis uasara kuta* — lokális viszonyt fejez ki, és az ’Ó útnál / út mellett lévő kút’ értelmű. A kút, akárcsak az alapítólevél többi helyén természetes forrást vagy ásott vízvételi helyet egyaránt jelölhet. A *kút* a régi névanyagban jelölt birtokos jelzős szerkezetben főleg személynévi előtaggal áll ugyan elsősorban: 1267/1380: *Chabakuta*, 1258/1259: *Julakuta* (KMHsz. 1. *Csaba kútja*, *Gyula kútja*), de előfordul helynévi főtagok mellett is: 1321: *Gurthanuskutha* (KMHsz. 1. *Gyertyános kútja*), 1341: *Egruskuta*, 1240: *Nyrkutha* (HA. 2: 61, 66),²⁹ s bár a régiségből olyan példát nem tudok idézni, amelyben az előtagként álló helynév kétrészes lenne, az ilyen névszerkezetek meglétének elvileg semmiféle akadályát nem látom (az efféle nevek megtalálhatók a mai névanyagban is: *Közép-Kutvik kútja*, TMFN. 359), így nincs arra sem különösebb okunk, hogy az *Ó út kútja*-t ne tekintsük tulajdonnévnek.

Az *út* utótagról itt annyit érdemes megjegyezni, hogy e helyütt — eltérően a *hodu utu*-beli előfordulástól — tövéghangzó nélküli formában áll, ami pontosan beleillik abba az állapotba, amelyet a Tihanyi alapítólevél nyelvi anyaga e tekintetben mutat (vö. BÁRCZI 1951: 75), noha a forrásban ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel. Ennek ellenére ahhoz nemigen férhet kétség, hogy az *Ohut* nevet az *ó* ’régí’ melléknév és

²⁹ A *Gyertyános kútja* típusú nevek értelmezésében ’a Gyertyános nevű helyen lévő kút’ magyarázat mellett azonban fennáll az a lehetőség is, hogy ezeket egy eredeti *Gyertyános-kút* ’gyertyánfa mellett lévő kút’ névből 3. személyű birtokos személyjellel bővült formáknak tekintsük. Az ilyen szerkezeti változás nem volt ritka a régi nevek körében, de az e típusba tartozó nevek akár elsődlegesen is létrejöhetnek, mivel bennük a birtokos személyjellek csupán formális szerepe is lehetett, amely a hasonló névmodellekhez való igazodást jelezte (vö. TÓTH V. 1996: 64–70).

az *út* összetételének tarthatjuk. A pécsváradi hamis alapítólevél különböző átírtaiban Baranya megyébe lokalizálhatóan ugyanilyen név szerepel: +1015/+1158 stb.: *Owvt* ~ *Ou utu* ~ *Owut* (DHA. 1: 74), s ilyen útnevet későbből is ismerünk: 1479: *Quandam antiquam viam ovth vocatam*, sőt egy alkalommal — majd egy fél évezreddel később — az alapítólevélbeli előfordulással szinte teljesen azonos formában jön elő: 1542: *Ohwth* (OklSz. ó). Az *oh* írásmód a szó régebbi, mássalhangzós ejtésével állhat összefüggésben, ami az *agg*-gal való etimológiai azonosítását erősítheti (vö. TESz., EWUng.).

Az *ó* a régi helynévanyagban gyakran szerepel jelzőként, elsősorban településnevekhez kapcsolódva: 1342: *Ochalanus*, 1322: *Omaria*, de víznevek mellett is előfordul: 1327: *O-Ida* (KMHSz. 1. *Ócsalános, Ómarja, Ó-Ida*). A megfelelő névpár ilyenkor vagy alapalakban áll (*Csalános, Marja, Ida*), vagy az *új* jelzővel: 1327: *Separat terram Vynerges a terra Onerges* (OklSz. ó). Az *ó* gyakran alkotott helynevet különböző földrajzi köznevekkel is: *Óvár, Ótelek, Ó-rév, Ó-kút* (az adatokat lásd: OklSz. és KMHSz. 1. *ó* alatt). Helynevekben ma sem ritka: Tolna megyében több tucat földrajzi név szerepel *ó* jelzővel (TMFN. 726–9). Névrendszertani tekintetben megválaszolásra vár az a kérdés is, hogy *Mortis* határában — ahol a fehérvári hadi út is meg van említve — vajon miféle utat jelölhetett az *Ohut*, melyik út lehetett az, amelyik még a nagy jelentőségű, régóta használt Fehérvárra menő útnál is régebbi volt. Ennek a kérdésnek a megválaszolására azt követően tesztek kísérletet, hogy megvizsgáltuk az ez utóbbi utat érintő oklevélbeli körülményeket.

9. *Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*

A Tihanyi alapítólevél alighanem legismertebb szóránya *Mortis* határleírásából való: a birtok határát egy részen a fehérvári hadi út jelöli ki. A kérdéses hely az oklevél szövegében így szerepel: „inde ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea”. Ezt a részt az interpretációk többsége két egységre bontva értelmezi: a ’Castelic-hoz és a Fehérvárra menő hadútra’ típusú szerkezettel adja vissza MÉSZÖLY (1956: 9), GYÖRFFY (ÁrpOkl. 107) és ÉRSZEGI (2004: 3), de megemlíti ezt a lehetőséget BÁRCZI is (1951: 39–40). E felfogás szerint *Castelic* is, és a *Feheruuaru rea meneh hodu utu* is *Mortis* határának egy-egy pontját azonosítaná. BÁRCZI ezt az értelmezést amiatt tartja kevésbé valószínűnek, hogy *Mortis*-nak az általa feltételezett környezetében, Tolna megye északi szélén a *Castelic* név későbbi jelenlétének a nyomát sem látja. Bizonytalanná teszi mindent az a körülmény is, hogy az oklevél a következőnek tárgyalt *Fotudi* birtok — amely a Tolna település mellett fekvő Fadd-dal azonos — határában egy *Kaztelic*-ra vezető utat említ. Ez a név kétségkívül azonos a fenti *Castelic*-cal, hiszen a szó eleji *k* ~ *c* helyesírási változatok a diploma más helyein is megjelennek (pl. *Kues kut* ~ *cues humuc*, *Mortis uasara kuta rea* ~ *Ohut cutarea*), a szóbelseji *sz*-t pedig az egyik helyen a tipikusabb *z* jelöli, de ilyen értékben az *s* máshol (*Gisnav*) is előfordul az alapítólevélben. Ha tehát a *Mortis* határleírásában

említett *Castelic* ennek a településnek a határában vagy a határvonalánál volna, akkor a közeli *Fotudi*-nál említett útnak is nagy valószínűséggel ide kellene vezetnie, erről azonban nem esik szó a diplomában.

BÁRCZI szerint az oklevél szövege ezen a helyen nem világos, és megenged egy másik — a fent említett lokális viszonyok miatt valószínűbb — értelmezést is, miszerint a kérdéses határjelölő út az „(egyik irányban) *caftelicre* és (a másik irányban) Fehérvárra megy” (i. m. 39–40). Ezt a felfogást teszi magáévá ZELLIGER (2005: 32), SZENTGYÖRGYI is így adja vissza a szöveget (2005: 61, lásd az 5. jegyzetet is). Ezt az értelmezést a BÁRCZITól fölhozott közvetett, mondhatni negatív érv mellett szövegtani természetű magyarázatokkal is alá tudjuk támasztani, mind a latin, mind pedig a magyar szövegrészre vonatkozóan.

Mortis birtok határának a leírását — amint azt korábban már láttuk — rövid bevezető szakasz után valójában a magyar nyelvű helymegjelölések felsorolása adja, ahol az egyes határpontok megnevezését minden esetben egy-egy latin nyelvű adverbium vezeti be: *hinc*, *inde* (kétszer), *postea*, *et exinde*, *ac postea*, *post hec*. Az *inde* szerepel az *ad Castelic* előtt is, ám utána csupán egy *et* áll a *Feheruuaru*-val kezdődő rész előtt jelezve, hogy itt nem új határpontról van szó. Hogy a *Castelic* nem a határpontok egyike, az is mutatja, hogy e részben minden egyes helymegjelölés után — az adott egységnek a szövegbe való kapcsolását biztosítva — a *rea* névutó áll, ami azonban a *Castelic* után nem szerepel. Ez a szerkesztésmód már önmagában is bizonyítaná ennek a két részletnek a szorosabb összetartozását, de mindezt megerősíti a magyar szövegrésznek a szerkesztése is.

Ha egyelőre pusztán csak az *et* után álló részt nézzük is, feltűnő, hogy a *Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* [*fehérbáru rēa mēney χodu utu rēa*]³⁰ hét lexémából áll, amelyek között egy vagy két összetett szó (*Feheruuaru*, de a *hodu utu* is tekinthető annak) és két névutó is szerepel. Ha mindebből elhagyjuk az utolsó *rea*-t, amely e szövegrészt — a környező szórványokhoz hasonlóan — a latin szövegbe illeszti bele, akkor is hat lexémával állunk szemben: ilyen terjedelmes szórványt én magam más oklevelekből nem ismerek. A szövegrészben a hadi út haladási iránya folyamatos melléknévi igeneves (*meneh*) szerkezettel van megjelölve, amely a *rea* névutóval kifejezett határozót vonz. Mi indokolja vajon

³⁰ A *Feheruuaru* olvasását megnehezíti a szó egybeírása, pusztán helyesírás alapon ugyanis nem dönthető el, hogy az *uu* jelölés a *uuaru* szó β -jére vonatkozik-e — ami e hangnak az általános, de nem kivétel nélküli betűjele az alapítólevélben —, vagy pedig az egyik eleme a *fehér* tövégi magánhangzója. BÁRCZI JAKUBOVICHRA (1924) támaszkodva véghangzó nélkül olvassa a *fehér* előtagot (1951: 40, 78), újabban azonban ismét felvetődött a véghangzós [*fehëriüβáru*] olvasat lehetősége is (ABAFFY 2003: 321). Tipográfiai eszközökkel etimológiai szótáraink is jelzik az általuk megfelelőnek tartott tagolást: az EWUng. a *fehér* és a *vár* alatt is *feheruuaru* szegmentálást ad, ugyanígy jár el a MSzFgrE is a *fehér*, valamint a TESz. a *vár* címszó alatt, míg ez utóbbi szótárunk a *fehër-nél feheruuaru* formában tagolja az adatot.

az itt látható bonyolult fogalmazást, amikor a hasonló szemantikai kapcsolatok másutt sokkal egyszerűbb grammatikai konstrukciókkal vannak kifejezve? Az oklevelekben ugyanis gyakran találkozni irányjelölő szerepű útnevekkel, amelyekben az (akár települést, akár más helyfajta jelölő) helynévi előtag vagy alapalakban, vagy *-i* képzős formában kapcsolódik az *út(ja)* főtaghoz: 1286/XVI.: *Warady wth*, 1330: *Ydaynoguth*, 1330: *Beerch uth*, 1341/1342//XVIII.: *Baranka utha*, 1347: *Humukhegvtha* stb. (KMHSz. 1.). Igen kevés példa van csupán arra, hogy az utat igeneves szerkezet jelöli meg: 1338: *Zenthivanra meneu golugth*, 1401: *Inter duas vias quarum una Chabaramenewth et alia ywanfelderemene wth appellerentur* (OkISz. *gyalog-út, út*).

Az alapítólevél szövegezője egyszerűbb és bizonyára gyakrabban is használt nyelvi szerkezetet választhatott volna tehát, ha a kérdéses utat csak egyetlen irány megjelölésével kívánta volna meghatározni, ám ehelyett — bizonyára a minél pontosabb azonosítás végett — azt a megoldást alkalmazta, hogy az adott ponttól ellentétes irányban fekvő két településsel határozta meg az út haladási irányát. Ezt a mai nyelvben is meglehetősen bonyolult szerkezetekkel lehet kifejezni: az adott helynevek vagy összekapcsolt határozóként igeneves konstrukcióban (*a Kesztlöcről Fehérvárra menő út*), vagy névutómelléknévvel együtt (*a Kesztlöc és Fehérvár közötti út*) állnak. Az egész kifejezést a szöveg fogalmazója nem kizárólag magyar elemekből hozta létre: a *Castelic* és a *Feheruuaru* közé a latin *et* kötőszó került be, talán tévedésből kétszer is,³¹ ami akár a komplikált fogalmazásból is adódhatott.

A két, egymással mellérendelő viszonyban álló helynév további grammatikai kapcsolatai azonban nem tisztázhatók egyértelműen. Az egyik interpretációs lehetőség szerint a *meneh* vonzataként álló *rea* nemcsak a *Feheruuaru*-ra vonatkoznék, hanem a *Castelic*-ra is, tehát egy teljesebb és tisztán magyar nyelvű **Castelic (rea) es Feheruuaru rea meneh* szerkezetként lenne értelmezhető. Ebben az esetben a *Castelic* előtt álló *ad* az egész egységet lezáró névutóval együtt az általuk közrefogott egész szerkezetre utalna: *ad (Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu) rea*, ugyanúgy, mint a felsorolásban nem sokkal előbbre szereplő *ad holmodia rea* esetében.³² A másik, kevésbé valószínű lehetőség szerint az *ad* a *Castelic*-ra utalna olyan formában, ahogyan a *Fotudi* birtokon említett út megjelölésében is szerepel: *ad uiam, que ducit ad Kaztelic*. Ennek a feltevésnek azonban ellene szól az, hogy ez utóbbi szerkezetben az *ad* a latin *ducit*-hoz tartozik, az előző esetben viszont az *ad Castelic ... (rea?) meneh* szerkezetben magyar igenév vonzataként állna (esetleg a *rea*-val együtt), amire hasonló példát nem ismerek.

³¹ SZENTGYÖRGYI szerint az & mellett egy betűnyi helyen halvány írás, valószínűleg egy másik, később kivakart & is látszik (2005: 51, 14. jegyzet).

³² Ez utóbbit BÁRCZI kétszeres, magyarul is, latinul is kifejezett irányjelölésnek mondja (1951: 190).

A kérdés ezek után már csupán az lehet, hogy hol is keressük az itt emlegetett *Castelic* ~ *Kasztelic* települést. Ezeket az alakokat a későbbi *Kesztölc* formáknak feleltethetjük meg. BÁRCZI megjegyzi, hogy ilyen helynév több is van és volt az országban (i. m. 39), én azonban mindössze csak kettőről tudok: az egyik az egykori Esztergom vármegyében feküdt (Gy. 2: 295), a másik pedig Tolnában (Cs. 3: 435). BÁRCZI ez utóbbit talán azonosíthatónak tartotta az alapítólevélbeli említéssel, de szerinte „ez az azonosítás sem föltétlenül meggyőző”,³³ elsősorban azért, mert távol van *Mortis* és *Fotudi* általa feltételezett helyétől (i. m. 39–40). BÁRCZI aggályait azonban — úgy vélem — egyrészt újabb adatok bevonásával, másrészt pedig a helyrajzi viszonyok tüzetesebb átvizsgálásával megnyugtató módon eloszlatjuk.

Amit BÁRCZI és előtte CSÁNKI (Cs. 3: 435), illetve PAIS (1949) is csak sejtett a középkori Kesztölc helyéről, azt a mai élőnyelvi és a 18–19. századból való térképes adatok nagy pontossággal rajzolják meg számunkra. A *Kesztölc* név, illetve a vele alkotott *Kesztölc-hegy*, *-oldal*, *-völgy* stb. összetételek Tolna megye négy, egymással szomszédos településén található meg: Decsen, Alsónánán, Várdombon és Alsónyéken (TMFN. 484, 491, 494, 501). A tucatnyi névadat jókora területet jelez, és nemigen lehet kétséges, hogy az egykori falu határának kiterjedését mutatja, amelynek központi része a Várdomb és Alsónána közötti térségre tehető. Ezen a szűkebb környéken, az utóbbi község határában találunk egy *Régi-faluhely*-nek nevezett dombos területet (i. m. 490), amelyen a hagyomány szerint a török hódoltság előtt Nána falu feküdt. Aligha tévedünk azonban, ha ebben nem (Alsó)Nána, hanem az elpusztult Kesztölc egykori helyét látjuk. Közvetve erre utal az a körülmény is, hogy a környéken még a 18–19. századi térképeken sem látni olyan pusztát, majort vagy más lakott helyet, amely — akár megváltozott néven is — egykori nagyobb településre utalna, s amelyet az elpusztult Kesztölc faluval azonosítani tudnánk.

Ezen a területen, a korábbi faluhelytől kissé távolabb, a Kesztölc-hegy lábánál létesült a 18. században német lakosság betelepítésével az a falu, amely a *Várdomb* nevet kapta (1773: *Vardomb*, FNESz., vö. MNLex.). A TMFN. megemlíti, hogy „A hagyomány szerint a falu arra a magaslatra, dombra települt, amelyen a római uralom idején erődítmény, vár állott. Innen ered a falu neve.” (491). E hagyományt igazolják a régészeti kutatások is, amelyek az *ad Statuam*-ként említett helyen (ehhez lásd FINÁLY 1884: *statua*) római kori tábornak, temetőnek és utat tártak fel (MNLex. *Várdomb*). A mai helynévanyag is megőrizte e korszak emlékét: az újabban szőlőhegynek használt dombon egy jelzőkönek *Római-kő* ~ *Római-oszlop* a neve, a hegyen átvezető utat pedig *Római út*-nak nevezik, s a helybeliek úgy tudják, hogy itt vezetett az a római hadi út, amely Buda és Eszék között vonult (TMFN. 494). Ugyanez a megnevezés az út délebbi, Mo-

³³ BÁRCZI nyomán KRISTÓ szintén bizonytalan azonosíthatóságról szól (1996: 175).

hács, illetőleg Udvar területén átvezető szakaszára vonatkozóan is használatos (BMFN. 2: 483, 583). Ezt Pannónia római útjai közül GYÖRFFY GYÖRGY a legfontosabbak közé számítja (Gy. 2: 340).

Azt, hogy e jelentős út mellett a Várdombnál levő hegyen, az egykori Kesz-tölc területén valamikor erősség állott, nemcsak a szóbeli hagyomány őrizte meg, és nemcsak a régészeti kutatások bizonyítják, hanem magának a *Kesztölc* névnek az eredeti etimológiai jelentése, szemantikai tartalma is utal erre. A *Kesztölc* az etimológiai irodalom egybehangzó véleménye szerint a magyarba szláv jövevényévként került be, amelynek megfelelői gazdagon adathozhatóak a különböző szláv nyelvekből (FNESz. *Kesztölc*). A helynév alapja a szláv **kostelъ* 'vár, erősség, erődtemplom' jelentésű főnév (vö. BÁRCZI 1951: 40),³⁴ amely — mint több más nyelvbeli megfelelője is — végső soron a latin *castellum*-ra megy vissza.³⁵ A **kostelъ*-hoz járuló szláv *-ь* képző funkciója azonban nem ítélt meg egyértelműen, mivel ez kicsinyítő képzőként éppúgy járulhatott a közszóhoz, mint eredetileg többes számot jelölő helynévképzőként. BÁRCZI ez utóbbi lehetőséget tartja valószínűbbnek gyakori használata miatt (i. h.). ŠMILAUER szerint a mai szláv nyelvekben a *kostel* többől különböző képzők segítségével alakult formák egész sora van jelen (1970: 96), köztük több olyan is található, amely *-c-* elemet tartalmazó formánssal áll (ezek funkcióira lásd i. m. 31–2).

A **Kostelъ* tehát kétségkívül szlávok adta név, amelynek nyelvi jellegéből azonban sajnos, nem tudunk következtetni a keletkezésének sem a korára, sem pedig a körülményeire. Az egykori római erődítmény, illetőleg később ennek a maradványa — amely mellett a kezdetben nyilván szlávok lakta falu megtelepült — ugyanis a birodalom bukását követően akár évszázadokon át fennmaradva is szolgálhatott a névadás alapjául. Bennünket azonban sokkal inkább az érdekel, hogy e név mikor kerülhetett át a magyarba, azaz az általa jelölt területen mely időszakban jelenhetett meg a magyarság. Az alapítólevélbeli *Castelic* ~ *Kasztelic* azonban nem mutat olyan egyértelmű jegeket, amelyek alapján minden kétséget kizáróan következtetni lehetne arra, hogy szláv vagy magyar anyanyelvű népesség használta-e a nevet az alapítólevélben rögzített formájában.

Nem magyarázható megnyugtatóan az alapítólevélbeli alakok első szótagi *a-s* írásmódja, mivel a szláv etimon alapján itt *o-t* várnánk. A *Castelic*, *Kasztelic* formákat [*kasztelic*]-nek szokás olvasni, ám ebben az esetben az első szótag *á*-ja magyarázatra szorul. BÁRCZI arra gondolt, hogy a nevet esetleg egy olyan szláv (magyarországi szlovén) nyelvvaltozatból vettük át, amelyben a név *á*-val hangzott (1951: 40), ám ilyen alakokról nincs közvetlen tudomásunk. E föltételezett

³⁴ Ennek a közszónak a szlávok által helynévként használt alakja a magyar *Keszthely* végső forrása (FNESz.).

³⁵ Ennek német megfelelője került be a magyarba is *kastély* formában (vö. TESz.).

á-ból a névben később jelentkező *e* létrejöttét HORGER hátraható magánhangzó-hasonulásként magyarázta (1926). Legutóbb BENKŐ LORÁND az ómagyar nyílt *e* hangszínét elemezve egész sor olyan régi helynevet mutatott be, amelynek *a* betűvel írott adatai *ä ~ ę* ejtésre utalnak (1998b). E nevek között említette a *Castelic*-ot is (i. m. 25), amelyet eszerint [*käsztelic*] ejtésű formának tart. Az átvétel körülményeit — dolgozatának másfajta irányultsága miatt — sajnos, nem magyarázza, ám ebben az esetben arra lehet leginkább gondolni, hogy egy szláv **Kos-telcb* alak a magyarba hangtani adaptációval, magas hangrendű szóként kerülhetett át. A két fenti megoldási lehetőség közül ez utóbbi kínál ellentmondásmentes, kézenfekvőbb magyarázatot. Mindebből pedig az is kitűnik, hogy az *a*-val való jelölés szláv formára etimológiai és helyesírás-történeti okok miatt nemigen mutathat, tehát az alapítólevélbeli adatok magyar névhasználokra utalnak. Az *a*-val való lejegyzés magyarázataként azonban azt sem tartom elképzelhetetlennek, hogy az írások a névvel egybecsengő — mert mint láttuk, vele etimológiailag azonos gyökerű — latin *castellum* szóhoz igazodva rögzítette ilyen alakban a megnevezést.

A magyarrá vált helynév a későbbiekben egész sor hangváltozáson ment keresztül (ezekről részletesen lásd HORGER 1926), amelynek — az alapítólevélbeli első *Castelic* ~ *Kasztelic* említésétől kezdve — szinte minden fázisát (a harmadik szótagi magánhangzó eltűnését, *ě* > *o* labializációt a második szótagban, az *l* pótlónyúlásos kiesését) jól reprezentálják a fennmaradt adatok: 1240: *Keztelch*, 1381: *Keszteulch* (Cs. 3: 435), MKFT.: *Kesztöcz*, mai *Kesztőc* (TMFN. i. h.). A MELICH által (1926) problematikusnak tartott, valószínűleg inkább az Esztergom megyei Kesztlőre vonatkozó *1075/+1124/+1217: in *Kestelci* adat (DHA. 1: 215) a fenti változási sor helyességét nem kérdőjelezi meg, leginkább párhuzamos fejlődésű alaknak tekinthetjük. Az átvétel korát illetően a szóvégi *c* hangnak lehetne még fontos mondanivalója, ha pontosan tudnánk, hogy mikortól jelent meg ez a hang a magyar nyelvben. A legkorábbi ómagyar jövevényszavak *c*-jét szó végén *t*-vel helyettesítették (vö. ABAFFY 2003: 313), s éppen az 1055-ből való *Castelic* az első nyoma a *c* hang meghonosodásának a magyarban (vö. BÁRCZI 1951: 113).

Az a hadi út, amely *Mortis* határpontjaként az alapítólevélben említve van, észak-északkeleti irányban Fehérvár, délkeletnek pedig Kesztlő felé haladt. Ez a jelentős közlekedési vonal, amely Győr–Fehérvár–Tolna irányban húzódott, és Bizáncon át Jeruzsálembé tartott, évszázadokon át a hadak fontos vonulási útja volt: később ezen érték el Kis-Ázsiát a keresztes seregek is. Az ezt jelölő *hodu utu* BÁRCZI szerint tekinthető birtokos jelzős, de sokkal inkább magyarázó főnévi jelzős összetételnek (1951: 183) vagy köznyelvi (értsd: közszoói) körülírásnak (i. m. 66). Ma inkább jelentéssűrítő összetételnek mondanánk, amelynek jelentése 'hadak vonulására alkalmas nagy út'-ként határozható meg. Ilyen utakat a források az országban több helyen is említenek, a Tihanyi összeírásban például

háromszor is előfordul: itt egy, a Balatontól délre vezető út kétszeri említése mellett a Tolna környékén lévő hadútról is szó van. Az adatok tanúsága szerint a szó az alapítólevélben említett formában — legalábbis alaktani értelemben — az egész középkoron át használatban volt. A később általánossá vált formájában, *-i* képzős előtaggal csak a 15. század második felében tűnik föl: 1472: *Vie strate magne Hadywth vocate* (Oklsz. *hadi út*). Ilyen alakban, *Hadi út*-ként a mai helynevek között is előfordul (pl. TMFN. 162, SMFN. 187, ZMFN. 2: 88, VeMFN. IV, 111, 123, 126, 151, 418).

A Tihanyi alapítólevélben említett hadi út bennünket közelebről érdeklő része Fehérvártól dél felé a Sárvíz mocsaras völgyétől keletre, azzal párhuzamosan haladt egészen Szekszárdig, ahol a vízfolyást átlépve annak a nyugati oldalán vezetett tovább. A mellette fekvő *Mortis* birtok fent bemutatott lokalizálása szerint Fehérvár ettől a helytől mintegy 80 kilométerre feküdt: azt, hogy e viszonylag távoli hely szerepel az út irányának megjelölőjeként, nyilvánvalóan magyarázza Fehérvár különlegesen fontos szerepe. Kesztlőc ennél jóval közelebb, *Mortis*-tól mintegy 30 kilométer távolságban kereshető,³⁶ ennek ellenére magyarázatra szorul, hogy miért éppen ez a település szerepel a másik irány megjelölőjeként. Stratégiaileg fontos helyét a régi út mellett mutatja a már említett római kori erőssége, s erre utal az is, hogy a krónikás hagyomány szerint néhány évtizeddel a Tihanyi alapítólevél kiadását követően itt vonta össze Salamon király a seregét, amikor Géza ellen indult (BÁRCZI 1951: 40). Kesztlőc későbbi fontosságára következtethetünk abból is, hogy a középkorban vámszedő hely volt (Cs. 3: 435). Mindez már önmagában is érthetővé teszi e településnek az említését, de még inkább megerősíti ennek a kézenfekvő voltát az a körülmény, hogy a 18–19. századi térképek (EKFT., MKFT., LIPSZKY, Mappa) is azt mutatják, hogy a Kölesd környéki *Mortis*-tól délre az egykori hadi út mellett Kesztlőcig csak egyetlen település, Szekszárd feküdt. Ez azonban az alapítólevél kiállításakor még talán kevésbé jelentős hely lehetett: utóbb hiteles helyként is működő monostorát I. Béla király csak 1061-ben alapította meg (KMTL. 629).

A *Fotudi* birtokon említett *Kaztelic*-ra vezető út nem azonos az itt tárgyalt hadi úttal. *Fotudi Mortis* feltételezett helyétől keletre mintegy 10 kilométer távolságban, a Duna mellett feküdt. Még a 19. század elején készült térképek (LIPSZKY, Mappa, GÖRÖG) is jól mutatják a terület régi úthálózatát, s benne azt a már említett római kori Duna menti nagy utat, amely Budától haladt dél felé Eszékig, onnan pedig tovább a Balkán irányába. Ez az út Fadd nyugati határszélét átszelve (a valószínűleg *Mortis*-sal azonos) Apátitól nem messze délre egyesült a Fehérvárról jövő hadi úttal. A *Fotudi* határában említett „(via) que

³⁶ BÁRCZI arról szól, hogy Fehérvár és Kesztlőc körülbelül ugyanolyan távolságra feküdt *Mortis*-tól, ezt azonban annak alapján jelentette ki, hogy a birtokot jóval északabbra, Fejér megye határának közelében helyezte el (1951: 40).

ducit ad *viam Kaztelic*” éppen azt az útszakaszt jelölhette, amely a Dunától dél-nyugati irányban elkanyarodva vezet a Fehérvár és Kesztlöc között haladó hadi út irányába.

Szükségesnek látszik tisztázni még azt is, hogy Tolna vára, amelynek pontos helyét ugyan nem ismerjük, de amely már az alapítólevélben is vámmal és révvel rendelkező helyként szerepel, és a vármegye központja volt, miért nincs megemlítve legalább a fenti utak haladási irányával összefüggésben, amikor Tolna település *Mortis* feltételezett helyétől legfeljebb 8-10 kilométerre fekhe-tett, Faddhoz pedig csupán feleannyi távolságban volt. Ezt az magyarázza, hogy mind a Duna menti nagy út, mind pedig a Fehérvár és Kesztlöc között húzódó hadi út Tolna településtől — s így talán az egykori vártól is — kissé nyugatra haladt. A későbbi térképek azt mutatják, hogy Apátit egy kisebb út kötötte össze Tolnával. Egy távolabb fekvő település esetében Fehérvár mellett esetleg a szintén jelentősebb Tolna szerepelhetne a hadi út haladási irányának megjelölőjeként, ám a közeli *Mortis*-ról szemlélve a fenti okfejtés szerint ez nem tükrözte volna pontosan a valós helyi körülményeket. A Tolnával északkeletről szomszédos Faddról szintén egy kisebb út vezetett közvetlenül Tolna településre, amelyet az 1211. évi Tihanyi összeírás világosan elkülönít a másik, *Hadút*-nak mondott úttól:³⁷ „ad viam, que ducit ad castrum Talona”, illetőleg: „venit per campum metis interpositis ad *Hodu*” (PRT. 10: 511, vö. 417–8).³⁸ A Fehérvárról Kesztlöc felé haladó *hodu utu* és a *Fotudi* birtokról *Kaztelic*-ra vezető út — amely a Duna mellékéről kanyarodik ebbe az irányba — ezen a szakaszon, néhány kilométerrel a találkozásuk előtt meglehetősen közel haladtak egymáshoz. Nem tűnik elképzelhetetlennek tehát, hogy *Mortis* keleti határa egészen ez utóbbi nagy útig is kiterjedt, amely — mint láttuk — már a római korban is fontos szerepet játszott, s így a fehérvári hadútnál is régebbi lehetett. Ezek ismeretében megkockáztatható talán az a feltevés is, hogy az *Ohut cutarea* szórványban említett *Ó út* éppen ezzel az úttal azonosítható. Emellett az is elképzelhető, hogy a Fehérvár és Kesztlöc irányába haladó hadi út megjelölésére amiatt használta az írnok a nehézkes, ám pontosan azonosító formát, hogy egyértelműen elkülönítse ettől a másik, szintén nagy jelentőségű úttól.

Fehérvár nevének BÁRCZI a monográfiájában nem szentelt különösebb figyelmet, mindössze annyit állapított meg róla, hogy a *Feheruuaru* melléknévi tulajdonságjelzős összetétel, és kétségtelenül földrajzi névként szerepel a kérdéses út köznévi, körülírásszerű említésében (1951: 40, 66, 183). A név eredetével

³⁷ Ez utóbbi név itt valószínűleg nem a Fehérvárról, hanem a Duna mellől Kesztlöc irányába tartó utat jelöli.

³⁸ Ez a körülmény ad magyarázatot arra is, hogy az 1055. évi alapítólevél miért nem említi *Fotudi*-val összefüggésben sem a vele szomszédos tolnai várat a nagy út irányának megjelölőjeként (másképpen: PRT 10: 417).

kapcsolatban az utóbbi időben többféle elképzelés is napvilágot látott (lásd például: KRISTÓ 1986, 1996, KLIMA 1993, BENKŐ 1998a: 121–6), az itt tárgyalt *Mortis* birtokkal kapcsolatban azonban ezeket a véleményeket nem szükséges áttekinteni.

Az alapítólevélbeli *Feheruuaru*-val kapcsolatban itt is meg kell említeni ugyanakkor azt a körülményt, hogy a királyi székhelynek, Székesfehérvárnak a 14. század előttről való sok száz említése között — amelyeket GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzában 15 lapon sorol fel (2: 363–75, 382–4) — csupán ez az egyetlen magyar nyelvű előfordulás szerepel pár szláv alakú (*Belegrava* stb.), a néhány német (*Weissenburg*) és a hatalmas többséget adó latin (*Alba, Alba Regia, Alba Civitas* stb.) nyelvű alak mellett, de nem találunk magyar változatot CSÁNKI 14–15. századi bőséges adattárában sem (Cs. 3: 305, 307–9). Ez a tapasztalat Fehérvár nevével kapcsolatban megfelel annak a gyakorlatnak, amely szerint a középkori latin nyelvű munkákban (oklevelekben, lajstromokban, gesztákban, krónikákban, legendákban stb.) az országos jelentőségű helyeknek: királyi és vármegyeközpontoknak, egyházi székhelyeknek, a fontosabb váraknak, városoknak a nevét latinos formában szerepeltetik (erről részletesebben lásd HOFFMANN 2004: 24–5). (Székes)Fehérvárhoz hasonló egyöntetűséggel latinul említik a korai forrásokban például (Gyula)Fehérvár és Esztergom nevét is (Gy. 2: 143–54, 237–45). Az alapítólevélbeli magyar nyelvű említés okaként gondolhatunk arra is, hogy a 11. század közepén az oklevelezésben a latinizáló gyakorlat esetleg még nem alakult ki,³⁹ de sokkal inkább magyarázza a magyar nyelvűséget az előfordulás nyelvi jellege, környezete. Mint láttuk, Fehérvár neve a *Mortis* birtok határjelölő útjaként szereplő *ad Castelic et Feheruuaru rea meneh hodu utu rea* szerkezetben fordul elő, az út haladási irányának megjelölésére. E BÁRCZI szerint is inkább köznévi megnevezésnek, körülírásnak tekinthető bonyolult konstrukció (1951: 66) ilyen formájában kétségkívül az oklevélszerző megfogalmazását tükrözheti, és már csak a benne szereplő latin *et* kötőszó miatt sem tekinthető tulajdonnévnek.⁴⁰

10. *Petre zenaia hel rea*

Mortis határának leírásában utolsónak a *Petre zenaia hel rea* [*petré szénájá hel rēja*] szórvány szerepel. E szórvány értelmezésében megítélésem szerint a *hel*-nek van kulcsszerepe. Az ismeretlen eredetű *hely* szó elsődleges jelentését a 'földfelszín egy része' formában kikövetkeztetve közli a TESz., de ehhez közel

³⁹ Ezt a feltevést — lévén a Tihanyi alapítólevél az első eredetiben fennmaradt oklevelünk — ellenőrizni nem tudjuk, mert a másolatban fennmaradt diplomák nyelvisége e tekintetben éppúgy nem lehet mérvadó, mint ahogyan a külföldi latin nyelvű forrásoké sem az. (Székes)Fehérvár korai említéseire egyébiránt lásd még DHA 1: 474.

⁴⁰ HAJDÚ MIHÁLY a *Feheruuaru rea meneh hodu utu* szórványban az alakulás állapotában lévő, nyelvilag még kiforratlan „laza szerkezetű” helynevet lát (1985: 32).

áll a szótár szerint legrégebből adatható 'kisebb földterület' értelme is. Ennek a szónak a helynevekben betöltött szerepét eddig nem nagyon tisztázta a szakirodalom, aminek talán az az oka, hogy széles körű, általános jelentéséből nem következik egyenesen a nevekben való gyakori előfordulása. Ritkának ugyan nem mondható a helynevekben történő felhasználása, ám a névadatokban többnyire speciális funkcióban, jelentésben szerepel. Az alábbiakban néhány ilyen alkalmazására szeretnék rámutatni, hangsúlyozva egyúttal, hogy ez a rövid áttekintés természetesen nem pótolhatja a tüzetes vizsgálatot, hanem — esetleg vitatható megállapításaival is — éppen annak szükségességét kívánja érzékeltetni.⁴¹

Régi helyneveinkben a *hely* mind településnevekben, mind mikrotoponimákban szerepel nevek alaprészeként. Helységnévként leginkább a vásártatra utaló nevekben áll: vagy a *vásár* szóhoz kapcsolódva (*Vásárhely*), vagy a vásár napját megjelölő nap nevével együtt (*Szerdahely*, *Szombathely*). Ebben a szerepében speciális jelentése azt fejezi ki, hogy 'olyan hely, ahol rendszeresen történik / ismétlődik valami'. Ehhez hasonló funkciója van a *Lenchehel*, *Kenderhel* (OkI Sz. *hely*) nevekben, amelyekben a *hely* lexéma azt jelenti, hogy ott időszakosan és visszatérően természetnek valamit, illetőleg bizonyos időszakban ott található valami: *Aztaghel* (OkI Sz.). Jelölheti egy egykor ott lévő denotátum helyét: *Regytoronhel*, *Faluhel*, *Bekatouhel* (OkI Sz.), de kifejezheti azt is, hogy a kérdéses időben van ott valami: *Rév-hely* (HA. 2: 68), *Vamhel* (OkI Sz.). Ez utóbbi két funkciót gyakran nem lehet elkülöníteni a névben: *Pincehely* (FNESz.), *Vejsze-hely* (KMHsz. 1.). Feltűnő, hogy a fenti névtípusokban a *hely* mellett mindig főnévi bővítmény áll, melléknévi jelzős szerkezetben alig szerepel: ilyenkor vagy 'a határ valamely része, kisebb terület' jelentése van: *Soshel* (OkI Sz.), vagy 'település' értelemben használatos: *Széphely*, (*Sátoralja*)*Újhely* (FNESz.). Ez utóbbi jelentése alapján olykor már korábban kialakult települések nevéhez is hozzákapták az ómagyar korban: *Becse* > *Becsehely*, *Hedre* > *Hedrehely* (FNESz.).

Úgy vélem, e röpké áttekintés is megmutatja, hogy *hely* szavunk jelentéstörténete a régi és újabb kori tulajdonnevek átfogó, rendszeres feldolgozása révén újabb megvilágításba kerülhet, aminek következtében kétségkívül módosítandó lesz etimológiai szótárainkban is a szó jelentésszerkezetének és jelentésfejlődésének a meghatározása, amely egyébként főleg az OkI Sz. nem eléggé differenciált és helytelen besorolásokat is tartalmazó definícióira támaszkodik. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy nemigen tartható BÁRCZINAK az a megállapítása sem, amely szerint a *hely* utótagú nevek „egy inkább kiavulóban lévő régebbi helynévtípushoz tartoznak, amely előfutára lehetett a 13. századtól megsokasodó *-falva*, *-telke*, *-soka* utótagú összetételeknek” (1951: 66).

⁴¹ Itteni célnak megfelelően csak ómagyar kori adatokat vettem figyelembe, forrásul csupán néhány kézikönyvet (FNESz., OkI Sz., KMHsz. 1., HA 2.) használtam fel, ám kétségtelen, hogy az újabb kori és a mai adatoknak is lehet a régi magyar névadásra vonatkozó tanúvallomása.

A *hely* szó a Tihanyi alapítólevélben három alkalommal is szerepel: a a *Petre zenaia hel rea* mellett *Kert hel* és az *Oluphelr[e]a* szórványokban van megemlítve. Nála gyakrabban a szövegben csak az *árok* és a *homok* (ötször-ötször), valamint a *kút* (négyszer) fordul elő, ami némileg ellentmond annak az általános tapasztalatnak, hogy a *hely* régi névanyagunknak nem túl sűrűn alkalmazott alkotóeleme. Az alapítólevél leggyakoribb szava azonban a *rea* névutó (12 előfordulással), amelyet — egy esetet kivéve — arra használt fel az oklevél szövegezője, hogy segítségével a magyar neveket, szavakat a latin szövegbe beilleszsze. Úgy vélem, elképzelhető, hogy hasonló szerepe a fent említett szerkezetekben a *hely*-nek is lehetett. A szerepek hasonlósága mellett persze hangsúlyozni kell a köztük lévő lényeges különbséget is: a *hel* pusztán a magyar szó vagy név és a latin szöveg lexikális szintű egybesimítását szolgálhatta, a *rea* viszont a grammatikai egybeszerkesztésben kapott szerepet.

A szövegbe foglálás nehéz feladatával való küzdelmet különösen az a két eset mutatja, amelyekben a *hely* és a *rea* egyaránt szerepel. Az oklevél szövege a nevek által jelölt helyek fajtájának megjelölésére leggyakrabban a latin *locus* köznevet használja. A *hely* mindhárom esetben a *locus* e funkciójának magyar megfelelőjeként szerepel, a *locus Kert hel nomine* esetében ezek ráadásul együtt is állnak. A *locus*-nak és a *hel*-nek a latinul és magyarul való szerepeltetése olyanféle szövegszerkesztési eljárást mutat, mint a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetben való előfordulása: *ad Holmodi rea* vagy ugyanígy a *hel* mellett is: *ad Oluphelr[e]a*.

Így az oklevélben háromszor is szereplő *hely* szó aligha értelmezhető a vele együtt álló nevekhez szervesen hozzátartozó elemként, hanem sokkal inkább a latin szövegnek és az ebbe foglalt magyar neveknek az egybesimítását szolgálja, leginkább a latin fajtajelölő szavak — jelen esetben a *locus* — oklevelekben szokásos funkcióját betöltve. Ezt a felfogást sugallja BÁRCZI értelmezése is: 'Petre szénája (nevű) hely' (1951: 41), de emellett — kisebb valószínűséggel ugyan — felveti a kétszeres birtokviszony lehetőségét is (i. m. 184–6), amely 'Petre szénája helye' interpretációt adna. Ez utóbbit azonban nem támogatja az a tényező, hogy az alapítólevélben található hasonló birtokos jelzős szerkezetlancok mindkét tagjukon meg vannak jelölve: *Mortis uuasara kuta*, *Gnir uuege holmodia* — hasonló, *hely* utótagú szerkezeteket is ismerünk más forrásokból: 1325: *Mathekenderehele* (HA. 2: 79) —, és nem valószínűsíti ezt az értelmezést a *széna* alább tárgyalandó elemzési lehetősége sem. Ha elfogadjuk, hogy a *hely* a *locus* magyar megfelelőjeként szövegszerkesztési okokból került bele a szövegbe, akkor BÁRCZINAK az a jelentéstani célzatú megjegyzése is érvényét veszíti, miszerint a *hely* az alapítólevélben „művelt, vagy legalább gazdaságilag kihasznált földdarab megnevezésével kapcsolatban fordul elő” (i. m. 66).

A szórvány a *Petre zenaia* helynevet tartalmazza tehát, amely a *Petre* személynév és a szláv eredetű *széna* birtokos személyjeles összetétele. Ez utóbbi

azonban itt nem 'Heu' jelentésben szerepel, ahogyan azt etimológiai szótáraink (TESz., EWUng.) is feltüntetik, hanem minden valószínűség szerint 'kaszáló, rét' értelemben. A *széna* ilyen használatára több példát is ismerünk a régiségből: 1356: *Feneti seu prati Hothuanusystapaszygeth Zenaya vocatum ~ Fenetum eorum Kendereszygeth Zenaya vocatum*, 1370: *Feneti sui Zigethzena*, 1393: *Fenetum Waralyazena dictum* (Oklsz. *széna*). E helynevekben a *széna* földrajzi köznévi szófajú fajtajelölő szerepű névrészként szerepel, amelynek a jelentését a nevek mellett álló *fenetum* 'kaszáló' és *pratum* 'rét' is egyértelműen mutatja. A 'Petre kaszálója, rétje' szemantikai tartalmú *Petre zenaia* névvel teljesen azonos szerkezetű településnevet is ismerünk a közelből, Baranya megye északi részéről: [1290 k.]: *Kach scenaya* (Gy. 1: 330, KMHsz. 1. *Kovácsszénája*). A *széna* e jelentésének kialakulását ugyanaz a metonimikus jelentésátvitel magyarázza, amely számos növénynévvel kapcsolatban megfigyelhető a régiségben is és ma is: *szőlő* 'növény' > 'a hely, ahol a növény terem', *bükk* 'bükkfa' > 'bükkerdő'. A mai nyelvből a *széna* ilyen értelmű használatát nem ismerem, de a *szénafű* Erdélyben '(dombon, hegyen levő) kaszáló, rét' jelentésben is használatos (NEMES 2005: 175).

A helynév *Petre* személynévi előtagját KNIEZSA becézőképzős alaknak tekinti (1947–1949: 32), s BÁRCZI is lehetségesnek tartja e származtatást (1951: 41). Eszerint a név a bibliai latin eredetű *Petrus* -us végződés nélküli alakjának magyar képzővel ellátott származéka: az -a/-e az újabb kutatások szerint személynévképzői és egyúttal becéző funkcióban már az ősmagyar korban is részt vehetett nevek alkotásában, és korán megjelent idegen eredetű neveken is, főleg rövidült változatukhoz kapcsolódva (TNYt. I, 250–1). Emellett BÁRCZI azonban elfogadja MELICH véleményét is (s BÁRCZI állásfoglalását magáévá teszi ZELLI GER is: 2005: 34), aki egy déli szláv *Petre* átvételének mondja a magyar személynévet (1903–1905: 122, 202). Újabban FEHÉRTÓI KATALIN foglalt határozottan állást a név délszláv eredete mellett (2006: 164). Úgy vélem, a személynévnek mindkét eredeztetése kellően megalapozott, és korántsem elképzelhetetlen, hogy e népszerű név — amelynek FEHÉRTÓI 15 előfordulását sorolja föl (ÁSz. 634) — kialakulásában mind az átvétel, mind pedig a belső képzés szerepet játszhatott, s talán éppen ennek is köszönhető, hogy a személynév ilyen alakjában már korán a magyar személynévállomány elemévé vált.

11. *Mortis* birtok leírásában több esetben is szerepelnek olyan nyelvi formák (*Gnir uuege holmodia, Mortis uuasara kuta, Castelic et feruuaru rea meneh hodu utu, Petre zenaia hel*), amelyeket — elsősorban alakszerkezeti jellegzetességeik alapján — sokkal inkább leírásnak, mintsem tulajdonnévnek tekinthetünk. Ezeknek a nyelvi alakulatoknak — amelyek azonban valós helynevekre (*Gnir uuege, Mortis uuasara, Castelic, Feheruuaru, Petre zenaia*) épülnek — a névszerűtlen jellege összhangban áll a *rea* névutóval történő szövegbe illesztési eljárás rendhagyó voltával (amely az itteni felhasználás mellett a szövegben

másutt csak három alkalommal fordul elő, ebből kétszer éppen az előző leírásban). *Mortis* határleírása ilyen értelemben tehát nyelvileg élesen különbözik a többi birtok bemutatásától, ami talán a helyben készített feljegyzések eltérő jellegére vagy más személytől való rögzítésére vezethető vissza. A szövegezés és maguk a helymegjelölések azt is kétségkívül megmutatják, hogy az oklevél fogalmazója e birtokról más típusú feljegyzésekkel és ismeretanyaggal rendelkezhetett, mint amelyeneket a többi birtokkal kapcsolatban fel tudott használni. Ezekről a körülményekről azonban sem közvetlen, sem közvetett tudomásunk nincsen.

HOFFMANN ISTVÁN

Irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET (2003): Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- ÁrpOkl. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Árpád-kori oklevelek*. Bp., 1997.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Bp., 2004.
- BÁRCZI GÉZA (1951): *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- D. BARTHA KATALIN (1958): *A magyar szóképzés története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998a): *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998b): Az ómagyar nyílt *e* hangszínéről. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 21–8.
- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- CAH. = *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Composuit GEORGIUS GYÖRFFY. Bp., 1994.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V*. Bp., 1890–1913.
- CSÁNKI-index = *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Szerk. ÖRDÖG FERENC. Bp., 2002.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelmérésű színes térképszelvényen. 1782–85*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904): A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 388–416.
- ÉRSZEGI GÉZA (2004): *A tihanyi alapítólevél*. 2., bővített kiadás. Tihany.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006): Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28: 161–70.

- FINÁLY HENRIK (1884): *A latin nyelv szótára*. Bp.
- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Bp., 1988.
- GÖNCZY–KOGUTOWICZ = *Magyarország megyéinek kézi atlasza*. Tervezte GÖNCZY PÁL. Rajzolta KOGUTOWICZ MANÓ. Bp., 1890.
- GÖRÖG = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a 'határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös táblái*. Közre botsította: GÖRÖG, folytatta és végezte MÁRTON JÓ'SEF. Viennae, 1802–1811.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. (1963), II–III. (1987), IV. (1998). Bp.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból 2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HAJDÚ MIHÁLY (1985): A névvé válás folyamatáról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170*: 29–39.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985): A helynévrendszer változásai egy határrészé vált településen. *Magyar Nyelvjárások 26–27*: 103–14.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004): Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006): Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- HORGER ANTAL (1926): *Kesztölc*. *Magyar Nyelv 22*: 43–4.
- JAKUBOVICH EMIL (1923–1924): A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv 19*: 78–87, 20: 9–21.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. sz. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1992): *eri iturea*. Ómagyar helynévi nyomokon. In: *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Szerk. KOZOCSA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA. Bp. 124–30
- KÁLMÁN BÉLA (1967): Helynévkutatás és szóföldrajz. *Nyelvtudományi Értekezések 58*: 344–50.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970): *A »falu« a magyar helynevekben (XIII–XIX. század)*. Bp.
- KLIMA LÁSZLÓ (1993): *Fehérvár, Fehéregyház, Fehértemplom*. *Névtani Értesítő 15*: 185–91.
- KMFN. = *Komárom megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 169. sz. Bp., 1985.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KMTL. = *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–1949): A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz 6*: 3–50.

- KRISTÓ GYULA (1986): A Kárpát-medence *-grad* ~ *-grád* utótagú helyneveiről. *Névtani Értesítő* 11: 31–41.
- KRISTÓ GYULA (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA (1996): Székesfehérvár legkorábbi nevééről. In: *A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége*. Szerk. FARKAS GÁBOR. Székesfehérvár. 163–79.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES: *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- MELICH JÁNOS (1903–1905): *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Bp.
- MELICH JÁNOS (1914): A tihanyi alapító oklevél egy helyéről. *Magyar Nyelv* 10: 126–8.
- MELICH JÁNOS (1926): *Kesztölc*. *Magyar Nyelv* 22: 131–2.
- MÉSZÖLY GEDEON (1956): *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (2003): *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Bp.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MNLex. = *Magyar Nagylexikon I–19*. Bp., 1999–2004.
- MSzFgrE = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- NEMES MAGDOLNA (2005): *Földrajz köznevek állományi vizsgálata*. Debrecen. Kézirat.
- NYÍRI ANTAL (1978): Az *aszó*-ról szóló szófejtési kísérletek és azok módszertani tanulságai. *Magyar Nyelv* 74: 163–75.
- NYÍRI ANTAL (1979): Az *aszó*, *asszú* eredete, hang- és alak története. *Magyar Nyelv* 75: 147–62.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA: *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- PAIS DEZSŐ (1949): *Aj* ~ *Áj*. *Magyar Nyelv* 45: 269–75.
- PESTY, Bihar = *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1964. Bihar megye I–II*. Közzev. HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS. Debrecen, 1996–1998.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Bp., 1993.
- SIMONYI ZSIGMOND (1909): Egy elveszett magyar hangról. *Magyar Nyelvőr* 38: 289–98.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970): *Příručka slovanské toponomastiky. Handbuch der slavischen Toponomastik*. Praha.
- SZABÓ G. FERENC (1998): *A vásározás emlékei középkori helységneveinkben*. Nyíregyháza.
- SZABÓ T. ATTILA (1936): *Nyír*, *nyirés*. *Magyar Nyelv* 32: 47–8.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2005): A tihanyi apátság alapítólevele. Betűhív átírás és magyar fordítás. In: ZELLIGER ERZSÉBET: *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma. 57–65.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1992.
- TÓTH VALÉRIA (1996): Birtokos jelzős szerkezetű mikrotoponimák a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 33: 59–70.
- TÓTH VALÉRIA (1997): Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. *Magyar Nyelvjárások* 34: 147–70
- TÓTH VALÉRIA (2006): Egy szó eleji hangváltozási típusról. In: *A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen. Megjelenés alatt.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- VeMFN., I. = *Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 156. sz. Bp., 1928.
- VeMFN., II. = *Veszprém megye földrajzi nevei. II. A Pápai járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 171. sz. Bp., 1987.
- VeMFN., IV. = *Veszprém megye földrajzi nevei. IV. A veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- ZMFN. = *Zala megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005): *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.

Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere

I. Kutatásaim fókuszában a történelmi Magyarország legkisebb vármegyéjének helynévkincse áll, e névanyagnak a fellelhető legkorábbi rétegétől napjainkig történő elemzését végzem el. Eddigi vizsgálataim súlypontja Ugocsa vármegye korai ómagyar kori helynévallományának a számbavételére irányult. E nevek nyelvészeti-névtani leírása egyben megbízható alapot adott település- és népiségtörténeti következtetések levonására is.

1. Vizsgálatom időszerűségét, indokoltságát a következőkben látom. A XX. században a történet- és a nyelvtudomány oldaláról egyaránt megjelent az igény a Kárpát-medence korai nyelvi-etnikai képének a rekonstruálására. Fontos szintézisek születtek e tárgyban, amelyek azonban — módszertani eltérésekből kifolyólag is — nem jutottak egységes eredményekre (ehhez vö. KNIEZSA 1938/2000, KRISTÓ 2000: 3–43, Ugocsa megyére vonatkozóan lásd még SZABÓ 1937). Kiváló kutatóink, KNIEZSA ISTVÁN és KRISTÓ GYULA korai helyneveink vallomására alapozták nézeteiket, azonban a történész módszere több ponton is finom módosításokat tartalmaz nyelvésztársáéhoz képest. Újabban HOFFMANN ISTVÁN nyelvészeti-névtani írásai a korai helynévi szórványokra irányították a figyelmet, és rámutattak a helynevek nyelvi-etnikai és településtörténeti összefüggéseire. Módszere a történettudományi és a nyelvtudományi ismeretek együttes felhasználásán és összevetésén, illetve az onomasztika újabban kiformalódott elvein alapszik (HOFFMANN 2006a, 2006b).

2. Ugocsa vármegye korai ómagyar kori helynévi szórványait a HOFFMANN-féle módszer alapján, hasonló megközelítési móddal vizsgáltam meg. Az alábbiakban röviden összefoglalom e témakörben megjelent korábbi két dolgozatom eredményeit. Az egyikben Ugocsa vármegye Árpád-kori helyneveinek a vizsgálatával a térség etnikai képének a pontosabb rekonstruálásához kívántam hozzájárulni az idevonatkozó történettudományi és nyelvtudományi szakirodalom egységesítő szándékú bemutatásával (KOCÁN 2007). A korpusz nyelvi rétegeit elemezve szláv, magyar, német és román névadó etnikumokról szóltam. Dolgozatom központi részét az őslakos szlávtság jelenlétének a feltérképezése adta a fennmaradt helynevek alapján. Egy másik írásban történeti-etimológiai szótár

formájában adtam közre a megye Árpád-kori szláv eredetű helynévi szórványainak a teljességre törekvő szótárát a legkorábbi előfordulásuktól napjainkig (KOCÁN 2006). E névréteg alapos vizsgálatának a fontosságára KRISTÓ GYULA is felhívta a figyelmet, ugyanis mint írja „a magyarság eléggé erős szláv helynévi szöveggel átfont matériát talált (kapott készen) a Kárpát-medencében” (2000: 27). A szláv névátvételeken túl és a jelentős számú magyar névanyag nyelvészeti-névtani elemzésén kívül, a szász és román etnikumra utaló lehetséges bizonyítékokat is számba vettem. A feldolgozott névanyagot térképi ábrázolással összekapcsolva a különböző népek térbeli elhelyezkedéséről is képet kaphattunk.

Eddigi vizsgálataim az őslakos szlávság halvány jelét mutatták ki a megye területén, amely főleg a sík vidékekre lokalizálható. A magyar eredetű helynévanyag alapján a magyarság megjelenését a XII. század végére és a XIII. század elejére datálhatjuk teljes bizonyossággal. Térbeli elhelyezkedésükre a folyóvölgyekben való megtelepülés jellemző. Szász és román eredetű helynév nem mutatható ki a névállományban, de egy magyar névadáson alapuló népnévi településnév (*Szász*) XIV. század eleji német etnikumra és szász–magyar nyelvi érintkezésre is utal.

3. Mostani munkámban az Ugocsa megyéből fennmaradt korai ómagyar kori helynevek egyik csoportjával foglalkozom csupán, a településnevekkel: ezek rendszertani leírását kívánom adni az alábbiakban. Ebben a témában jelentős szintézisek születtek elsősorban a debreceni névkutatók munkája révén, azonban ezek a feldolgozások a történelmi Magyarország más régióinak névrendszertani leírására fókuszáltak.¹ Munkámmal e feldolgozásokhoz kívánok kapcsolódni, s ennek megfelelően leírási keretként a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintű modellt (1993) használom: ezen belül a nevek funkcionális-szemantikai és keletkezéstörténeti elemzését végzem el.

Dolgozatom fő szempontja (a nyelvészeti-névtani leíráson túl) a településnevek rendszervizsgálatában megmutatkozó sajátosságoknak az összevetése az előbb említett monográfiákban bemutatott névrendszertani jegyekkel. Ennek az összevetésnek közös szála a vizsgált kor és az azonos elméleti indíttatás, ami egyúttal hozzájárulhat a rendszertani változások általános természetének a jobb megismeréséhez is. Ezen túlmenően az ugocsai korpusz a nyelvi jelenségeknek a tér- és időbeli lefolyását illető pontosabb tisztázásához szintén hozzájárulhat. Ez azzal áll összefüggésben, hogy a vármegye a Kárpát-medence északkeleti határszélén található, ebből adódóan megtelepülése is későbbi időkre vezethető vissza, mint sok más megyéé. Mindez feltehetőleg a névstruktúrák létrejöttének a szintjén is megmutatkozik. A korai ómagyar korból 51 Ugocsa megyei települést ismerünk, ami 68 különféle alak- és írásváltozatban maradt ránk (lásd a mellé-

¹ Ehhez lásd BÉNYEI-PETHŐ 1998 (Győr vármegye), PÓCZOS 2001 (Borsod és Bodrog vármegye), TÓTH V. 2001a (Abaúj és Bars vármegye), RÁCZ A. 2005 (Bihar vármegye).

kelt térképen), ez a viszonylag csekély szám is a terület méretével és késői megtelepülésével függ össze.

II. Funkcionális-szemantikai elemzés

A funkcionális-szemantikai elemzés abból indul ki, hogy „minden névadási aktus szemantikailag tudatos” (HOFFMANN 1993: 43), és hogy benne a jelölt helyek valamiféle jellegzetessége fejeződik ki (1999: 208). A helynév funkcionális elemzésének alapfogalma a névrész.

A névrészfunkciók a következők lehetnek: a névrész 1. megjelöli a hely fajtáját (F), 2. megnevezi magát a helyet (M), 3. kifejezi a hely valamely sajátosságát (S), 4. nem áll kapcsolatban a denotátummal.

A következőkben Ugocsa megye korai ómagyar kori településneveit vizsgálom meg a fenti szempontok szerint. Egyes neveket a névfejtés bizonytalansága miatt több helyre is besoroltam (ezeket kérdőjellel jelöltem), az adatok értékelésekor azonban a legvalószínűbb etimológia alapján veszem őket számba.

1. A névrész megjelöli a hely fajtáját

A helynevekben szereplő nyelvi elemek kifejezhetik a hely fajtáját, amelybe a névvel megjelölt egyedi hely besorolható. Ezt a szemantikai funkciót fajtajelölő szerepnek nevezzük (F). E szemantikai szerep jelölésére földrajzi köznevek alkalmasak. Ez a szemantikai funkció egyrészes településneveknél igen ritka, Ugocsa nevei között ilyen nem is találunk. A helyfajtát jelölő földrajzi köznevek kétrészes helynevek második névrészeként, sajátosságot kifejező előtaghoz kapcsolódva jelentkeznek (S+F). Ezek az adatok a *-falva* (egy adattal a *-falu*) abszolút „dívatját” mutatják (pl. *Ákos/falva*, *Csató/falva*, *Csoma/falva*, *Farkas/falva* stb.), emellett jelentős még a *-telek(e)* földrajzi köznévi utótaggal szerkesztett településnevek száma, pl. *Torna/telek*, *Izsó/telke* stb., egy-egy adattal vannak képviselve a *-hely* és a *-lak* névrésszel alkotott helynevek (*Új/hely*, *Új/lak*).

2. A névrész megnevezi magát a helyet

Megnevező funkcióban mindig valódi helynév áll (HOFFMANN 1993: 47–8). Megnevező funkció (M) fejeződik ki az átvett nevekben, ezek mindig egyrészesek. A vármegye névkincsében az ide sorolható nevek mindegyike szláv nyelvi átvétel, pl. *Dabolc* (összláv töve **dǫbъ* ’tölgy’), *Terebes* (*trěbiti* ’irtani’, tkp. ’irtvány’) stb. A megnevező funkcióban álló név új helynév névrészeként a denotátumra utal, megtartva eredeti funkcióját (HOFFMANN i. h.). A kétrészes nevek utótagja is betölthet megnevezői funkciót, az így létrejött településnevek (valamely sajátosság) S+M szerkezetűek: *Nagy/szász*, *Fekete/ardó*, *Két/bábony* stb. E funkció megmutatja a névrendszer kialakulásának egy sajátos mozzanatát, amikor a már meglévő névalak beépül egy újonnan létrejövő alakulat szerkezetébe (TÓTH V. 2001b: 134). A vizsgált névanyagban pl. az elsődleges *Bábony* alak — amelynek eredendően sajátosságjelölő szerepe volt — névstruktúra-módosuláson ment keresztül kiegészülve jelzői előtaggal, így az újonnan létrejött névalakban az eredeti településnév M funkciót tölt be.

3. A település sajátosságát kifejező névrészek

Ez a kategória szemantikailag igen sokféle lehet, ezt a tartalmat nagyon sokféle nyelvi elem: szó, szószerkezet kifejezheti (HOFFMANN 1993: 45, lásd még 1999: 209). A sajátosságra utaló névrész strukturálisan S, S+F, S+M szerkezetű településneveket hozhat létre (HOFFMANN 1999: 210). A korai ómagyar korban a korpuszvizsgálatokban a sajátosságot kifejező névrészek névstruktúrábeli felhasználtsága a településnevek körében igen kedvelt névrészfunkciónak mutatkozik. Az alábbiakban ezeket mutatom be részletesen.

3.1. A névrész kifejezi a hely tulajdonságát

A település *m é r e t é r e* utaló szemantikai tartalom fejeződik ki a *Nagy/*szász kétrészes helynévben — a szász nemzetiségű királyi vendégeknek (telepeseknek) a viszonylag nagy faluját jelölte —, e név szerkezeti felépítése S+M struktúrájú.

A település *k o r á r a* utaló névrésszel találkozunk a kétrészes *Új/hely, Új/lak* nevekben. Szemantikai tartalmuk a 'környezetéhez képest újabban megtelepült falu' jelentéssel írható le, ezzel talán szorosan összefügg, hogy a településnevek első adatai a tatárjárás utánról valók. E szemantikai tartalom S+F struktúrájú neveket hozott létre.

*Két/bábon*y sajátosságát kifejező névrésze *ö s s z e f o g l a l ó* szerepű lehetett, azonos utótaggal rendelkező helységnevek közös neve (vö. PÓCZOS 2001: 129).

3.2. A település viszonya valamely külső dologhoz

A *n ö v é n y v i l á g r a* utaló névadási motiváció jelentkezik az egyrészes *Almás, Egres, Kőkényes* stb. és a kétrészes *Nyír/telek* nevekben. Az így keletkezett nevek esetében nehéz eldönteni, hogy közvetlenül a növényzetről kaphatták nevüket vagy esetleg valamilyen külső dologhoz (pl. az adott növényzetről elnevezett patakhöz) viszonyított helyzetük alapján (metonímia útján). Ugocsában *Kőkényes(d)* település- és víznevet egyaránt említenek, az adatok kronológiai viszonya alapján azonban elsődleges névnek a településnevet tarthatjuk. Névrendszertani alapon felmerülhet a pataknev elsőlegessége is, mivel víznév és településnév azonossága esetén többnyire a víznév az elsődleges. BENKŐ LORÁND megállapítása szerint: „nagyobb vizek esetében — szinte névtani univerzáléként — a vizek az elsődleges névadók” (2003: 136). Ebben az esetben azonban bizonyosan kis patakról lehetett szó, mivel az egyszerű XIV. század eleji említésen túl csak az eredeti után keletkezett átiratban szerepel később. Azonban az ilyen helynevek keletkezési módjában nem zárható ki a mikronévi áttétel lehetősége sem, azaz pl. jelen esetben egy **Kőkényes(d)* mikronév is átvonódhatott (metonímiával) a lakott terület megnevezésére.

Az ott lévő *é p í t m é n y r e* (a falu templomára) történik utalás az egyrészes *Keresztúr* (S) településnévben. Ugocsa helynévkincsében a patrocíniumi

eredetű helységnevek — más vármegyék gazdagabb anyagához képest — ezzel az egyetlen adattal vannak képviselve.

A település *birtokosára* utalnak az egyrészes *Bökény*, *Csoma*, *Fancsika* stb. nevek, valamint a kétrészes *Ákos/falva*, *Csató/falva*, *Izsó/telke* stb. (S+F felépítésű) nevek bővítményrészei. E szemantikai kategória van Ugocsában a legnagyobb számban képviselve, ami összhangban van azzal, hogy ez általában is jellegzetes, gyakori névadási mód lehetett e korszakban (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 3, 15).

Az adott helyen élő *emberek csoportját* jelölik meg a következő nevek: a településen élők foglalkozására utalnak az egyrészes *Ardó* (a királyi erdőóvók lakhelyét jelölte), a *Daróc* (a királyi szolgálatban álló darócok helységét, a név tkp. értelme 'nyúzó', olyan vadász, akinek vadbőrnyúzás, szíjhasítás és kürtnek való vadtulokszarv-levétel a feladata; vö. FNESz. *Daróc*) és a *Szőlős* ('szőlőműves'), valamint a kétrészes *Halász/föld(e)* (királyi halászok telepét jelölte) településnevek. A *Szász* ~ *Szászi* településnév népnévi névrésze a lakosság idegen voltára utal (lakosai ugyanis szász hospesek voltak).

3.3. A település viszonya valamely más dologhoz

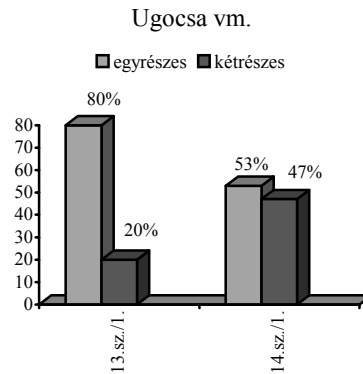
A település *pontos helyére* utaló névrészfunkció gyakori szemantikai kategória a vizsgált korpuszban. A közelben lévő *vízről* kapta nevét az egyrészes *Batár*, *Csong(o)va*, *Verbóc* stb. településnév, de víznév szerepelhet a *Batár/telek*, *Torna/telek* stb. kétrészes nevek első névrészeiben is. A *Verbóc* településnév esetében névrendszertani érvek alapján elsődleges helynévnek a patak-név tartható (habár időben majd fél századdal későbből adatolható csak, mint az azonos településnév), amely szláv nyelvi jövevényszó. Eredetileg a *vrba* 'fűz' fanévnek szláv képzésű helynévi származéka, a magyarba egy szláv **Vrbovce*-féle helynév kerülhetett be, amely hangrendi kiegyenlítődéssel alakult tovább (FNESz. *Verbóc*, SZABÓ 1937: 538, TÓTH V. 2001a: 158). Az egyrészes *Halmi* településnévben a közelében lévő *térszíni formához* való viszonyítás fejeződik ki. A település valamilyen építmény közelében épült, fejlődött ki: ezt a szemantikai tartalmat fejezik ki az egyrészes *Akli*, *Váralja*, *Sásvár* és *Királyháza* nevek.

A település *viszonyított helyzetére* utal a kétrészes *Fel/szász* — szerkezetét tekintve S+M struktúrájú — név első névrésze, amely Szász település osztódásával alakulhatott ki, annak a területén Nagyszázzsal együtt.

4. Összegzés

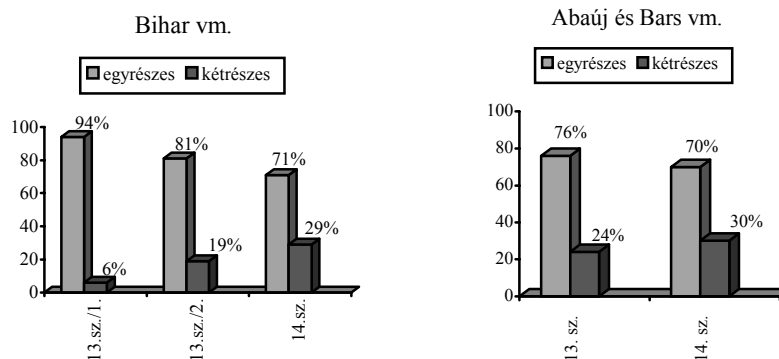
A vizsgált vármegye névanyagában az egy- és kétrészes nevek aránya fokozatos változást mutat a vizsgált kor egészében (1. ábra), a kétrészes nevek aránya jelentősen nőtt: míg a XIII. sz. első felében 80 : 20%-os a megterheltségük, addig a XIV. sz. első felére ez 53 : 47%-ra módosul. Az egyrészes nevek dominanciája a tárgyalt időszak egészében megmarad, habár egyre inkább az egy- és kétrészes nevek kiegyenlítődése figyelhető meg.

1. ábra. Az egy- és a kétrészes helynevek arányának változása Ugocsa vármegyében a korai ómagyar korban.

Ugocsa vármegye helynévrendszerének névszerkezeti típusok szerinti megoszlását összevetve más vármegyék korai ómagyar kori rendszerében tapasztalt arányokkal, nagyon hasonló képet kapunk (2. ábra). RÁCZ ANITA Biharban a fenti félszázadnyi időintervallumokra tagolt korszakoknak megfelelően az alábbi arányokat mutatta ki: 1) 94 : 6%, 2) 81 : 19%, 3) 71 : 29% (2005: 167). TÓTH VALÉRIA a XIII. századi Abauj és Bars megye egy-és kétrészes neveinek arányát 76 : 24%-ban állapítja meg, míg a XIV. sz. első harmadában 70 : 30%-os megoszlást jelez (2001b: 217, vö. még 156, 160). Látható a mintavételekből, hogy a korai ómagyar korban „a kétrészes nevek »divatja« fokozatosan erősödik” (i. m. 157), de továbbra is az egyrészes helynév a domináns névszerkezeti típus.

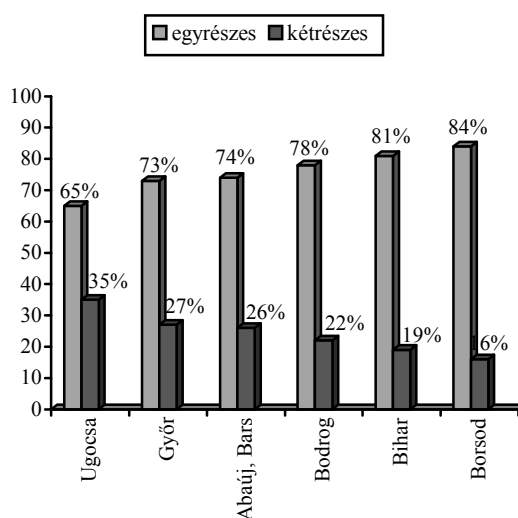
2. ábra. Az egy- és a kétrészes helynevek arányának változása más vármegyékben a korai ómagyar korban.

A fél századonkénti megoszlás vizsgálata azt mutatja, hogy a tendencia mind a négy itt vizsgált megye anyagában hasonló, de az arányokban jelentős eltérések vannak. Feltűnő, hogy Ugocsában a kétrészes nevek számaránya jóval fölötté van a többi területnek: ez minden kétséget kizáróan Ugocsa későbbi megtelepü-

lésével van összhangban, hiszen ott a névrendszer egy olyan időszakban született meg és indult fejlődésnek, amikor már általában is a kétrészes nevek növekvő aránya volt jellemző a magyar névrendszerre. Ugyanezt erősíti meg a 3. ábra térben és időben is összesített diagramja: Ugocsa névrendszere az itt vizsgáltak között kiegyensúlyozottságával tűnik ki, amit viszonylagos „fiatalsága”, másrészt pedig az idegen átvételek alacsony aránya magyaráz.

3. ábra. Az egy- és kétrészes nevek megoszlása egyes vármegyékben a korai ómagyar korban.

III. Keletkezéstörténeti vizsgálat

„A történeti helynévelézés során azt vizsgáljuk, hogy milyen nyelvi szabályok szerint jönnek létre a helynevek, miféle hatóerők irányítják a nyelvi elemeknek a nevekbe való beépülését” (HOFFMANN 1993: 67). A keletkezéstörténeti vizsgálatot szintén a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott rendszer alapján végzem, eszerint az alábbi kategóriákat veszem számba.

1. Szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek

A szintagmatikus szerkesztésmóddal alkotott helynevek csoportja „keletkezésükkor szintagmatikus szerkezetként jöttek létre”, létrejöttük eredménye mindig kétrészes helynév (i. m. 70).

1.1. Ugocsa névállományában m i n ő s é g j e l z ő s szerkesztéssel jött létre az *Újhely* (1332–7/Pp. Reg.: *Huihel*, Ortway, Egyh. I/1: 202),² *Újlak* (1304: *Wylach*, AOklt. 1: 296) stb. névalak. A *Tornatelek* (1241: *Torna-telek*, Szirmay 148) megkülönböztető jelzős szerkezet.

² A továbbiakban az egyes településneveknek az általam ismert első említését közlöm.

1.2. A birtokos jelzős helynevek gyakoriak, szemantikai tartalmuk azt fejezi ki, hogy a hely kinek a tulajdona vagy kik lakják. E kategória a jelöltség és jelöletlenség szempontjából két részre osztható. A vármegye anyagában a jelölt birtokviszonyt tartalmazó településnevek dominálnak, pl. *Karácsonfalva* (1260: *Karachunfolua*, ÁÚO. 7: 538), két *Péterfalva* (1. 1220/550: *villa Petur*, K. Fábián 1997: 112; 2. 1320: *Akusfalva alio nomine Peturfalva*, AOklt. 5: 307) stb., a *Halászföld* (1262/319: *terra piscatorum*, 1336/342: *Halazfeld*, Szabó 1937: 425) és az *Asszonyágszőlős* (1284: *Azunsagzeuleus*, Gy. 3: 88) helynevek jelöletlenek.

1.3. Mennysiségjelzős településnév a *Kétbábony* (1323: *Keethbun*, AOklt. 7: 101), a névalak egyszeri előfordulása esetleg időleges faluosztódásra utalhatott.

1.4. Jelentéssűrítő szerkezet a *Nyírtelek* (1300: *Nyírtelek*, F. 6/2: 254) településnév, amelynek első névrésze növénynévi eredetű, a szerkezetben 'nyírfaerdő mellett vagy nyírfaerdőben levő' település értelmű.

2. Morfematikai szerkesztéssel alkotott nevek

A morfematikai szerkesztéssel alkotott helynevek keletkezésekor „valamely nyelvi elem egy kötött morféma (képző, jel, rag) vagy ahhoz hasonló funkciójú elem (névutó) hozzákapcsolásával helynévi szerep betöltésére válik alkalmassá” (HOFFMANN 1993: 73). Ugocsa megye régi településnevei között csak helynévképzővel alakult formák találhatók.

2.1. -s képzővel alkotott helynevek az *Almás* (1319: *Almas*, AOklt. 5: 201), *Egres* (1284: *Egrus*, RegArp. 2/2–3: 334), *Kökényes* (1274: *Kukynus*, ÁÚO. 12: 106, 108; később *-sd* képzővel, *Kökényesd* alakban is előfordul) és a *Szőlős* (1262/329: *Zeleus*, ÁÚO. 8: 31) településnevek, ezekben a formáns valamivel való ellátottságot fejez ki.

2.2. -i formánssal keletkezett településnév az *Akli* (1323: *Okly*, AOklt. 7: 101) és a *Halmi* (1215: *Holmi*, Szirmay 30), az *-i* helynévképző szerepű az említett nevekben (ehhez lásd PÓCZOS 2001: 147).

3. Jelentésbeli névalkotással keletkezett nevek

A jelentésbeli névalkotás kategóriájába tartozó nevek keletkezési módjának jellemzője, hogy a „nyelv meglévő belső elemkészletét oly módon használják fel, hogy az új (helynévi) jelentés kialakulása az alaki szerkezet változása nélkül történik meg” (HOFFMANN 1993: 91–2). Névkeletkezési szempontból e kategória meglehetősen gyakori.

3.1. A jelentésbeli névalkotás csoportjába tartozó névkeletkezési kategória a *j e l e n t é s h a s a d á s*, ami azt a folyamatot jelöli, amikor pusztán földrajzi köznévből helynév keletkezik (i. m. 93). Minthogy Ugocsában ilyen szerkezetű név nem található, értelemszerűen e keletkezési típus sincs képviselve.

3.2. Jellegzetes kategória viszont a névanyagban a *m e t o n i m i k u s* névalkotással keletkezett nevek csoportja. HOFFMANN a közsavak leírásában hasz-

nált fogalomnak, a metonímiának a névalkotási folyamatokban meghatározó szerepet tulajdonít (i. m. 103).

3.2.1. A hely → a település, ahol ez található

E kategória tovább finomítható, így az alábbi metonimikus névalkotási módokat emelhetjük ki.

a) folyó → település. A folyók, patakok (vagy egyes részeik) gyakran szolgálnak a névadás alapjául a mellette épült település nevében. Ide sorolhatjuk a *Batár* (1216/550: *Batar*, K. Fábián 1997: 29), *Csong(o)va* ([? 1268]: *Chungua*, ComMarmUg. 166), *Feketepatak* (1260: *Feketepotok*, ÁÚO. 7: 538) és a *Verbőc* (1251: *Vrbeuch*, F. 4/2: 96) neveket.

b) épület → település. E típusba azok a nevek kerültek, amelyekben a településen vagy a közelében lévő építmény képezi a név alapját, itt említhetők a *Keresztúr* (1260: *Kerezstur*, ÁÚO. 7: 538, templomáról), a *Sásvár* (1220/550: *Safuar*, K. Fábián 1997: 123) és *Váralja* (1323: *Waralya*, AOklt. 7: 303, várról) és a *Királyháza* (1262: *Kyralhaziak*, Szirmay 149, királyi házról) nevek.

c) mikronév → település. Ide a *Láp* (1260: *Lap*, ÁÚO. 7: 538) és *Pázsit* (1319: *Pasit*, Z. 1: 164) nevek tartoznak: ezekben a természeti környezetet ábrázoló földrajzi köznév — akár köznévként, akár helynévként — vált a településnév alapjává.

3.2.2. személy → a település, amely a tulajdona

Gyakori névalkotási típus a birtokosról történő elnevezés, mégpedig ebben a korszakban jellemzően puszta személynévi névadással. A szakirodalmi megállapítások szerint ősi, magyar névadási mód, megítélése, kronológiai besorolása azonban problémás. A vármegye névanyagából ide tartozik: *Forgolány* (1320: *Folgram*, AOklt. 5: 307), *Hetény* (1273: *Hethen*, Szirmay 110), *Izsó* (1260: *Isou*, ÁÚO. 7: 538), *Ugocsa* (1210: u[*q*[ue] ad *vgo*fam, An. 14).

3.2.3. csoport/nép → a település, ahol lakik

E nevek az előbbi csoport neveitől eltérően nem a birtokost jelölik meg, hanem az egyes csoportoknak/népeknek a viszonyát tükrözik a településhez (az ott lakókét). Ide sorolható a népnévi *Szász* (1323: *Zaaz*, AOklt. 7: 101) és a foglalkozásnévi *Daróc* (1262/319: *Droch*, Szabó 1937: 425).

4. Szerkezeti változással alakult nevek

Az ide tartozó nevekben a denotatív jelentés változatlansága mellett a helynév alakját érintő változások történtek (HOFFMANN 1993: 121). Ennek az alábbi típusait emelhetjük ki.

4.1. Az ellipszissel keletkezett helynevek sorába azok tartoznak, amelyekből a névkeletkezés során egy funkcionális névrész eltűnt (i. m. 123), ilyen a *Patak* (1271: Magister Achilles Plebanus de *Potok*, Szirmay 31 < *Feketepatak*) és talán a *Nyíri* (1322: *Nyry*, DL 50719 < *Nyírtelek*) településnevek. Az utóbbi településnév idesorolása bizonytalan, valószínűleg inkább névrész > névelem cserével jöhetett létre.

4.2. R e d u k c i ó v a l keletkezhetett a *Karácsonfalva* (1334: *Karachanfalu*, F. 8/3: 750 < *Karácsonyfalva*) névtest, mivel (esetünkben) egy névelem, a birtokos személyjel kiesett a helynévből (vö. HOFFMANN 1993: 128). Itt sem lehet teljes bizonyossággal eldönteni, hogy szerkezeti változáson esett-e át a név, mivel időben nem nagy eltéréssel jelentkezik a két alakváltozat, így akár párhuzamos névkeletkezésről is szó lehet.

4.3. K i e g é s z ü l é s s e l jöttek létre a *Batártelek* (1301: *Botarteluk*, AOkt. 1: 54 < *Batár*), *Csomafalva* (1323: *Chamafalva*, Szabó 1937: 317–8 < *Csoma*, itt párhuzamos névhasználat is lehetett, de a modellhatás általános elve alapján inkább erre a szerkezeti alakulásra gondolhatunk) stb. nevek. Ennek során a meglévő helynév megtoldódott egy osztályjelölő szerepű földrajzi köznévvél (vö. HOFFMANN 1993: 131).

4.4. A K o m j á t i (1339: *Komiaty*, ComMarmUg. 216 < *Komját*), *Kökényesd* (1319: *Kukynusd*, AOkt. 5: 201 < *Kökényes*), *Szászi* (1332–7/Pp. Reg.: *Sazi*, Ortway, Egyh. I/2: 666 < *Szász*) településnevek **b ő v ü l é s s e l** jöttek létre, mivel a névtest egy új névelemmel (jelen esetben képzővel) gyarapodott (vö. HOFFMANN 1993: 135).

4.5. D e e t i m o l o g i z á c i ó v a l keletkezett helynév a két *Ardó* (1. 1332–7/Pp. Reg.: *Ordov*, Ortway, Egyh. I/2: 666; 2. 1295: *Ordou*, ÁÚO. 5: 136), az e típusba tartozó nevek jelentésszerkezete módosul (*Ardó* < *Erdőóvó*), a név etimológiai áttetszősége megszűnik (HOFFMANN 1993: 138–9).

5. Névátvételek

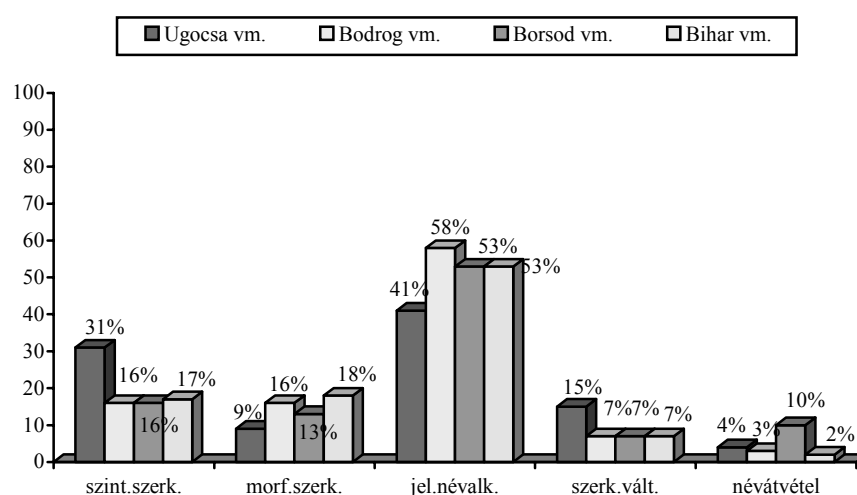
Az átvett nevek csoportja a fent tárgyalt négy fő kategóriával áll szemben. Ez a kategória az egymással kapcsolatban lévő nyelvek helynévrendszereinek összefüggéseit tükrözi. A vármegye névkincsében a szláv–magyar nyelvi kontaktust mutatja a *Dabolc* (1323: *Debouch*, AOkt. 7: 101), *Komját* (1341: *Comjath*, ComMarmUg. 216) és a *Terebes* (1216: *Terebes*, F. 7/3: 20), általuk jövevénynevekkel bővült a terület helynévrendszere.

6. Összegzés

A következőkben a keletkezéstörténeti kategóriák áttekintését végzem el (lásd a 4. ábrát). Ugocsa vármegyében a szintagmatikus szerkesztéssel keletkezett nevek megterheltsége 31%-os, másutt ez az arány jóval alacsonyabb: Bodrog és Borsod megyében körülbelül 16%-os (PÓCZOS 2001: 164), míg Bihar területén 17%-os (RÁCZ 2005: 222), Győr vm.-ben viszont a minőségjelzős szerkesztűek 16%-ot, míg a birtokos jelzősek 7%-ot tesznek ki (BÉNYEI–PETHŐ 1998: 107, e munka adatait az ott alkalmazott részben eltérő felosztás miatt nem tüntettem fel a diagrammon). A morfematikai szerkesztéssel keletkezett településnevek aránya Ugocsában jóval kisebb (9%), mint az említett megyékben (Borsod: 13%, Bodrog: 16%, Bihar: 18%; vö. i. h.), Győr megye viszont valamivel kisebb arányt (8%) mutat. A jelentésbeli névkeletkezési csoport kiemelkedik az összes névalkotási mód közül: Ugocsa (41%) azonban elmarad a többi terület

mögött (Bihar és Borsod: 53%, Bodrog: 58%). A vizsgált megye településnevei között a szerkezeti változással keletkezett nevek meglehetősen gyakoriak (15%), eltérően a többi megyétől (Győr megyéből erre vonatkozó adatunk nincs, a további három megyében egyaránt 7%-os megterheltségű). A szerkezeti változások nagy száma magyarázható a névkincs fiatalabb voltával, amelynek a kiforratlansága nagyobb teret ad a változásnak az újabb és újabb névtípusok feltűnése következtében. A különböző népek érintkezésére utaló helynevek csoportja az említett vármegyékben változóan van képviselve: Borsodban mutatja a legmagasabb értéket, 10%-ot, Bodrogban és Biharban kb. 2% (uo.), Győr megyében 5% (BÉNYEI–PETHŐ, i. h.), ezzel szemben Ugocsa névanyaga 4%-os köztes arányt mutat.

4. ábra. A keletkezéstörténeti összehasonlítás eredményei (négy vármegye névanyagában).

Az eddigiekben vizsgált korszak, a korai ómagyar kor egyben a települések megszületésének a kora is (vö. TÓTH V. 2001b: 220), ami a helynévkutatás szempontjából fontos kiindulási pont lehet az egyes területek (később talán az egész magyar nyelvterület) helynévrendszerében megmutatkozó tendenciáknak a feltérképezéséhez. Ez a dolgozat csupán néhány vármegye anyagából merített, mégis a vizsgálatokból jól kitűnnek a nyelvi sajátosságoknak a tér- és időbeli változásai. További finomításokat lehetne elvégezni a névrendszer egészét érintően, ha a történelmi Magyarország többi megyéjében is készülneek ezekhez hasonló, egységes szempontú áttekintések.

KOCÁN BÉLA

Irodalom

- An. = *Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedetéről*. Hasonmás kiadásban megjelentette a Magyar Helikon PAIS DEZSŐ fordításában. Bp., 1975.
- AOKlt. = *Anjou-kori oklevéltár*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND (2003): *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY (1998): *Az Árpád kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- ComMarmUg. = GEORG HELLER: *Comitatus Marmarosiensis. Comitatus Ugocsiensis*. Serie A. Die historischen Ortsnamen von Ungarn. Band 18. München, 1985.
- DL = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL–DF 4.2)*. Bővített kiadás. Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844. In: Arcanum Adatbázis Kft. *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0*, CD-ROM, 2005.
- FNESz. = KISS LAJOS: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999): A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006a): A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa*. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 67–83.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006b): Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142–7.
- K. FÁBIÁN ILONA (1997): *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középtörténeti Könyvtár 13. Szeged.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000): *Magyarország népei a XI. században*. KISS LAJOS bevezető tanulmányával. Újra kiadás: Bp., 2000.
- KOCÁN BÉLA (2006): Ugocsa megye korai ómagyar kori szláv eredetű helynevei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 107–28.
- KOCÁN BÉLA (2007): Az Árpád-kori Ugocsa vármegye helyneveinek nyelvi rétegei. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHASZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 97–112.

- KRISTÓ GYULA (2000): Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134: 3–44.
- KRISTÓ GYULA (2003): *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973): *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. *Acta Historica* XLIV. Szeged.
- Ortvay, Egyh. = ORTVAY TIVADAR: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzék alapján feltüntetve I/1–2*. Bp., 1891–1892.
- PÓCZOS RITA (2001), *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005): *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II/1. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Bp., 1961.
- SZABÓ ISTVÁN (1937): *Ugocsa megye. Magyarság és nemzetiség*. Tanulmányok a magyar népiségtörténet keretéből. I/1. Bp.
- Szirmay = SZIRMAY, ANTONIUS: *Notitia politica, historica, topographica incliti comitatus Ugochiensis*. Pestini, 1805.
- TÓTH VALÉRIA (2001a): *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b): *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*. Debrecen.
- Z. = *A zichi és vásnokoői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

Ugocea vármegye korai ómagyar kori településszerkezete

A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármas határ menti korpuszban

1. A legújabbkori, megújult tematikájú és szemléletű dialektológiát szocio-dialektológiának is szokás nevezni, utalván arra, hogy a megváltozott nyelvi, nyelvhasználati körülmények között — a beszélőközösségek hárompólusú nyelvállapotának megfelelően — a nyelvi jelenségeknek nemcsak a térbeli, hanem a társadalmi megoszlását is szükséges vizsgálni. A témának rendkívül szerteágazó szakirodalmából most csak KISS JENŐ kiváló tanulmányára „Dialektológia és nyelvtudomány” címűre utalunk, mely átfogóan nyomon követi, hogy a területi nyelvváltozatok differenciálódása és a szociolingvisztika térhódítása nyomán hogyan alakult át szükségszerűen a dialektológiai feladatköre és módszere is, hogyan jutott el „a régebbi, többé-kevésbé homogénnek tekintett bázisnyelvjárások vizsgálatától (...) a szociolingvisztikai szemlélet alkalmazásával a mai regionális nyelvi valóság összetett sokoldalúságának adekvát vizsgálatáig” (2002: 11).

KISS JENŐ a dialektológia kettős feladatáról beszél, a német terminusok meghonosításával kétdimenziós dialektológiai, szóföldrajzi vizsgálatok feladatait jelöli ki. A második, társadalmi dimenzió maga is összetett, több változó mentén tagolható: nem, iskolázottság, foglalkozás, életkor stb. A különböző generációk nyelvhasználatának összevetése — a szinkrón változásvizsgálat vagy szociolingvisztikai műszóval látszólagos idő vizsgálat — időkategóriaként is értelmezhető, „az egyidejű állapotban megállapítható nemzedéki nyelv(használat)i kontrasztokat diakrón helyettesítési tendenciaként értelmezzük” (1999: 423).

Az ezredfordulón KISS JENŐ gondolatait JUHÁSZ DEZSŐ teljesítette ki. A jyväsksyläi nyelvészkonferenccsuzson és az azt követő szombathelyi dialektológiai szimpozionon fejttette ki a háromdimenziós vagy rövidebben dimenziális nyelv-szemléletről szóló teóriáját, illetve az ezzel összekapcsolható kutatási elveit. „Én háromdimenziós — vagy egyszerűbben: *dimenziális* — nyelv-szemléletnek nevezem azt a nyelvészeti látásmódot, amelyben szerves egységbe épül a nyelvi működés három fő dimenziója, a térbeli, az időbeli és a humán dimenzió” (2002a: 149). „Mindhárom dimenzió a nyelv lényegéhez tartozik, működő nyelv tér, idő és beszélő nélkül elképzelhetetlen, ezért bármelyikük negligálása elméleti szempontból kifogásolható” (2002b: 166).

A földrajzi és a humán tényező mellett az időtényezőnek különleges fontossága van a dialektológiai vizsgálatokban itthon és külföldön egyaránt, hiszen a változásvizsgálat vagy a szinkroniában egy időtengely mentén rögzíthető állapotváltozást regisztrál, vagy két, időben távolabbi állapotot vet össze (vö. pl. SEBESTYÉN 1982: 196).

Az elmondottakból tehát az következik, hogy „a területi nyelvváltozatok rendszerének komplex vizsgálata” adekvátábban oldható meg egy háromdimenziós, mint kétdimenziós szisztémában” (KISS J. 1999: 420).

2. A nyelvföldrajzi vizsgálatokban is paradigmaváltást hozott a dialektológiai kutatásokban bekövetkezett szemléletváltás. Az összetettebb, bonyolultabb nyelvi valóság elemzése, ábrázolása, a fejlődés tendenciáinak bemutatása komplexebb módszereket követel az eddig alkalmazottaknál, új lehetőségeket kínál, s egyben új feladatokat, irányokat szab: meg kell oldani az új dimenziók, illetőleg viszonyok térképes ábrázolását. Felmerül annak igénye, hogy készüljenek úgynevezett többdimenziós (polisztratikus) nyelvatlások. Az amerikai és japán előzmények után Európában a német dialektológiában született meg az ún. kétdimenziós nyelvátlasz, melynek ábrázolási módszeréről később lesz szó (vö. KISS J. 2002: 12, illetve lásd még 2001: 105). Ilyen jellegű munkálatokat — annak ellenére, hogy a társadalmi szempont térbeli ábrázolásának vannak hagyományai — a magyar dialektológiában néhány kísérleti jellegű próbálkozástól eltekintve még nem végeznek (vö. KISS J. 2001: 128).

HEGEDŰS ATTILA a kétdimenziós nyelvátlasztérképekről írja: „A generációkülönbségre építő kétdimenziós atlaszok (...) csak egy adott állapotra érvényes rögzítések, a helyi nyelvjárás változási irányáról csak áttételesen vallanak. Előbbremutatóbbnak, a valós folyamatok reálisabb ábrázolásának vélem azt az eljárás-módot, mely korábbi (egy-két emberöltővel azelőtti) adatfelvétel térképét szembebesíti egy mai adatfelvétellel” (2005: 71).

A dialektológusok véleménye megegyezik abban, hogy napjainkban a számítógépes technikának köszönhetően (korábban nem sejtett) lehetőségek birtokában vagyunk. Az új nyelvátlaszok adatainak dialektometriai (nyelvjárásmérési) elemzése közelebb visz bennünket a dialektológia régi-új problémájának a megnyugtatóbb, szakszerűbb, tudományosabb megoldásához, a nyelvjárások tipizálásához is. Ezért sürgeti például a német BERNHARD KELLE, hogy az új német nyelvátlaszok dialektometriai elemzésével végezzék el a német nyelvterület topológiai leírását (lásd KISS J. 2002: 12). Itthon e módszer alkalmazásával Vékás Domokos készített multimédiás összesítő térképet (KISS J. i. h.).

Mint fentebb említettük a modern módszer előzményei — a társadalmi szempontok nyelvföldrajzi ábrázolásának igénye — a magyar szóföldrajzi kutatásokban is megvannak. A teljesség igénye nélkül utalunk néhányra. (A kérdésről részletesebben lásd KISS J. 1999, 2001: 111–9, 2002.) DEME LÁSZLÓ a „Nyelvátlaszunk funkciói és további problémái” című értekezésében az összesítő tér-

képlapok kapcsán fogalmazza meg az igényt a hangváltozatok szociális értékének jelölésére (1956: 66). VÉGH JÓZSEF szerint „Az atlaszgyűjtő akkor végzi jól munkáját, ha a nyelvi dinamizmust, a nyelvi mozgást, az alakok harcát községenként híven szemlélteti” (1959: 80). Az ŐHA. megkülönbözteti a többség által használt fő alakot, a kihalt archaikus alakokat és az inkább ifjabb nemzedék által használt neologizmusokat. Az MNyA. térképlapjai az adatbeírásos módszer mellett különböző jelekkel (pl. () = kevésbé használt, archaizmus, < > = ritkán használt stb.) jelzik az egyes variánsok társadalmi mozgását, érvényességét (lásd DEME–IMRE 1975: 199–200, 245). IMRE SAMU a MNyA. anyaga alapján készült szintézisében (1971) az egész vizsgált magyar nyelvterület átfogó fonémagyakorisági és hangszínrealizáció-gyakorisági térképet készített.

A magyar kutatók közül a modern szociolingvisztikai módszernek (CHAMBERS 2003, CHAMBERS–TRUDGILL 1988, LABOV 1998) szóföldrajzi vizsgálatokban való alkalmazhatóságára LANSTYÁK ISTVÁN irányította rá a figyelmet az 1990-ben rendezett élőnyelvi konferencián, ahol kifejtette, hogy „a dialektológiai kutatásokban a hagyományos módszereknek továbbra is van létjogosultságuk; a szociolingvisztika által alkalmazott eljárásoknak nem helyettesíteniük, hanem KIEGÉSZÍTENIÜK kell a hagyományos módszereket”, hiszen az új módszer lehetővé teszi, „hogy a térbeli változatok vizsgálata elmélyüljön a társadalmi dimenzióknak a földrajzival egyenlő mélységű föltárása által” (1992: 110, 115).

3. Másokkal együtt mi is valljuk, hogy az ábrázolási technikának mindig a kutatási célhoz kell alkalmazkodnia, hisz a jól megválasztott ábrázolási mód komoly segítséget nyújt a kutatóknak a nyelvjárás funkcióinak kiderítésében, az adatok elemzésében, értékelésében; a térképlapok nagyon jól mutatják a különböző variánsok — a kihaltakra ítélt régi és az új — harcát, a generációk nyelvhasználati különbségeit (vö. PENAVIN 1988: 766). Kutatási céljainkról többször és több helyen is írtunk már (lásd pl. P. LAKATOS 2000: 147–8; P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002a: 233–4, P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002b: 235–6), most csupán a téma szempontjából fontosabb célkitűzéseket soroljuk fel. A kutatási módszerek és célok kijelölésében komplexitásra törekedtünk. A nyelvi adatokat a tér, idő és társadalmi dimenziók metszéspontjában értékeljük. Kutatópontjaink a hármass (magyar, ukrán, román) határ két oldalán találhatóak, s alapvetően ez a térbeli, geopolitikai szempont az, amely meghatározta kutatásaink célját, melyek a következők: 1. az országhatár nyelvi egységesülést és az ezzel összefüggő nyelvi elkülönülést befolyásoló szerepének vizsgálata; 2. a szinkrón jellegű változások (látszólagos idő) milyensége és lefolyása a különböző nyelvi szinteken, eltérő nyelvi szituációban (a régió magyarországi és országhatáron túl lévő településein); 3. a vizsgált területen található kisebb nyelvjárási egységek feltérképezése; 4. a nyelvjárási jelenségek izoglosszáinak megrajzolása; 5. a nyelvjárási különbségek mögött meghúzódó népességtörténeti és településtörténeti okok feltárása (a történeti névtan segítségével).

A felsorolt célkitűzések sejtetik, hogy alapvetően nem regionális tájnyelvi atlaszt szándékoztunk készíteni, tehát nem a regionális tájnyelvi atlaszok szempontjai határozták meg a gyűjtőmunkánkat, ezért ezeket a szempontot nem vetjük figyelembe a kutatópontok megválasztásakor sem (lásd VÉGH 1959: 19). A településeket úgy választottuk meg, hogy az országhatár két oldalán azonos számban jelenjenek meg. Feltételeztük — s ez a terepmunka során később igazolódott is —, hogy a szembeállított falvak között a trianoni határok meghúzása előtt természetes kommunikációs, gazdasági, kulturális kapcsolat volt. Mivel a falvak nyelvjárási nyelvhasználatának rétegződést vizsgáltuk (lásd pl. HEGEDŰS 1998: 141), az adatközlők kiválasztásában a reprezentatív szelekció módszerét alkalmaztuk, három korosztályt: fiatal, középkorú, idős, és három iskolázottság szerinti — alacsony, közép, felsőfokú — csoport tagjait kérdeztük ki, településenként 15–20 főt. A gyűjtött korpusz feldolgozása indukálta az igényt, hogy a jobb áttekinthetőség, szemléletesség végett próbáljuk térképlapokon is megjeleníteni a felsejlő tendenciákat, mivel az időbeliség és a társadalmiság szempontját is a térbeliségből közelítjük meg (vö. KISS J. 2001: 63). Ha atlaszként kellene definiálni munkánkat, sajátos regionális célatlasznak nevezhetnénk (vö. i. m. 104).

4. Nem kis gondot okozott számunkra a modern szemléletű nyelvföldrajzi vizsgálatok fókuszában álló kérdés megoldása, azaz hogyan lehet a földrajzi alapú és abban megnyilvánuló társadalmi vetületű nyelvi variációt mennyiségi szempontok alapján kartográfiaileg bemutatni, disztribúciós térképet készíteni (vö. LANSTYÁK 1992: 110). Az ábrázolási technika kialakításában több összetevő egymásra hatására és összefüggésére kellett tekintettel lennünk. Figyelembe kellett venni, hogy míg a hagyományos nyelvföldrajzi ábrázolás az adatok hű és áttekinthető közlésére törekedett, addig a mai modern atlasznak — saját célkitűzéseinkhez kapcsolódva — az alapvető feladaton túl állapotrajzra, mozgás- és változsbemutatóra is alkalmasnak kell lennie. Tartalmaznia kell tehát azt, hogy az adott helyen, az adott időben mi van meg a nyelvhasználatban: ez a térbeli összehasonlításra ad lehetőséget; hol élnek, normatívak-e vagy sem az adott variánsok; s ezzel párhuzamosan fel kell tárnia a nyelvjárási jelenségek szinkrón dinamizmusát két társadalmi változóhoz — iskolázottság, nemzedékek — kapcsolódva. Be kell mutatnia, hogy az egyes variánsok használata között milyen nemzedéki, illetve iskolázottsági gyakorisági különbségek vannak (vö. BOKOR 1998: 165).

A többdimenziós ábrázolással kapcsolatos kívánalmaknak való megfelelés igényén túl — mennyiségileg is tükrözze a földrajzi alapú társadalmi vetületű nyelvhasználati tendenciákat — az ábrázolási technika kiválasztásában az is lényeges szempont volt, hogy áttekinthető, jól és könnyen értelmezhető, informatív legyen (lásd pl. DEME 1956: 66, VÉGH 1959: 94, LANSTYÁK i. h., KISS J. 2001: 105–6, LIZANEC 1988: 631).

Először azt kellett eldönteni, hogy a különböző társadalmi változók térbeli gyakorisági ábrázolása mellérendelt vagy kontrasztív módon jelenjen-e meg az egyes térképlapokon. A kontrasztív ábrázolásra kitűnő példát mutat a marburgi egyetemen készült közép-rajnai nyelvatlasz, amely két jól megválasztott szociológiai változót képviselő adatközlő csoport: az idős, tősgyökeres helybeli parasztok és a mobilis fiatal ingázó munkások nyelvi adatait ábrázolja kontrasztív módszerrel, s így a hagyományos és az alakuló új nyelvhasználati változat jellemzőinek területi eloszlását mutatja be (lásd Method., KISS J. 2002: 11).

A fentebb jellemzett korpusz jellegéből adódóan nem két, hanem több — három-három — társadalmi változóhoz rendelve kell ábrázolnunk a nyelvi adatokat. Ez nem lenne akadálya a kontrasztív ábrázolási technika alkalmazásának, adaptálható lenne a németeknél már jól bevált módszer. Mégis úgy döntöttünk, hogy a magyar hagyományokból indulunk ki, hisz tudjuk, hogy olyan jelentős eredményeket mutatnak föl a magyar szöföldrajzi kutatások, amelyeket érdemes megbecsülni és továbbfejleszteni (vö. DEME 1998: 329).

Az ábrázolási technika megválasztásában — mint fentebb említettük — fontos volt számunkra a használó/olvasó szempontja, vagyis az áttekinthető információnyújtás és az információk gyors értelmezhetősége, ezért a szemléltető jelek alkalmazását tartottuk célravezetőnek. A szóba jöhető jelek közül azokat a geometriai alakzatokat választottuk, amelyekben sátirozási, pontozási stb. technikával a realizációs arányok, az egyes típusok megoszlása jól kimutatható. Ezek a kör, négyzet, téglalap, rombusz, háromszög stb.

A könnyebb értelmezhetőség végett két fix (konstans) jellel dolgozunk, az egyikkel a társadalmi, a másikkal a nyelvi változókat ábrázoljuk.

A nyelvi variánsok ábrázolása tehát egyetlen geometriai alakzattal, a háromszöggel történik, amely az alapszín (fehér) árnyalásával, sátirozással, pontozással, vonalazással vagy éppen 90, 180, 270 fokos elforgatással más-más jelentést kaphat. Egyetlen geometriai alakzat alkalmassá válhat tíznél is több variáns ábrázolására. A háromszögek bal oldali szögéből kiindulva jelöljük a jelzett technikákkal az egyes variánsok megterheltségi arányait.

A társadalmi változókat jel-szín kombinációjával szemléltetjük. Az alapjel a téglalap, melyben a három generációt a kék-lila-világoskék árnyalatai, az iskolázottságot a sárga-narancs-vörös színárnyalatok jelzik. E kombinált jel-szín módszerrel egyetlen geometriai alakzatnak hat különböző jelentést tudunk adni: idős, középkorú, fiatal; illetve alacsony, közép, felsőfokú végzettségű; a téglalap területének kitöltésével fél, negyed, háromnegyed stb. pedig a megterheltségi arányok tükröztethetők, egymásra rávetíthetők.

A könnyebb értelmezhetőség végett fontosnak tartjuk, hogy a jelek jelentése állandó legyen: a fehér háromszög a standard, a fekete a dialektális, s az egyéb változatok a köztes variánsokat jelölik. Az egyes nyelvi adatok közötti etimológiai, morfológiai stb. (vö. DEME 1956: 66–7, VÉGH 1959: 9, LIZANEC 1988: 631)

összefüggéseket, viszonyokat satírozással, vonalkázással szemléltetjük. Az árnyalatoknak a feketétől a fehérig történő variálásával jelezhető a változatnak a standardtól való távolsága. A sötétebb tónusú jelölések a nyelvjárásiasabb, a világosabbak a köztes, átmeneti, esetleg kettős (dialektális/satandard), a fehér ábrák a standard nyelvi alakokat szimbolizálják. Az üres (fekete kontúros fehér) háromszög mindig a köznyelvi realizációk disztribúciójára utal (lásd VÉGH 1959: 96).

A variánsok realizációs megterheltségi arányait a háromszög arányos területének satírozásával, vonalazásával, pontozásával stb. szemléltetjük, mindig a háromszög bal oldali szögéből indulván. A variánsok esetében a bal oldali szögéből induló satírozott, pontozott, vonalkázott, illetve a fehér leválasztott háromszög-területek összege többé-kevésbé 100%, tehát az arányok viszonylag híven érzékeltetik a nyelvhasználati viszonyokat.

Az egyes variánsok társadalmi eloszlását az általunk mellérendeléses ábrázolásnak nevezett módszerrel jelenítjük meg. A mellérendeléses ábrázolási technika a következőképpen valósul meg: az egyes kutatópontokon az első oszlopban a dialektális vagy legarchaikusabb alakból kiindulva a kevésbé dialektális vagy kettős alakokon át a standard variáns irányába haladva egymás alatt tüntetjük fel az egyes variánsok szimbólumait. Maximum négy, igen kivételes esetben öt jel kerül a térképre egy-egy kutatóponthoz, s természetesen a már bemutatott módon minden jelben jelöljük a használati gyakoriságot. A nyelvi változók jelei mellett pedig két oszlopban a téglalapok területét színekkel arányosan kitöltve jelezzük a változat társadalmi disztribúcióját. A második oszlopból az adott variáns generációs, a harmadikból pedig az iskolai végzettség szerinti használati gyakorisága olvasható le.

E módszer tapasztalataink szerint alkalmas arra, hogy érzékeltesse napjaink nyelvhasználatának dinamizmusát, amely „olyan kontinuumként írható le adekvát módon, amelynek két szélső pólusa a nyelvjárás és a köznyelv. Amikor tehát egy-egy település regionális nyelvi valóságának a leírása a célunk, akkor a két szélső pólusban, illetőleg az általuk közrefogott változásspektrumban kell elhelyeznünk az elénk kerülő adatokat, jelenségeket, szabályokat” (KISS J. 1999: 423–4).¹

5. Az ábrázolási módszerben rejlő lehetőségek illusztrálására a *sárgarépa* több dimenziós térképlapján (1., 2. sz. melléklet) vegyük szemügyre az egyik kutatópontot, Bótrágyot! Az első oszlopban található jeleket a következőképpen értelmezhetjük: a nyelvhasználati kontinuumban a *murkó* gyakorisága a legnagyobb, több mint 50%, majdnem kétharmad; a kettős alakok előfordulása kb. 25%-os, a standard variánsok nyelvhasználati részesedése viszont alacsony, 10%

¹ A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás technikájáról a 14. Élőnyelvi Konferencián is szövelünk.

körül. Az is viszonylag könnyen értelmezhető, hogy milyen társadalmi változókhoz társul a dialektális változat: főként az alacsony iskolai végzettségűek használnak nyelvjárási formákat. A szimbólumok azt is sugallják, hogy a kárpátaljai településen nem kell attól tartani, hogy a hagyományos nyelvjárási lexéma kiszorul a nyelvhasználatból. Egyrészt azért, mert a középgenerációnál jól láthatóan szinte kizárólagos változat, másrészt viszont az is feltűnik, hogy a standard variánsok nyelvhasználati részesedése a nyelvhasználati kontinuumban alacsony, s a magasabb iskolai végzettséghez köthető. Mi olvasható még le a térképlapról? Jól kirajzolódik a két dialektális lexémaváltozat *murok/murkó* izoglosszája, sőt megállapítható, hogy az országhatároknak, vagyis a nyelvpolitikai helyzetnek az egyéb társadalmi tényezők fölé boltozódó szerepe van. A magyarországi nyelvhasználati kontinuumban a standard, a kisebbségi beszélőközösségekben a dialektális variáns használata domináns. A dialektális/standard kettős alakok előfordulása nem köthető egyértelműen társadalmi változókhoz, feltételezhetően az attitűdnek fontos szerepe van a kettős alakok választásában.

A (számítógépes) technika lehetőséget ad arra is, hogy a magyarországi és határon túli összesített generációs használati átlagot lexémavariánsokként a térkép mellé rendelt diagrammal mutassuk be (3. sz. melléklet). A többdimenziós ábrázolásból leszűrhető általánosításokat szemlélteti a grafikon; erőteljesebben rávilágít a változás irányára, a határon túli fáziskésésre. Az országhatár két oldalán ellentétes a változás lefolyásának iránya. A határon túl a dialektális, Magyarországon viszont a standard variánsok vannak túlsúlyban, vagyis a határon túl a standard terjedése, itthon ellenben a dialektális lexéma erőteljes visszaszorulása a jellemző tendencia. A grafikon irányítja rá a figyelmet a köznyelv irányába történő határozott elmozdulásra, azaz arra, hogy az országhatáron innen a nyelvjárási alaprétegbe tartozó szó már-már nyelvjárási archaizmussá válik. Nem lehet kétséges a változás irányának megjóslása. Magyarországon a változási tendenciáknak megfelelően „a nyelvjárási szókincs táji jellegének csökkenése, köznyelvhez közeledése elsősorban a valódi tájszavak visszaszorulásában, köznyelvi megfelelőikkel való fölcserélésében nyilvánul meg” (KISS J. 2001: 383).

Ezen összetett módszerrel válik igazán nyilvánvalóvá az is, hogy a határon túl a vizsgált lexéma esetében a középgeneráció a határon innenivel ellentétben a dialektális alakokat preferálja. A standard variáns választása a határon túl az első két generáció esetében nagyon alacsony értéket mutat, sőt még a fiatal generáció korpuszában is alig 10% fölötti a részesedése, tehát mindenképpen nyelvjárási neologizmus.

Ábrázolási módszerünk alkalmas a vizsgált jelenségtípusok különböző és különböző okokra visszavezethető megvalósulásainak összevetésére, a változást indukáló nyelvi és nyelven kívüli tényezők bonyolult kölcsönhatásának érzékeltetésére is. Ezt az *adsz* és *vetsz* összehasonlításával illusztráljuk (4., 5. sz. melléklet).

Az eredetileg az ikes ragozás paradigmájába tartozó 2. személyű, általános ragozású *-l* személyrag jellemezte és jellemzi az északkeleti nyelvjárástípust, ugyanakkor a dialektális és a standard alakok egymás mellett élése e személyrag realizációjában is megragadható. Valamennyi kérdőívünkben vizsgált lexéma alakváltozatát figyelembe véve általában azt mondhatjuk, hogy a határon túl még a dialektális variáns, illetve a dialektális és standard egymásmellettsége, a határon innen már a köznyelv irányába való elmozdulás a jellemző (vö. P. LAKATOS–T. KÁROLYI 2002: 82).

Az *adsz* térképlapján az erős köznyelviességet láthatjuk határon innen és túl is. Láthatjuk azonban, hogy azok a települések ahol a köznyelviesség folyamata lassúbbnak tűnik, vagy ahol az átmenetiséget jelző kettős változatok gyakoribbak, egy tömbben helyezkednek el (Tiszabecs, Csengersima és a vele szomszédos romániai falu, Szamosdara). Az archaikusabb formák a határon túl jobban tartják magukat (Bótrágy, Szamosdara). Érdekes viszont az is, hogy a kárpátaljai *v á r o s b a n*, Tiszaújlakon a köznyelvi alakok aránya magasabb mint a többi határon túli, *f a l u s i* településen; s a magyarországi mutatókkal azonos. Igazolhatja, hogy a városi lét segíti a standardizáció folyamatát, és felhívja a figyelmet arra is, hogy a kisebbségi környezetben lévő városok és a magyarországi falvak lakóinak nyelvhasználatában ragadhatunk meg azonos tendenciákat. Értelmezhetjük ezt úgy mint a határon túli magyar nyelvet jellemző *f á z i s k é - s é s* egy sajátos mutatóját. (A szintén városias Börvely nyelvi változatainak szimbólumai is hasonlóak, de a társadalmi változók aránya már más; lassúbb változási folyamatot jelez.)

A *vetsz* térképlapjáról viszont azt olvashatjuk le, hogy a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsébe tartozó lexémához gyakrabban, tartósabban társul a dialektális *-l* személyrag, mint más, általánosabb szemantikai tartalmú lexémákhoz (lásd az *adsz* térképlapja): vagyis valamely lexéma szemantikai jellemzői is befolyásolják a toldalékmorfémák társulását. Elsősorban a határon túl a legfiatalabbak nyelvjárási normájának is része a dialektális toldalékmorféma (Szamosdara, Börvely: 100%), az iskolázottság a nyelvhasználatot kevésbé befolyásoló tényezőnek tűnik. Érdekes figyelni a középfokú végzettségű adatközlők adataira is: az ő nyelvhasználatukban a *vetel* a formális beszédhelyzetben is jelen van (szemben az erősen kiszorulóban lévő *adol*-lal). Ezt azért is fontosnak tartjuk, mert tapasztalataink szerint a középfokú végzettségűek nyelvhasználatát befolyásolhatja leginkább a viselkedés, a „felfelé igazodás”; a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsébe tartozó *vet* esetében azonban ez nem „működik”.

Számunkra sok tanulsággal szolgált a többdimenziós ábrázolási kísérlet, az alkalmazott ábrázolási módszer rávilágított néhány eddig rejtve maradt összefüggésre, illetve pontosította azokat. A módszernek előnyei és hátrányai is van-

nak, de úgy gondoljuk sikerült megtalálnunk azokat az alappilléreket, amelyek mentén a továbbépítkezés, a fejlesztés lehetséges.

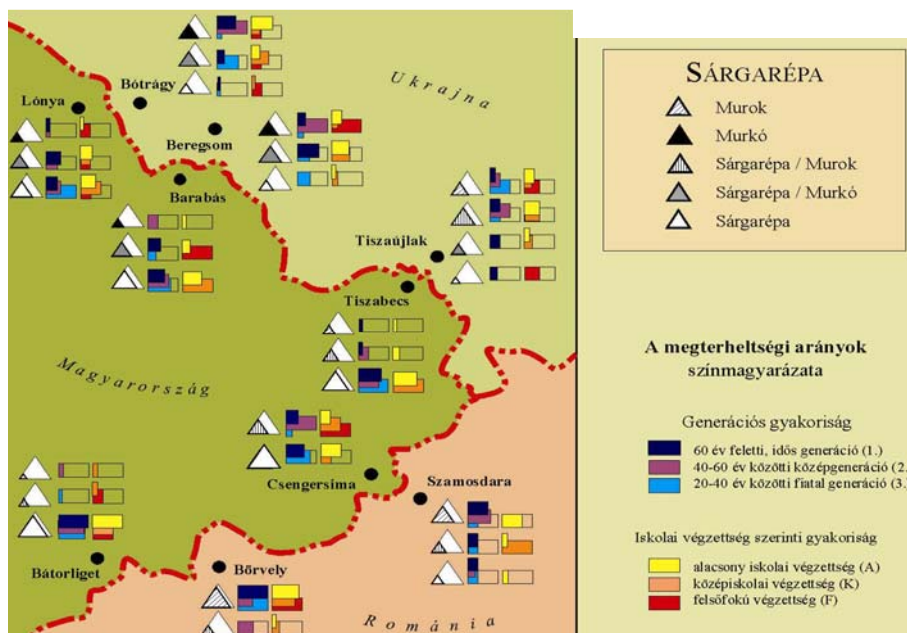
P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT

Irodalom

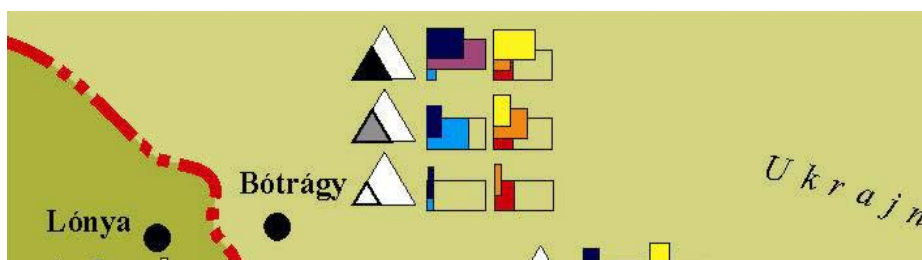
- BOKOR JÓZSEF (1988): Egy élő beszélt nyelvi lexikológia kérdései. In: *III. Dialektológiai szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 164–8.
- CHAMBERS, J. K. (2003): *Sociolinguistic Theory*. Oxford.
- CHAMBERS, J. K.–TRUDGILL, PETER (1998): *Dialectology*. Cambridge.
- DEME LÁSZLÓ (1956): *Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái*. Bp.
- DEME LÁSZLÓ (1998): Vissza- és előtekintés. In: *III. Dialektológiai szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 324–32.
- DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU (szerk.) (1975): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Bp.
- HEGEDŰS ATTILA (1998): Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: *III. Dialektológiai szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely. 139–43.
- HEGEDŰS ATTILA (2005): *A változó nyelvjárás*. Piliscsaba.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2002a): A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 149–53.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2002b): Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: *Hungarológiai és dimenzionális nyelv szemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 165–72.
- KISS JENŐ (1999): A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95: 418–25.
- KISS JENŐ (2002): Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárások* 40: 3–20.
- KISS JENŐ (szerk.) (2001): *Magyar dialektológia*. Bp.
- LABOV, WILLIAM (1998): Regular Sound Change in English Dialect Geography. In: *Handbook of Dialects and Language Variation*. Szerk. LINN, MICHAEL. Második kiadás. San Diego.
- P. LAKATOS ILONA (2000): Az igeragozás vizsgálata kétnyelvű környezetben. Szociolingvisztikai vizsgálatok a hármass határ mentén. In: *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. A 10. Élőnyelvi Konferencia előadásai. Szerk. BORBÉLY ANNA. Bp. 147–54.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2002a): Nyelvi változások az északkeleti régióban a trianoni határ két oldalán. In: *Hungarológiai és dimenzionális nyelv-*

- szemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ–PÉNTÉK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 233–48.
- P. LAKATOS ILONA–T. KÁROLYI MARGIT (2002b): Trianon hatása a nyelvi változásokra 1–2. In: *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–GUTTMANN MIKLÓS. Szombathely. 235–45.
- LANSTYÁK ISTVÁN (1992): Alakváltozatok földrajzi és gyakorisági eloszlásának összefüggései. In: *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk. KONTRA MIKLÓS. Bp., 109–27.
- LIZANEC PÉTER (1988): A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszának szerkesztési elvei. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Bp. 628–37.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.
- ŐHA. lásd VÉGH JÓZSEF (1959).
- PENAVIN OLGA (1988): A szlavóniai nyelvátlasz tanulságai. In: *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Bp. 766–79.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1982): Egy elvetélt tájatlász tanulságairól. In: *Dialektológiai szimpozion*. Szerk. SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém. 193–7.
- VÉGH JÓZSEF (1959): *Őrségi és hetési nyelvátlasz*. Bp.
- Method. = *Die methodische Anglage des MRHSA*. URL: <http://web-uni-marburg.de/dsa/mrha/HTML/method.htm> (2007.04.28.).

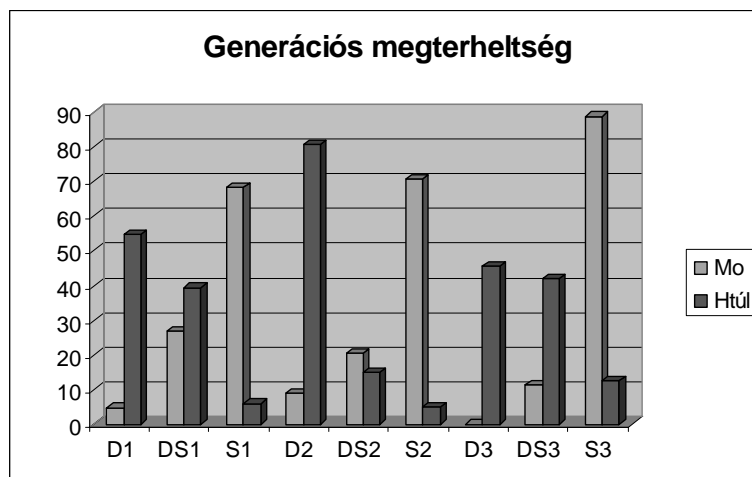
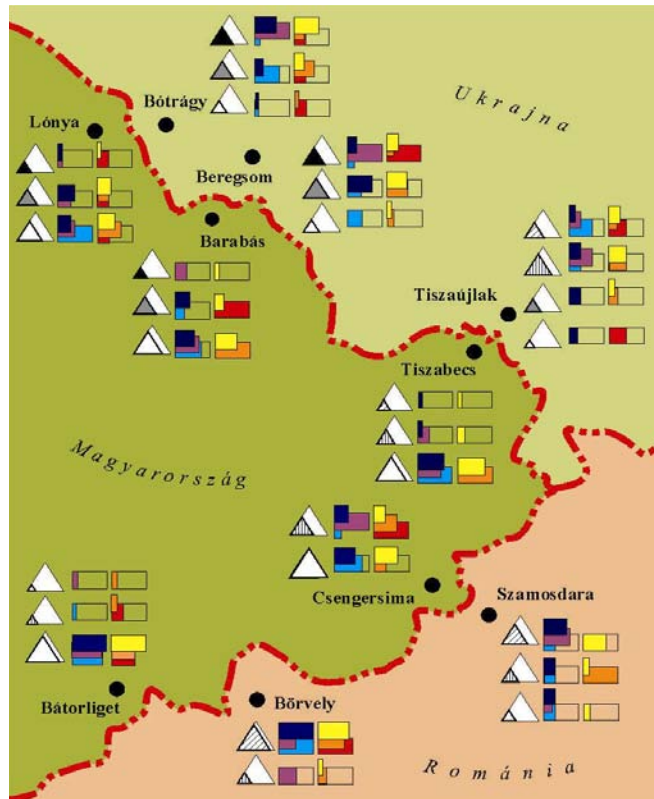
1. sz. melléklet

2. sz. melléklet

3. sz. melléklet

D = dialektális, S = standard, DS = dialektális/standard (kettős alak)

4. sz. melléklet

5. sz. melléklet

A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében

1. Az anyanyelvhez való pozitív nyelvi attitűdnek kisebbségi helyzetben anyanyelv-megtartó szerepe van. A határon túli magyarok többségének esetében az anyanyelvhez való viszonyulás egyet jelent az anyanyelvjáráshoz való viszonyulással, hiszen magyar nyelvhasználati színtereinek korlátozottsága miatt a legtöbb beszélő anyanyelve egyetlen változatát, valamely nyelvjárást beszéli. Ennek a változatnak a megítélése pedig (az erre vonatkozó kutatások szerint is) a magyar nyelvterületen nem kedvező. A fiatalok iskolába kerülésénél azt tapasztalhatják, hogy eddig használt nyelvváltozatukkal szemben nemcsak az államnyelv áll, hanem a magasabb presztízsű magyar köznyelv is. Nem megfelelő iskolai oktatás következtében is sérülhet nyelvi otthonosságérzésük, s ez a nyelv-megtartás szempontjából káros. Az anyanyelv megtartását elősegítő hatékony módszerek kidolgozása érdekében szükséges, hogy átfogó képet kapjunk a jelenlegi helyzetről.

A 2005/2006-os tanévben kérdőív-felmérést végeztem a Munkácsi járás magyar tannyelvű oktatási intézményeiben, ahol a kilencedikes (ez Kárpátalján az általános iskola utolsó osztálya) és az érettségi előtt álló fiatalokat kérdeztem anyanyelvükhöz, a nyelvjárásokhoz való viszonyulásukról, illetve a köznyelvi norma ismeretéről. (Kárpátalja oktatási intézménytípusairól lásd BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ–OROSZ 2001.) A kérdőív összeállításánál figyelembe vettem a korábbi hasonló témájú tanulmányokat, illetve saját gyűjtéseim során szerzett tapasztalataimat. Ebben a dolgozatban öt kérdés alapján vizsgálom a csoport nyelvjárásokhoz, nyelvjárási beszélőkhöz való viszonyát.

2. A vizsgált csoportról. A 2001-es népszámlálás adatai alapján a Munkácsi járásban 19 846 magát magyarnak valló személy él (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 26). Összesen 4 középfokú iskolában szerezhetnek érettségit magyar nyelven a fiatalok: a munkácsi II. Rákóczi Ferenc Középiskolában, a Barkaszoói Középiskolában, a Derceni Középiskolában, valamint a munkácsi katolikus Szent István Líceumban. Ez utóbbiba Kárpátalja egész területéről felvételiznek jó képességű tanulók.

A munkácsi tanítóképzőbe az általános iskola 9. osztályának elvégzése után kerülhetnek a tanulók, s a negyedik év végén középfokú tanítói végzettséget kapnak. Fontosnak tartottam, hogy velük is kitöltessem kérdőívemet. Érdekelt,

hogyan ugyanannak a korosztálynak a képviselői másként vélekednek-e az anyanyelvhez kapcsolódó kérdésekről, ha a későbbiekben rájuk vár a felnövekvő nemzedék oktatása.

A kérdésekre összesen 170 tanuló válaszolt, 43%-uk kilencedikes, 57%-uk érettségi előtt áll, 106 (62,5%) nő, 64 (37,5%) férfi. 65%-uk (109 személy) faluban, 35%-uk (60 személy) városban él. Ez arányaiban megegyezik azokkal a számokkal, amelyek a magyarság településtípus szerinti eloszlására vonatkoznak (MOLNÁR–MOLNÁR D. 2005: 24). A válaszadók 87%-a (148 személy) magyar, 9%-a (15 személy) ukrán, 1 személy orosz, 3 pedig két anyanyelvűnek vallotta magát. Mivel felmérésben nem rétegzett mintát kérdezek, az ő válaszaikat is figyelembe veszem a feldolgozásnál.

BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICKÓ ISTVÁN egy vizsgálatában rámutatott, hogy összefüggés figyelhető meg a kárpátaljai fiatalok nyelvhasználata és iskolájuk típusa, valamint a magyar nyelvből szerzett érdemjegyük között (2004). A munkácsi járásban a kárpátaljai iskolatípusok mindegyike (falusi, városi, felvételiztető) képviseltetve van, így lehetőségem van azt is megvizsgálni, hogy a nyelvjárási attitűd kapcsán is megfigyelhetőek-e ezek az összefüggések. A kérdőívet kitöltő tanulók 44%-a falusi, 30%-a városi, 11%-a felvételiztető iskola, 15%-a a tanítóképző diákja. A válaszadó tanulók 55%-a pozitív, 20,5%-a negatív érdemjeggyű.

3. A kérdések és a kapott válaszok. Mielőtt a nyelvjárásokhoz, nyelvjárási beszélőkhöz való viszonyulásra vonatkozó kérdéseket feltettem, első kérdésem a nyelvjárás fogalmára vonatkozott: *Mit nevezünk nyelvjárásnak (tájnyelvnek vagy tájszólásnak)?* Így kiderül, tudják-e egyáltalán a fiatalok, miről kérdezem őket. A lakóhely típusa szerinti megoszlásban a következőképpen alakulnak az eredmények:

lakóhely típusa	írt választ	nem írt választ
falu	82 (76%)	26 (24%)
város	33 (55%)	27 (45%)
összesen	116 (68%)	54 (32%)

khi-négyzet = 10,145, df = 2, p < 0,01

A falusiak jóval nagyobb arányban válaszoltak erre a kérdésre. A városiak feltételezhetően nem érzik magukénak ezt a változatot, így kevésbé tudják megfogalmazni a lényegét. A meghatározások legtöbbször saját megfigyeléseiken alapul, kevés az, amely a nyelvjárások területiségére és változatjellegére egyaránt utal. Vannak, akik a tájszavak használatát emelték ki, vannak, akik régiként, eredetiként emlegetik. Sok az olyan vélemény is, amely szerint ezek helytelen, csúnya változatai a magyar nyelvnek. Néhányat közlök közülük: „Egy adott közösségen belül, mely adott településhez fűződik, egységesen kialakult és használt, az irodalmi nyelvtől eltérő beszédforma”, „Egy vagy több település eltérő nyelv-

használatát vagy tájszólását más környezethez (város, település) képest”, „A szótári szavak különböző módosulatai, amelyek adott régiókra jellemzőek — ez a tájszólás”, „A többség által használt, általánosan elfogadott nyelvjárástól eltérő beszéd. (A szó értelme ugyanaz, de más a hangzása, s esetleg az írása is)”, „Egy adott településnek a sajátos beszédmódját. Általában olyan szavakat használnak, melyek furcsák a nem tájszólásban beszélőknek. Szinte zavarják az ember fülét”, „Ami a nép körében keletkezett”, „Nyelvjárásnak nevezzük az olyan beszédet, ami régebbi időkből fennmaradt, és még a mai napig is használják”, „Azt a folyamatot, amely idők során alakult ki és több ember »szájából« ered”, „A régi és csúnya beszédet”, „Tájnyelvnek vagy tájszólásnak azt nevezzük, amikor magyar nyelvet nem helyesen beszélnek, pl. i-betűsen ejtik ki a szavakat”, „Azt, amikor az emberek nem jól ejtik ki a szavakat”, „Amikor nem szépen beszélnek, hanem falusiul”, „Nyelvjárásnak azt nevezzük, amikor valamilyen népcsoport parasztosan beszél, vagy amikor nem úgy mond ki szavakat, ahogy azt a nyelv megkívánja”, „Hát szerintem azt, mikor egy bizonyos szót nem úgy ejtünk, ahogyan kellene, hanem más módon”.

A khi-négyzet-próba alapján elmondható, hogy a iskola típusa szerint is lényeges különbségek mutatkoznak: a tanítóképző hallgatóinak 92%-a, a falusi iskolások 77%-a, a felvételiztető líceum tanulóinak 63%-a tisztában van a nyelvjárások fogalmával, míg a városi iskolában csak huszonhárman (45%) válaszoltak erre kérdésre (khi-négyzet = 22,200, df = 3, p < 0,000). Nem meglepő, hogy ennél a kérdésnél szembevető a különbség a pozitív és a negatív érdemjegyű fiatalok válaszlási aránya között: a jobb tanulók 80%-a írt választ erre a kérdésre, míg a kevésbé jó tanulóknak csak 48%-a (khi-négyzet = 23,999, df = 2, p < 0,000).

A második kérdés ez volt: *A te településeden beszélnek valamilyen nyelvjárást?* Gyűjtéseim során gyakran talákoztam azzal a jelenséggel, amelyre IMRE SAMU már 1963-ban utal egyik cikkében. Idős, falusi adatközlőim gyakran hangoztatták, hogy náluk nem beszélnek nyelvjárásban, csak a szomszéd faluban. Ők „kulturálisan”, „irodalmi nyelven” beszélnek. Érdekelt, hogy a 15–18 éves korosztály hogyan vélekedik erről, ezért tettem fel ezt a kérdést.

lakóhely típusa	igen	nem
falu	73 (67%)	34 (31%)
város	19 (32%)	35 (58%)
összesen	93 (55%)	69 (41%)

Khi-négyzet = 22,156, df = 4, p < 0,000 (szignifikáns)

Az eredmény: a falusi tanulóknak csak 67%-a mondja azt, hogy lakóhelyén beszélnek nyelvjárásban. Ennek oka valószínűleg ugyanaz, mint a fent említett esetekben: saját környezetük beszédmódját helyesnek, a köznyelvhez hasonlóan tartják. Az oktatási intézmény típusa szerinti eltérések ennél a kérdésnél is

lényegesek: a falusi iskolákban 76%, a városiban 49%, a líceumban 21%, a tanítóképzőben 28% vallotta azt, hogy lakóhelyén beszélnek valamilyen nyelvjárást (khi-négyzet = 45,451, $df = 6$, $p < 0,000$). Ezek az arányok azért is meglepőek, mert mind a líceumban, mind a tanítóképzőben főleg falusi fiatalok tanulnak. Így feltételezhető, hogy a falu lakói valójában beszélnek valamilyen nyelvjárást, hiszen ahogy G. VARGA GYÖRGYI írja egyik tanulmányában: „A vélemény és a gyakorlat között igen gyakran tapasztalható diszharmónia” (1990: 179). A pozitív osztályzatú adatközlőknek csak 49%-a vallja azt, hogy településükön beszélnek nyelvjárásban, míg a negatív érdemjegyűek 69%-a nyilatkozott így (khi-négyzet = 10,58, $df = 4$, $p < 0,05$). Erre a kérdésre jóval nagyobb arányban válaszoltak ezek a fiatalok, mint a nyelvjárás fogalmára vonatkozó kérdésre. Ebből arra következtethetünk, hogy annak ellenére, hogy nem tudják megfogalmazni, mi a nyelvjárás, felismerik ezt a változatot.

A fenti eredmények függvényében érdemes megnéznünk, hogyan alakul a harmadik kérdésre: *Te beszélsz nyelvjárásban?* kapott válaszok aránya:

lakóhely típusa	igen	nem
falu	47 (43%)	59 (54%)
város	10 (17%)	48 (80%)
összesen	58 (34%)	107 (63%)

Khi-négyzet = 14,039, $df = 4$, $p < 0,01$ (szignifikáns)

Az itt kapott igen válaszok aránya még az előzőhöz képest is meglepően alacsony. A számok alapján még azok a fiatalok is úgy érzik, nem beszélnek nyelvjárásban, akik az előzőekben azt vallották, hogy náluk használnak nyelvjárást, illetve tisztában vannak a nyelvjárások fogalmával.

Ha iskolatípusok szerinti megoszlásban nézzük az adatokat, kiderül, hogy legkisebb arányban azoknak az iskoláknak a tanulói adtak igen választ, ahová felvételi alapján kerülnek be jó képességű fiatalok. A líceumban egyetlen ember (5%) mondja azt, hogy beszél nyelvjárásban, a tanítóképzőben pedig csak 20%. Legnagyobb arányban a falusi iskolákban kaptam igen válaszokat (48%) (khi-négyzet = 19,674, $df = 6$, $p < 0,01$).

A válaszok alakulása a magyar nyelvből szerzett osztályzattal nem mutat lényeges összefüggést: a pozitív osztályzatúak 32%-a, a negatív osztályzatúak 40,5%-a vallja magát nyelvjárású beszélőnek.

Ezek után tanulságos a negyedik kérdésre adott válaszok alakulása: *Hogyan vélekedsz azokról az emberekről, akik mindig és mindenhol nyelvjárásban beszélnek?*

lakóhely típusa	helyesnek tartom	elfogadhatónak tartom	nem tartom helyesnek
falú	24 (22%)	58 (53%)	22 (20%)
város	3 (5,0%)	33 (55%)	14 (23%)
összesen	27 (16%)	91 (54%)	36 (21%)

Khi-négyzet = 22,943, df = 6, p < 0,001 (szignifikáns)

A válaszadók több mint a fele nem nyilatkozott egyértelműen sem pozitívan, sem negatívan a nyelvjárási beszélőkről, inkább egyfajta elnéző jóindulatról valának indoklásaik.

Elfogadhatónak tartom, mert: „*az a személy nem választhatta meg, hogy hová születik*”, „*az idősebbek körében ez megszokott*”, „*hát így tanulták meg a nyelvet, és így hiszik helyesnek*”, „*nehéz átkapcsolni »rendes« stílusba*”, „*ők így tanulták meg az anyanyelvüket, és nekik ez a helyes*”, „*tisztelem a hagyományok hordozóit*”, „*így nem halnak ki a tájszólások*”. A városi tanulók 17%-a erre a kérdésre nem adott választ, 23%-uk egyértelműen helytelennek minősítette. A falusiak között szinte egyformán oszlik meg a helyeslő és a helytelenítő válaszok aránya.

Helyesnek tartom, mert: „*a nyelvjárást én szépnek találom*”, „*örökség és ezzel tisztelik elődeiket*”, „*mindenkivel meg tudják értetni magukat és beszédüket*”, „*ha egyszer úgy beszél, akkor azt ne szégyellje, hanem vállalja fel*”, „*nem tagadják le, honnan valók*”, „*ne játssza meg magát*”, „*ha megpróbálnának másképp beszélni, rosszul sülné el*”.

Nem tartom helyesnek, mert: „*a magyar nyelvet a magyar nyelvhez illően kell beszélni*”, „*az olyan kultúrátalan, ha valaki úgy beszél*”, „*egy komoly társaságba nem illik*”, „*ha egyszer magyarnak tartjuk magunkat, akkor igazi magyar nyelven beszéljünk*”, „*sok olyan szót használnak, ami nincs a magyar nyelvben*”, „*valahol szépirodalmi nyelven kell megszólalni*”, „*bizonyos helyeken másképp beszélünk, mint otthon*”, „*nem beszélhetünk egyformán egy falusi kocsmában és egy fővárosi hivatalban*”.

Az előző kérdéseknél kapott eredményeket figyelembe véve nem meglepő az iskolák típusa szerinti megoszlás: legnagyobb arányban a felvételiztető iskola (32%) és a tanítóképző (28%) tanulói helytelenítik, ha valaki mindig és mindenhol nyelvjárásban beszél, míg a falusi iskolában így a válaszadóknak csak 16%-a nyilatkozott (khi-négyzet = 23,891, df = 9, p < 0,01). Lényeges a különbség, ha az érdemjegy szerinti megoszlásban nézzük az adatokat: a pozitív osztályzatúak 26%-a egyértelműen helyteleníti, ha valaki mindig és mindenhol nyelvjárásban beszél, a negatív osztályzatúaknak csak 7%-a jelölte ezt válaszként (khi-négyzet = 27,988, df = 6, p < 0,000).

A tanulók indoklása között is szerepel az a vélemény, hogy nem beszélhetünk minden helyzetben egyformán. Rákérdeztem, hogy hol tartják zavarónak és hol nem a nyelvjárási beszédet. Az alábbi eredményeket kaptam:

beszédszintér	egyáltalán nem zavar	kicsit zavar, de elfogadhatónak tartom	nagyon zavar, elfogadhatatlannak tartom
család	114 (67%)	36 (21%)	11 (7,0%)
baráti kör	85 (50%)	63 (37%)	16 (9,0%)
iskola	73 (42%)	71 (42%)	19 (11%)
üzlet	58 (34%)	69 (41%)	34 (20%)
nyilvános beszéd	44 (26%)	51 (30%)	67 (39%)
templom	64 (38%)	60 (35%)	40 (23%)
televízió, rádió	42 (25%)	48 (28%)	74 (44%)

Látható, hogy a fiatalok a nyelvjárási beszédet leginkább családi és baráti körben tartják elfogadhatónak, legkevésbé pedig a televízióban, rádióban. Lényeges eltérés figyelhető meg a falusi és a városi adatközlők ítélete között. A városi fiatalok jóval nagyobb arányban tartják elfogadhatatlannak a nyelvjárási beszédet családban (12%), baráti körben (22%), üzletben (32%), nyilvános beszédben (47%), mint a falusiak. Közülük csak 4%-ot zavar ez a nyelvváltozat a családban és baráti körben (khi-négyzet = 25,893, df = 6, p < 0,000), 13%-ot üzletben (khi-négyzet = 17,133, df = 8, p < 0,05), 35%-ot nyilvános beszédben (khi-négyzet = 15,883, df = 6, p < 0,05).

Az iskola, a templom és a média nyelvhasználatának megítélése kapcsán nem figyelhető meg szignifikáns különbség a különböző lakóhelyű fiatalok válaszaik között.

Az iskola típusa alapján nézve viszont egy kivétellel (templom) mindegyik esetben lényeges a különbség a négy csoport véleménye között. A nyelvjárási beszéd legkevésbé a falusi iskolák, leginkább a felvételiztető iskolák tanulóit zavarja. A leendő tanítók legtöbbször (52%) egyáltalán nem zavarja a nyelvjárási beszéd baráti körben, de a család kapcsán így csak 21%-uk, az iskola kapcsán 16%-uk, az üzlet esetében 20%-uk nyilatkozott. Őket is nyilvános beszédben és a médiában zavarja leginkább ez a nyelvváltozat.

A pozitív és a negatív érdemjegyű tanulók (a családi kivételével) nagyon eltérően vélekednek arról, hol zavaró a nyelvjárási beszéd és hol nem. A kevésbé jó tanulók több mint fele mindegyik szintér kapcsán azt vallotta, hogy egyáltalán nem zavarja, ha ezt a nyelvváltozatot hallja. A magyar nyelvből jó osztályzatú fiatalok viszont sokkal árnyaltabban nyilatkoztak erről. Több helyen (iskolában (50%), üzletben (50%), templomban (38%) csak kicsit zavarja őket ez a beszédmód, de még elfogadhatónak tartják. Nyilvános beszédben (46%) és a médiában (52%) viszont nagyon zavaró számukra.

Az eddig látott adatok alapján úgy tűnik, hogy a válaszadók körében a nyelvjárásoknak, beszélőiknek nincs nagy presztízse. Tudjuk azonban, hogy az alacsony presztízű változatok esetében is beszélhetünk egyfajta rejtett presztízsről, amit az érzelmi kötődés alakít. A következő, az ötödik kérdéssel erre az érzelmi viszonyulásra kérdeztem rá: *Sajnálád, ha kivesznének a nyelvjárások?*

lakóhely típusa	igen	nem
falu	66 (61%)	34 (31%)
város	19 (32%)	30 (50%)
összesen	86 (51%)	64 (38%)

Khi-négyzet = 14,340, df = 4, p < 0,01 (szignifikáns)

Érdekes módon a tanulók 12%-a nem válaszolt erre a kérdésre. A tanulók fele sajnálná, ha kivesznének a nyelvjárások. A falusiak nagyobb arányban nyilatkoztak így, a városiaknak csak 38%-a. Válaszaikat a következőkkel indokolták:

Sajnálám, mert: „a nyelvjárás szép hagyomány”, „a nyelvet valamennyire szépítik a nyelvjárások”, „a nyelvjárás széppé és érdekessé és színessé teszi a magyar nyelvet”, „a városomban elveszne a kultúra”, „ez a magyar nemzet kincse, amit meg kell őrizni”, „ez egy jellegzetessége Kárpátaljának”, „hiányozna”, „hogyan beszélnek?” stb.

Nem sajnálnám, mert: „a tiszta magyar a legszebb”, „akkor mindenki szép magyar beszéddel szólna mindenhol és minden helyzetben”, „akkor nem kritizálnák az embereket a nyelvjárásuk miatt”, „így kicsit szebben tudnák beszélni, nem szégyenkeznek beszédem miatt, és senki nem figyelne beszédem hibáira”, „műveltebbé válhatnának az emberek”, „nem hiányozna”, „valamikor nevetésgesen beszélnek” stb.

Legkevésbé a városi iskolákban (31%) és a líceumban sajnálnák a tájnyelvek kiveszését, leginkább a tanítóképzőben (64%) és a falusi iskolákban (59%) (khi-négyzet = 16,608, df = 6, p < 0,05). A pozitív és a negatív osztályzatú fiatalok válaszai között nincs statisztikailag összefüggés, mindkét csoport nagy arányban (P-53%, N-50%) vallotta azt, hogy sajnálnák, ha kivesznének a nyelvjárások. A számadatokból kiderül, hogy a vizsgált csoport nem viszonyul negatívan a nyelvjárásokhoz, inkább elnéző, távolságtartó attitűdre utalnak az arányok. A tanulók nagy része nem helyteleníti egyértelműen, ha valaki mindig és mindenhol nyelvjárásban beszél, sok beszédhelyzetben egyáltalán nem zavarja őket ennek használata, 51%-uk sajnálná, ha kiveszne ez a változata a nyelvnek. Ennek ellenére saját lakóhelyükhöz, saját beszédükhöz nem kötik a tájnyelveket.

4. Az eredményekből kiderül, hogy a válaszok összefüggést mutatnak a lakóhely és az iskola típusával, a magyar nyelvből kapott érdemjeggyel. A falusi tanulók pozitívabban viszonyulnak a nyelvjárásokhoz, mint a városiak. S a pozitív érdemjegyűek negatívabban, mint a kevésbé jó tanulók. Negatív, távolságtartó attitűdre következtethetünk a líceum és a városi iskola tanulóinak válaszaiból:

bár legtöbbjük falusi, azt vallják, nem beszélnek nyelvjárásban, nagy arányban helytelenítik, ha valaki mindig és mindenhol nyelvjárásban beszél, a legtöbb beszédhelyzetben zavarja őket a nyelvjárási beszéd, s nem sajnálnák, ha kiveszne ez a változat. A falusi iskolákban kapott eredményeket valószínűleg az is befolyásolta, hogy ellentétben azokkal a társaikkal, akik városi vagy felvételiztető iskolában tanulnak tovább, nem kerültek távol otthonuktól, így természetes és elfogadott számukra ez a nyelvváltozat. Örvedetes, hogy a leendő tanítók körében egyfajta — KISS JENŐ szavaival — kiegyenlítő-funkcióelkülönítő attitűd tapasztalható: pozitívan viszonyulnak a nyelvjárásokhoz, de nem tartják minden beszédhelyzetben megfelelőnek (1998).

A vizsgálatban részt vett tanulók körében nincs nagy presztízse a nyelvjárásoknak, de nem is stigmatizáltak. A városi tanulók és az idegen környezetbe kerülő falusiak esetében viszont fennáll annak a veszélye, amiről KISS JENŐ ír egyik tanulmányában a városi fiatalok kapcsán: „könnyen kerülhetnek a nyelvjárásokkal és a nyelvjárási beszélőkkel kapcsolatos tévhitek kelepcéjébe, és tanári segítség, tudniillik felvilágosítás nélkül esetleg rögzül sokukban az a lenéző attitűd, amelynek társadalmi hatása egyáltalán nem kívánatos” (2004: 240). Kisebbségi helyzetben pedig ez a nyelvvizsgát segítheti elő.

E néhány kérdés alapján is látható, hogy milyen összetett problémával állunk szemben, amelynek megoldása újabb vizsgálatokat kíván.

LAKATOS KATALIN

Irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN (2004): Egy új iskolatípus mint társadalmi és nyelvi strukturáló tényező. *Magyar Nyelv 100*: 195–203.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKÓ ISTVÁN–OROSZ ILDIKÓ (2001): *Nyelv, oktatás, politika*. Beregszász.
- IMRE SAMU (1963): Hol beszélnek legszebben magyarul? *Magyar Nyelvőr 87*: 279–83.
- KISS JENŐ (1998): A nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való viszonyulás: attitűdváltozások a magyar nyelvközösségben. In: *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Szerk. ZOLTÁN ANDRÁS. Bp. 315–7.
- KISS JENŐ (2004): Nyelvjárásművelés. In: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II*. Szerk. BALÁZS GÉZA. Bp. 229–44.
- MOLNÁR JÓZSEF–MOLNÁR D. ISTVÁN (2005a): *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Beregszász.
- G. VARGA GYÖRGYI (1990): Presztízsváltozat, stigmatizált változat. In: *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk. BALOGH LAJOS–KONTRA MIKLÓS. Linguistica. Series A. Studia et dissertationes 3. Bp. 178–82.

Változásvizsgálat „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kárpátaljai kutatópontjain

1. 2005-ben és 2006-ban Kárpátalján végeztem megismételt atlaszgyűjtést (az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Programjának keretében Kiss Jenő javaslatára). Ehhez az ún. követéses módszer — viszonylag feltárt, jól ismert nyelvjárásokban elvégezni ugyanazt a gyűjtést — a legalkalmasabb (vö. például IMRE 1988: 67). Elsődleges célom a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban zajló bizonyos változások vizsgálata volt.

Miért időszerűek a változásvizsgálatok? A nagyatlasz gyűjtésének ideje óta a nyelvjárások folyamatos, minden előzménynél gyorsabb, intenzívebb visszaszorulása tapasztalható. „A nyelvjárások térvesztése, illetőleg a nyelvjárási sajátosságok visszaszorulása a társadalmi változások összetett folyamatának, elsősorban pedig a falusi közösségek felbomlásának, átrétegződésének a következménye, illetőleg nyelvi leképeződése” (KISS J. 2006: 129). A tudomány e társadalmi és nyelvhasználati változások kutatása terén adós maradt, mert „nem végezte el helyhez kötötten az elsősorban kisebb településeken s földművelésből, illetőleg abból is élők szociológiai, kulturális és társadalomlélektani állapotának tüzetes fölmérését és elemzését, miként nyelvhasználatuk változásainak tüzetes figyelemmel kísérését sem” (i. m. 129–30).

2. A k u t a t ó p o n t o k . A magyar nyelvjárások atlaszának négy kárpátaljai kutatópontján vizsgáltam: az ungvári járási Homokon, a munkácsi járási Csongoron, a beregszászi járási Váriban és a nagyszőlősi járási Salánkon. Az atlasz négy kárpátaljai kutatópontjának kiválasztásában több szempont játszhatott szerepet annak idején, hiszen e kutatópontok egyrészt azt a négy járást képviselik, ahol magyarok nagyobb összefüggő területen élnek, másrészt *í-ző* (Homok, Csongor) és *í-é-ző* (Vári) nyelvjárás egyaránt képviselve van (nem egyenlő arányban), Salánk pedig mint nyelvjárássziget. Nincs képviselve sajnos a kutatópontok között a kárpátaljai szórványmagyarság.

A magyar nyelvjárások atlaszának viszonylag kevés határon túli kutatópontja van, ezért célszerű lehet kiegészíteni a felhasznált gyűjtéseket regionális atlaszok adataival, Kárpátalja esetében „A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszá”-val (KMNyA.). Ebben segítségül szolgál az, hogy a KMNyA. felvette sorába a

nagyatlasz kutatópontjait. Az adatok összevetését azonban több tényező is nehezíti. A KMNyA. szinte kizárólag lexikai és szemantikai, míg az MNyA. hangtani, alaktani és lexikai térképlapokat tartalmaz. Ezért a két atlasz adatainak egybevetése a lexikai vizsgálatok alkalmával lehetséges. Az adatok összevetésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a KMNyA. gyűjtése az 1970-es években kezdődött, s az 1990-es évek elején fejeződött be, a nagyatlasz kárpátaljai adatait ezzel szemben rövid időn belül gyűjtötték össze.

3. A z a n y a g g y ű j t é s m ó d s z e r e . „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kérdőívét használtam. Ezáltal alkalmam nyílt arra, hogy az atlasz Kárpátalján 1962-ben gyűjtött anyagával jó negyven évvel későbbi adatokat (korpuszt) vessek egybe. A kérdőíves gyűjtés során a keresett szót körülírással, kiegészítéssel, rámutatással, az adott tárgyat (általam készített) rajzon való bemutatással idéztem fel, hívtam elő, ahogy az atlasz anyagának gyűjtésében részt vevők is tették (LÖRINCZE 1975: 182–4). Egy-egy kérdést a kívánt adatok előhívása, az esetleges félreértések elkerülése végett átdolgoztam, máskor körülírtam egy-egy eltűnt tárgyat, fogalmat (néha már így is hiába).

A kérdőíves gyűjtést hosszabb szöveget rögzítő felvételekkel egészítettem ki. Ezeket legtöbbször a kérdőíves gyűjtés előtt készítettem, adatközlőimmel hosszasan beszélgetve jó alkalom nyílt arra, hogy — kizárólag a beleegyezésükkel — szöveges felvételeket készítsek. Egy másik alkalom kínálta magát: a kérdőíves gyűjtés során beszédes adatközlőim sokszor hosszasan kutakodtak egy-egy szó kapcsán emlékeikben. A kutatópontokon eltöltött napok során helyiekkel beszélgetve számtalan érdekes jelenséget jegyeztem fel. E megfigyelések a nyelvjárási jelenségek mai érvényének megállapításában elengedhetetlenek. Már a nagyatlasz gyűjtésekor érzékelhetők voltak a kérdőíves gyűjtésből fakadó nehézségek. DEME LÁSZLÓ így írt erről: „Sajnos, ennek az aktív módszernek egyre jobban érezzük korlátait. Ahogy a köznyelv ismerete terjed (...), nő a veszélye annak, hogy nem pontosan azt az alakot kapjuk tőle [ti. az adatközlőtől: T. P.], amelyet spontán beszédben használ” (1964: 69). Így a gyűjtés során leginkább az számíthat célszerűnek, ha a kérdőíves gyűjtés eredményeit szövegfelvételekkel és passzív módszerrel gyűjtött adatokkal támasztjuk alá. Ez növeli az adatok megbízhatóságát. A passzív módszerrel végzett gyűjtés emellett jó alkalom arra, hogy a sokszor megbúvó vagy ritka jelenségeket feljegyezzük, a nyelvjárásokat így mélyebben, alaposabban leírjuk.

Adatközlőim kiválasztásában helyi tanárok, falubeliek segítettek. Szem előtt tartottam, hogy a falu szociológiai rétegzettségének megfelelően mindegyik réteget több adatközlő reprezentálja. Így fontosnak tartottam, hogy: 1. A nemzedékek közötti nyelvhasználati különbségek, a nemzedékek nyelvjárási kompetenciájának vizsgálata céljából fiatal, középkorú és idősebb adatközlőket találjak. Nemzedéki szempontot vettem figyelembe a hagyományos paraszti gazdálkodás

visszaszoruló ágai szókincsének gyűjtésekor: ma már csak az idősek nyelvhasználata, emlékei őrzik e folyamatosan visszaszoruló és hamarosan talán eltűnő szavakat. Így gyűjtésem e részét többnyire az idősebb nemzedéktől gyűjtöttem, a fiatalabb nemzedékhez tartozó adatközlőim gyakran csak néhány kérdésre tudtak válaszolni. 2. Mindkét nem képviselve legyen. A nyelvjáráskutatók gyakori tapasztalata, hogy nyelvjárásiasabb a férfiak nyelvhasználata, így gyűjtésem kapcsán adódott a kérdés: milyen különbségek (és milyen nyelvi szinteken) mutathatók ki a férfiak és a nők nyelvhasználata között? Az alábbiakban e szempont figyelembevételét mellőzöm, gyűjtésem e szempontú vizsgálatára a jövőben kerülhet sor.

4. A v i z s g á l a t e r e d m é n y e i b ől. A nyelvjárások változásával kapcsolatban az első Kárpátaljáról származó hírforrás tudomásom szerint VISKI KRÜZSELY BÁLINT megfigyelése, aki 1876-ban a máramarosi nyelvjárásokat jellemezve a következőket írja: „Szigeten és Huszton az intelligentiától, mely a legszebben és minden modorosság vagy tájszólás nélkül beszél, a nép is eltanulta a helyes kiejtést, s külön beszédmódot nem is jelezhetünk” (1876: 270). A nyelvjárások visszaszorulását a szerző jól jellemzi: az értelmiség sajátította először a köznyelvi változatot, majd innen terjedt el más rétegek nyelvhasználatába. Az idő távlatából talán túlzónak tűnik az, hogy helyi sajtóságokat szavai szerint nem is jelezhetünk. De azt joggal feltételezhetjük, hogy az öt máramarosi koronaváros közül e kettőben már számottevő a köznyelvi változat hatása az alsóbb rétegekben is. A nyelvjárások változását figyelte meg CSÜRY BÁLINT beregi és ugocsai gyűjtései nyomán. CSÜRY a helyi nyelvjárási jelenségeket bemutatva említ szociológiai, nemzedéki tapasztalatokat. A szinkroniában zajló változások figyelembevétele teszi gyűjtéseit különösen értékesé a változásvizsgálatok számára. CSÜRY adatai alapján több esetben is arra következtethetünk, hogy a ma már csak szigetszerűen jelentkező jelenségek korábban földrajzilag nagyobb elterjedtséggel bírtak. Az a hangtani jelenség, hogy a *-val/-vel* rag *v* hangja mássalhangzó után nem hasonul (*szekērvēl, fiamvā*), CSÜRY megállapítása szerint már kiveszőben volt, sok helyen már csak az öregektől hallotta (1929: 11–6). Mai állapotáról elmondható, hogy a CSÜRY által bejárt kárpátaljai falvakban ma már nem található meg, csupán néhány peremvidéki nyelvjárás őrzi (Salánk, Verbóc). A helyi nyelvjárások változása az atlasz kárpátaljai adataiból is kitűnik: a homoki és a csongori nyelvjárást a zárt *i*-zés és az igeragozási rendszerben jelentkező *tudi, láti, mondi* alakok egyaránt jellemzik, a homoki adatok azonban az atlaszlapokon gyakran már archaizmusnak számítottak. Az atlasz kárpátaljai adatainak gyűjtése idején jellemző tendencia érvényesült a későbbiekben is: Homokon a város közelsége, mobilitása folytán a fent említett jelenségek visszaszorulása előrehaladottabb állapotban van.

Az alábbiakban gyűjtésem néhány tapasztalatát említem meg, érintve a vizsgált nyelvjárások hangtani, alaktani és szókészlettani rendszerében megfigyelt változásokat.¹

H a n g t a n i v á l t o z á s o k . A hangtani jelenségek közül hármat emelek ki: a zárt *i*-zést (Csongoron), az *i*^é-zést (Váriban) és a zárt *é*-zést (Salánkon). Bevezetőként mindenekelőtt fontosnak tartom megemlíteni, hogy a vizsgált nyelvjárások, vagyis Csongor az *i*-zés és Vári az *i*^é-zés tekintetében összefüggő területhez tartozik, míg a salánki *é*-zés szigetszerű jelenségnek számít nyelvi környezetét tekintve.

Csongori gyűjtésem alkalmával jegyeztem fel a következő zárt *i*-ző alakokat:

— hangsúlyos pozícióban: *cíloz, il, írik, kive, lílek, miz, szína, szíp, vika, vin* stb.

— hangsúlytalan pozícióban: *beszil, egisz, fehír, fűrész, gyökír, kácsír, sötít, tányír* stb.

— toldalékban:

-ség: *feleség, erdőség, vezetőség* stb.

-és: *kenyírsütés, kerítés, termés, törés* stb.

-ék: *százalék*

-képpen: *másképpen*.

Előzetes tapasztalataim szerint arra következtettem, hogy noha az *i*-zés ma is erősen tartja magát Csongoron és a környező nyelvjárásokban, az atlasz gyűjtésének ideje óta elterjedtek a ma már gyakorinak számító köznyelvi változatok. Mindenekelőtt arra voltam kíváncsi, gyűjtésemben a különböző változatok milyen arányban oszlanak meg. Ezért csongori gyűjtésemben a kérdőíves gyűjtés alkalmával feljegyzett adatok rendezése során széjjelválasztottam a zárt *i*-ző és az ugyanazon kérdésekre kapott, köznyelvi *é*-t tartalmazó adatokat. Számításom szerint adataim 47%-a *i*-ző, 53%-a köznyelvi változat. Hangsúlyos pozícióban és toldalékokban ez az arány egyenlő, nagyobb különbség (a köznyelvi alakok javára) hangsúlytalan pozícióban figyelhető meg. A kérdőíves gyűjtés tehát arról vall, hogy Csongoron ma már az *i*-ző alakok valamivel ritkábban fordulnak elő köznyelvi változóiknál.

A Beregszászi és a Nagyszőlősi járás nyelvjárásait kétféle *é* hang (*é* = *él* és *ié* = *é2*) jellemzi. E nyelvjárások közé tartozik Vári, itt jegyeztem fel az *ié* (*é2*) következő változatait: hangsúlyos pozícióban: *biéka* 'izom', *biérfa*, *iéccaka*, *kiéve*, *líelek*, *miéz*, *riégen*, *szíép*, *vién* stb.; hangsúlytalan pozícióban: *besziél*, *ebiéd*, *fösviény*, *göriény*, *szegiér*, *ütöttiék*, *vetemiény* stb.

E jelenség az atlasz gyűjtésének idején mondhatni általános volt. Mai érvényének megállapításához ugyanazokat a számításokat végeztem el, mint az *i*-ző adatok esetében. Az eredmények azt mutatják, hogy az *ié*-ző adatok gyakoribb-

¹ A karaktereket Juhász Dezső bocsátotta rendelkezésemre, akinek ezúton fejezem ki köszönetemet.

nak számítanak köznyelvi változóiknál. Adataim 56%-a *ié-ző*, 44%-a köznyelvi változat. A változások eltérő intenzitása figyelhető meg hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban: hangsúlyos pozícióban az adatok 48,5%-a, hangsúlytalan pozícióban ezzel szemben 61,5%-a *ié-ző*.

Kárpátalján a zárt *ě* hangnak csupán két peremvidéki (a salánki és a beregújfalusi) nyelvjárásszigetben van jelentésmegkülönböztető funkciója. Gyűjtésem során Salánkon jegyeztem fel a következő alakokat: hangsúlyos és hangsúlytalan pozícióban: *csöpög, dërëka, ecetës, lësžek, mëgyëk, szërëda* stb.; hangsúlyos pozícióban: *dërëk, dësžka, ëggy, ënni, fëcske, kënyír, mëgy, përszel, szëgény, tësž, tësžen* stb.; hangsúlytalan pozícióban: *betesžëm, bevészëm, eccër, embër, hentës, lëlëk, sziszëg, vidër, vizšë, vizžen* stb.

Az atlasz salánki adatai között többször találunk a zárt *ě-ző* alak(ok) mellett neologizmusként jelzett köznyelvi változatokat. Emellett gyakoriak a köznyelvi *e-t* tartalmazó változatok, ezek érvényére vonatkozólag nincs külön jelölés, tehát gyakorinak számítottak (az atlasz a gyakori, több nemzedék nyelvhasználatában megtalálható alakokat mellé nem tesz külön jelet). A zárt *ě-ző* alakok lassú visszaszorulása tehát érzékelhető. Salánki gyűjtésem első szakaszában az idősebb nemzedéktől gyűjtöttem elsősorban (a gyűjtés folytatására a közeljövőben szeretnék sort keríteni), azonban látható, hogy az idősebb nemzedék nyelvhasználata a zárt *ě-zés* tekintetében majdhogy az atlasz idejének képét mutatja, igaz a köznyelvi változatok száma nagyobb, de azok többnyire ritka változatnak számítanak.

A l a k t a n i v á l t o z á s o k . Köznyelvi hatás keltette változás és nyelvjárási jelenség terjedése egyaránt megfigyelhető a *megy* ige paradigmájában. A kijelentő mód, jelen idejű egyes szám, második személyű *mész* alakot az atlasz gyűjtői csak Homokon jegyezték fel, ma már mindegyik kutatóponton elterjedt. A többes szám második személyű *mentek* az atlasz homoki és csongori, a *méytek* a vári adatok között nem szerepel, ma már gyakorinak számítanak e pontokon. A többes szám harmadik személyű *megynek* alakot az atlasz gyűjtői két helyen jegyezték fel: a kelet-szlovákiai Deregyőn és a magyarországi, az ukrán határ mellett fekvő Eperjeskén. Mindkét település — ha más országhoz tartozik is — földrajzilag közel esik Homokhoz és Csongorhoz, ahol többször is feljegyeztem. E változatok földrajzi határai tehát jóval tágabbak, mint az az atlasz adataiból kikövetkeztethető.

A nyelvjárási alakok visszaszorulása sok esetben mindegyik nemzedéket jellemzi, máskor csak a fiatalokat. Ez azzal lehet összefüggésben, hogy a régi nyelvjárási alak és köznyelvi változatának párhuzamos használata, mondhatjuk küzdelme már régóta jellemző (ezért a középnemzedék, idősök között is gyakori a köznyelvi változat), vagy pedig az újabban terjedő neológ változat a nyelvi újítások (átvétele) iránt hajlamosabb fiatal nemzedék nyelvhasználatában terjedt el. Az elmondottakhoz kapcsolódnak a következő példák. A köznyelvi *-hoz/-hez/-höz* helyén jelentkező *-ná/-né, -nál/-nél* határozóragos alakok az északkeleti nyelvjá-

rások egyik fő alaktani jellegzetessége (pl. *megyek Ferencnél, Erzséknél, Sándoréknál*). Ma már az atlaszban neologizmusként jelzett köznyelvi változók is gyakorinak számítanak. A nyelvjárási és a köznyelvi változatok különösebb nemzedéki kötöttséget nem mutatnak, mindegyik nemzedék nyelvhasználatát jellemzik. A köznyelvi *-ékhez/-ékhoz* helyén jelentkező *-ék, -éik* az atlasz csongori adatainak gyűjtése idején általánosnak számított. Ma is a leggyakoribb változat, az idősök és a fiatalok nyelvhasználatában általánosnak mondható (pl. *megyek mamáék, Ferencék, Sándorék*). A középnemzedéktől e változat mellett azonban más alakokat is feljegyeztem: *megyek Ferencékhez, Ferencéknél, Sanyiéknál*, utóbbiak nyelvjárásközi hatás útján terjedtek el, mivel az atlasz csongori adatai között nem találhatók, viszont a környező nyelvjárásokat jól jellemzik. E jelenség kapcsán felkeltette figyelmemet az, hogy a változások csupán egy — és nem a legfiatalabb — nemzedék nyelvhasználatát érintették, példát szolgálva a helyi nyelvjárások egyes jelenségeinek terjedésére.

A köznyelvi *-tól/-től* helyén jelentkező *-nul/-núl/-nól* határozóragok szintén jellemzik e nyelvjárásokat. Lassú visszaszorulásuk az adatok tükrében érzékelhető, az atlasz homoki adatai között neológ változatként szereplő *bírotól* ma már mindegyik ponton jelentkezik. E jelenség szintén mindegyik nemzedékhez kötődik, gyakoriságát figyelembe véve azonban megállapítható, hogy a nyelvjárási alakváltozatokat idősebb adatközlőimtől nagyobb számban jegyeztem fel. Az atlaszlapok tanúsága szerint Homokon, Csongoron és Váriban a *-nul/-nól* és a *-tú/-tul* megoszlást mutat abban, hogy valaki a bíró lakásáról vagy a bírótól, de a községházáról jön. A *-nul/-nól* ragok jelentkezése az előbbi esetben állt fenn. Megfigyelésem szerint e megoszlás ma is jellemző, bár kisebb keveredést tapasztaltam: a *-nul* ragot abban az esetben is feljegyeztem Váriban és Csongoron, ha a kérdés a községházáról való eljövételre vonatkozott. A változatok tarkasága, gazdagsága egyúttal azt mutatja, hogy a helyi nyelvjárások e részrendszerében rétegződés figyelhető meg. A *-nul/-núl/-nól* ragos alakok mellett az atlaszban legtöbbször gyakoriként vannak feltüntetve a *-tú/-túl/-tul* ragos változatok, emellett az atlaszban neológ változatként szereplő *-tól* (és annak gyűjtésem során feljegyzett *-tol/-tòl* változata) egyben a történeti rétegződést, az egymásra épülő szinteket is jól mutatja.

S z ó k é s z l e t i v á l t o z á s o k . A nyelvjárási szókészlet vizsgálata mindig érdekes feladatot kínál. Egyrészt a még fel nem jegyzett, az adott területről nem adatolt tájszavak gyűjtése, örökítése, közzététele terén kínál feladatot, másrészt hogy megfigyeljük, mely nemzedékek használják azokat, visszaszoruló vagy terjedő változatokról van-e szó. A gyűjtések alkalmával tájszavak serege kerülhet elő még ma is. A korábbi és a mai gyűjtések így — amellet, hogy összehasonlíthatjuk azokat — jól kiegészíthetik egymást.

Új változatok, köztük a köznyelvi átvételek terjedése a szinonimasor változottságát növeli. Például a gyakorinak számító *szitál* mellett elterjedt a *ködszitál*,

szemetel, szemerkél. Ezt a jelenséget figyelhetjük meg a rokonságnevek esetében is. A rokonságnevek (az atlasz gyűjtésének idejéhez képest) nagyobb száma mind-egyik kutatópontot jellemzi. A következő, az atlasz kárpátaljai adatai között nem szereplő változatokat jegyeztem fel: *nagyi, papó, hugicám, nénnye, bátya, bátyu, bátyus*. Más esetben a tájnyelvi változatok visszaszorulását tapasztaljuk. Szembetűnő például az atlasz kárpátaljai adatai közül *lodzsbákol, lobácsól, lodzsbál* változatok visszaszorulása, ezzel párhuzamosan a köznyelvi *lubickól* terjedése. Ugyanez mondható el továbbá a *szereda, szērēda* és a *csötörtök* alakokról, amelyeket ma már ritkán hallani. E példák azt igazolják, hogy a köznyelvi változatok terjedése egyes esetekben a változatok nagyobb számát, tehát a szinonimasor bővülését jelenti, máskor pedig ennek ellenkezőjét: a nyelvjárási változatok gyors visszaszorulása a nyelvjárási szókészlet szegényedését jelenti.

A köznyelvi alakváltozatok terjedése gyakran eredményez új fejleményeket. E jelenséget figyelhetjük meg a Salánkon feljegyzett *katóka* kapcsán, amely az atlaszban általánosnak számító *tatóka* és a mára elterjedt *katicabogár* egyfajta kompromisszumaként írható le. Ugyanez mondható el a vári *kancsali* (nyelvjárási *kancsi* és köznyelvi *kancsal*) és a homoki *birzsálma* (nyelvjárási *bizsálma* és köznyelvi *birsalma*) adatok kapcsán. A fenti alakváltozatokkal szemben az *őkök, röllok, tölle* változatokat többször is feljegyeztem, ezek szintén nem szerepelnek az atlasz kárpátaljai adatai között, új fejleménynek számítanak.

A legnagyobb változások a hagyományos paraszti gazdálkodás szókincsében tapasztalhatók, ez a gyűjtést illetően is több nehézséget támaszt. A szókészlet e rétegét ma már többnyire csak az idősek ismerik, a legtöbb adattal ők szolgálnak. A modern technológiai vívmányok gyors hódítása, ezzel párhuzamosan a paraszti életmód egyes formáinak eltűnése, visszaszorulása idézte elő egyes eszközök, munkafolyamatok megnevezésének nemzedéki kötöttségét, ismertségének szűkülését. Ennek eredménye az, hogy a különböző nemzedékek között a visszaszoruló szavak ismerete terén jelentős különbségek mutathatók ki. Az idősebb korosztály ismeri legjobban a régi eszközök, munkafolyamatok neveit, hiszen azokat még ők is használták, illetve azokban részt vettek. A középnemzedék gyakran a gyermekkori emlékekből merít, de már jóval kevesebbet, és egyre kevesebben. A fiatalabb nemzedék pedig már csak hallomásból ismeri a régi életforma mára kihalt jellegzetességeit.

Kutatópontjaimon a nyelvjárási jelenségek visszaszorulása különböző fázisban mutatkozik meg. Salánk, Vári és Csongor idősebb nemzedékének nyelvhasználata az, amely leginkább közel áll az atlasz gyűjtésének idejét jellemző képhez. Homokon ezzel szemben Ungvár közelsége, a város nyelvhasználatának hatása, mobilitása a helyi nyelvjárás, tájnyelvi sajátosságok fokozottabb visszaszorulását idézték elő. E folyamatok, a köznyelvhez való közeledés tehát a nyelvi egységesülést és — a fáziskésés folytán — különbségek kialakulását egyaránt jelentik.

A vizsgált nyelvjárások változásai kapcsán az atlasz kárpátaljai kutatópontjaira vonatkoztatva megerősíthetem VÉGH JÓZSEF őrségi megfigyeléseit, aki a következőket fogalmazta meg: „Noha a XIX. század eleje óta mindenki kongatja a vészharangot, aki a nyelvjárási sajátságok megörökítésével foglalkozik, bennem egyre erősebben fogalmazódik meg az a meggyőződés, hogy az archaikus és a köznyelvi vagy köznyelvihez közel álló alakok küzdelme még nagyon sokáig fog tartani, legalábbis az általam vizsgált területeken” (1987: 552).

TÓTH PÉTER

Irodalom

- CSÜRY BÁLINT (1929): A tiszaháti és ugozsai nyelvjárás nevezetesebb sajátságai. *Magyar Nyelv* 25: 11–6.
- DEME LÁSZLÓ (1964): Gondolatok nyelvátlasz-ellenőrzés közben. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 66–72.
- IMRE SAMU (1988): A területi nyelvváltozatok. In: *A magyar nyelv rétegződése I–II*. Szerk. KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ. Bp., I, 50–69.
- KISS JENŐ (2006): Egy új magyar nemzeti nyelvátlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102:129–42.
- KMNyA. = *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza I–III*. Bp.–Ungvár–Debrecen, 1992–2003.
- LŐRINCZE LAJOS (1975): Az anyaggyűjtés módszere. In: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti–módszertani kérdései*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp. 167–203.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.
- VÉGH JÓZSEF (1987): Észrevételek az őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról. *Magyar Nyelv* 83: 548–55.
- VISKI KRÜZSELY BÁLINT (1876): A Máramaros megyét lakó egyes nemzetségek jellemrajza. A magyarok. In: *Máramaros megye egyetemes leírása*. Szerk. SZILÁGYI ISTVÁN. Bp.

Az ismételt nyelvjárási szógyűjtések mai nehézségeiről

1. Azokra a terepmunkai tapasztalatokra, amelyekről szólok, a középpalóc nyelvjáróterület (erre lásd újabban JUHÁSZ 2001: 282–4) szlovákiai részén végzett gyűjtéseim során tettem szert, akkor, amikor a MNyA. követéses vizsgálatát végeztem az ELTE Magyar Nyelvtudományi Doktori Programjának keretében 2003 és 2006 között. A 15 szlovákiai kutatópont: Csáb, Bussa, Vilke, Losonc, Bolyk, Ragyolc, Fülek, Síd, Magyarhegyem, Hidegkút, Várgede, Rimaszombat, Gesztete, Zsíp, Gice, a magyarországi kontroll-kutatópont Ludányhalászi volt. Végigkérdeztem a nagyatlasz kérdéseit (1162 kérdést), jelen tanulmányomban azonban elsősorban a tárgyam szempontjából legfontosabb kérdésekre támaszkodom. Szlovákiai kutatópontjaimból öt a nagyatlasznak is kutatópontja volt (Bolyk, Csáb, Gice, Magyarhegyem, Zsíp; lásd BALOGH 1975: 309). Az ismételt nyelvjárási szógyűjtések mai nehézségeinek vizsgálatát KISS JENŐ javasolta akkor, amikor a kisebbségi nagyatlasz-kutatópontokon való újragyűjtésre biztatott bennünket, szomszédos országokbeli PhD-s tanítványait. Azokra a problémákra figyeltem tehát, amelyek a megismételt gyűjtésben a legtöbb gondot okozták. Ezeknek zöme azzal magyarázható, hogy azok a fogalmak, tárgyak, amelyek fél évszázaddal ezelőtt még ismertek és használtak voltak falusi környezetben, ma már nem vagy csak az emlékezet szintjén élnek. Ez természetesen korábban is így volt, ha nem is a maihoz fogható mennyiségben. IMRE SAMUT idézi KISS JENŐ: „Nem egy kutatóponton az *ösztüke* nevét már csak bizonyos fejtörés után kaptuk meg [a nagyatlasz adatgyűjtése során: Cs. A.]; a régi faekék *farsróf*-ját már gyakran így sem, pedig nem egy adatközlőnk magára a tárgyra még emlékezett, ilyen típusú ekékkel dolgozott is. Ugyanez a helyzet bizonyos területeken a *csép*-pel” (2006: 140). A reáliák változása ugyanis maga után vonja nyelvi kódolásaik, jelöléseik jelentéseinek, társadalmi érvényének, esetleg alakjának és stílusértékének a változását is. Illetőleg azt, hogy az ötven évvel ezelőtt — az akkori adatközlők szempontjából — adekvátnak tekinthető kérdések mára részben nem megfelelőnek bizonyulhatnak. A nagyatlasz azon húsz kérdése és a rájuk kapott, illetőleg nem kapott (argumentum ex silentio) válaszok alapján foglalom össze röviden tapasztalataimat, amelyekkel legjobban érzékeltethetem a fölmerülő gondokat.

2. A kérdezés okozta a legnagyobb nehézséget. A kérdőívben hat kérdéstípus szerepel (ezekhez lásd LŐRINCZE 1975): 1. csak kérdés van (6. *gabona*), 2. kérdés és kép/rajz is van (2. *búza*), 3. kérdés és mutogatás van (49. *morzsol ... kukoricát*), 4. csak kép vagy rajz van (66. *zeller*), 5. csak mutogatás/utánzás van (505. *könyök*, 558. *köp*), 6. be kellett fejezni a gondolatot (1111. *kertbe*).

Az adatgyűjtés során a nagyatlász kérdéseinek a sorrendjében haladtunk. Az adatközlők a képes és mutogató kérdéseket nagyon kedvelték és előszeretettel meséltek közben a régi időkről is. Ezek a beszélgetések a passzív megfigyelésekhez és a szociolingvisztikai interjúkhoz nyújtottak fontos adatokat. Nehéz volt viszont kérdezni akkor, amikor olyan fogalmakról, tárgyakról volt szó, amelyek már nem használatosak, még akkor is, ha a gyűjtők kellőképpen felkészültek a reáliák tekintetében is. A fiatalabb, 30 év alatti nemzedék tagjai ezeket a fogalmakat már alig ismerik, kivétel Hidegkút és Gesztete volt (e tekintetben sem kivétel nélküli szabályról van tehát szó). Az idősebbek, a 60 év fölöttiek még általában emlékeznek, mert nemcsak szüleik, hanem ők maguk is használták ezeket az eszközöket. Azaz: az idősebbektől ma még általában eredményesen gyűjthetők a szóban forgó tárgyak, eszközök nyelvjárási elnevezései.

Ami a kérdezés nehézségeit illeti, a kérdéstípusok szerint haladva érintem őket, szemléltetésül kiemelve egy-egy tipikus esetet. Általános tapasztalatként említem: hasznos volt előre tájékozódni arról, hogyan nevezik a keresett fogalmakat a kutatópontokon. Nem célravezető ugyanis úgy tenni, hogy a gyűjtőnek fogalma sincs a helyi megnevezésekről.

1. Csak kérdés van (18. *aranka*): ezen esetekben nincs semmi külön segítség az adatközlő számára. A gyűjtő várja a választ, esetleg megismétli a kérdést néhányszor. Több adatközlő nézett „butá”-nak, amikor „azt sem tudtam”, hogy a 88-as kérdésre *alma* a válasz. Célba ezen esetekben általában a következő típusú kérdésekkel jutottunk: *Juli néni, Józsi bácsi, Maga/Őn ezt hogy nevezi? Vagy: Régen hogyan mondták? Gyermekkorában hogy mondták?*

2. Kérdés és kép/rajz is van (21. *hajdina*): több esetben is segített a kép, más esetekben viszont az sem segített. Olyan is volt, hogy a kép az adatközlőt összezavarta, de az is előfordult, hogy az adatközlő mind a nyelvjárási, mind a köznyelvi megnevezést meg tudta mondani. Ilyenkor mondhatja magát szerencsésnek a gyűjtő. A *mogyoró* (111-es kérdés) képe érdekes asszociációkat váltott ki, mert a mogyorót harangvirágnak látják, mivelhogy az előbbivel nem találkoznak.

3. Kérdés és mutogatás van (498. *gége*): ezeket a típusú kérdéseket az adatközlők nagyon szerették, kudarcélményünk itt nem volt.

4. Csak kép vagy rajz van (96. *őszibarack*, 98. *naspolya*): a képek néha nem voltak egyértelműek az adatközlőknek. Az őszibarackot szilvának is nézték, mert a fekete-fehér kép/rajz nem mindenki számára volt elegendő útmutató. A 98-as *naspolyá*-t sokan nem is ismerik, mert ezen a vidéken nem nagyon terem

(a biológusok, biológiatanárok ismerik viszont). Ennél a képnél, illetőleg az ilyen típusúaknál magyarázattal kellett segíteni az adatközlőt, azaz a gyűjtőnek tájékozottnak kellett lennie a kérdés tárgyából. A 64-es *sütőtök* az adatközlők egy része számára *dinnye* volt, s érdekes asszociációkat váltottak ki a *kocsi*, a *szekér*, az *eke* részei, főleg néhány rimaszombati fiatalnál, mert itt nem volt körülíró kérdés, csak kép (pl. 150. *hámfa*, 151. *felhérc*, 124. *ekegerendely*, 125. *csoroszlya* stb.).

5. Csak mutogatás/utánzás van (512. *gyűrűsujj*, 515. *csípő*): ezeket adatközlő és adatgyűjtő egyaránt kedveli, többünket az egyik tévécsatorna „mutogató show”-jába küldtek volna adatközlőink, annyira tetszett nekik.

6. Voltak kiegészítendő kérdések is, ti. a morfológiai kérdések: 1113. *kertetek*, 1112. *kertünk*. Ezekre nehéz volt ráérezniük, sok esetben, főleg idősebbeknél mint egy vetélkedőműsort élték meg, vagy nosztalgizáltak a régi iskolára emlékezve. A tapasztalat azt mutatta, ha az ehhez hasonló kérdéskörnél az első kérdésre (amely mondjuk nominatívuszi alakot kér: 706. *okos*) az adatközlő tudja a választ, akkor már könnyebben jött a többi válasz is. Ha nem, akkor bizony nehezebben (lélektani tényező). Sok esetben az első válasz meg is született, de a hozzá tartozó kérdésnél (például 707. *okosan*) nem a ragozott formát keresi az adatközlő, hanem valami teljesen más adatot: például: *ügyesen*, *aranyosan*.

Voltak olyan kérdések is, amelyek mára aktualitásukat veszítették. Ilyenkor mindig hozzá kellett fűzni a kérdéshez: „régen ezt hogy mondták”. Példák: 213. *szalmazsák*: *Mi az, amin az ágyban fekszünk, ami a lepedő alatt van?*, 217. *párnatok*: *Mi az, amibe a tollat teszik?*, 231. *szén*: *Mit használnak a városban fűtésre?*, 235. *kályhacső*: *Mi az, amin a füst kimegy?*, 236. *kályha*: *Mi az, amiben télen az iskolában tüzelnek?*

A gyűjtők és a kérdések aktualitását nézve módosítani kellett más szempontból is: például a *vője* adatot (1146.) keresve nőnemű gyűjtők esetében át kellett írni a kérdést, vagy aktualizálni kellett a szituációra, ha addigra sikerült megismerni a családot, s behelyettesíteni vagy átírni a neveket: *Önnek az én férjem (ha egy családtag lennénk) mi lenne? Nem a menyé, hanem....* Vagy amikor fiataloktól kérdeztünk: a) fiútól: *Te mije leszel a jövődő feleséged apjának?* b) lánytól: *A te jövődő férjed mije lesz édesapádnak?*

3. A fent említett nehézségeken kívül elfogadtatni volt nehéz magunkat. Nem emberileg, mert ismerősökön, rokonokon keresztül jutottam, jutottunk el egyik házból a másikba. Nyelvileg is meg kellett találni a közös hangot. Ezt elősegítendő palócos kiejtéssel kérdeztük ki a nagyatlász kérdéseit. Ha ugyanis nem így tettünk volna, az a köznyelv irányába vitte volna az adatközlők egy részének szóhasználatát, kiejtését. Adatközlőink szerint így is „szebben” beszéltünk, mint ők, tudniillik „úgy, mint a tévében”. Voltak, akik éppen ezért segítettek, mert tudták, hogy nem vagyunk helybeliek, ezért mindent el kell mondani nekünk, mindennel meg kell ismertetni minket. Nagyon nehéz volt megtalálni azt a he-

lyes utat, amelyen szerencsés volt járni. Nehézséget okozott az is, hogy ma már nagyon kevés ember enged be otthonába, mert félnek, a házaik kapujával együtt szívüket is bezárták. Más lehetett gyűjteni régen, amikor az emberek nyitottabban voltak, s a tájszavak részei voltak az életüknek. Más lehetett akkor, amikor az adatközlőknek nem csak a képekről kellett felismerni az egyes reáliákat, hiszen ott volt körülöttük, az volt a munkaeszközük, hiszen akkor nem kellett ezeket a tárgyakat a pajtából porosan, összetörve mint a szülők hagyatékát előhúzni.

A tapasztalatok azt mutatják tehát, hogy a régi kérdések túlnyomó része alkalmazható az újabb gyűjtéseknél, de bizonyos részüket, néhány, elsősorban a reáliákra vonatkozó kérdést aktualizálni, körülírni, magyarázni kell. Végül megemlíthetem: a nyelvjárásgyűjtés ma is számos, egy életre nyomot hagyó kellemes emberi élményt ad, és sokféle és maradandó tapasztalattal gazdagítja a gyűjtőt. Szeretettel gondol a megismert emberekre, akik oly nagy tördéssel vették körül, s osztották meg nyelvi, valamint közösségük életére vonatkozó ismereteiket vele.

CSÍKÁNY ANDREA

Irodalom

- BALOGH LAJOS (1975): Adatok a Magyar Nyelvjárások Atlaszának kutatópontjairól és címszóanyagáról. In: *A Magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. DEME LÁSZLÓ-IMRE SAMU. Bp. 263–310.
- JUHÁSZ DEZSŐ (2001), A nyelvjárási régiók. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 262–316.
- KISS JENŐ (2006): Egy új nemzeti nyelvátlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv* 102: 129–42.
- LŐRINCZE LAJOS (1975): Az anyaggyűjtés módszere. In: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. DEME LÁSZLÓ-IMRE SAMU. Bp. 167–203.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Szerk. DEME LÁSZLÓ-IMRE SAMU. Bp., 1968–1977.

Említőnevek Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényében

1. Korábbi írásaiban már részletesen foglalkoztam a nyelvi tiszteletadás két fajtájával, a köszönésekkel és a megszólításokkal (vö. IMRE 2003, 2005). A nyelvi tiszteletadás harmadik formájának az említőnevek tekinthetők. Ezt már kevesebben tanulmányozták a magyar nyelvészeti szakirodalomban. ÖRDÖG FERENC „Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén” című munkájában a következő módon határozta meg a fogalmát: „Említőnévnek nevezem a szóbeli névrendszerben működő, a közösség lakóinak pontos megnevezésére (identifikálására) használatos neveket. A műszó arra a névhasználatra utal, amikor a név viselője nincs jelen, de róla beszélnek, őt hozzák szóba” (1973: 150).

J. SOLTÉSZ KATALIN „A tulajdonnév funkciója és jelentése” című munkájában a névhasználat stíluskérdéseit kutatva szól a személyemlítés formáiról: „személyemlítéskor — ha nem közeli személyes ismerősről van szó — a családnév vagy a teljes név járja; a két lehetőség közül melyekkel élünk, az meglehetősen sok feltételtől és beidegzett szokástól függ” (1979: 150). A kor szokásait tárgyalva kifejti, hogy a teljes név használata udvariasabb, különösen nők esetében tiszteletlen a pusztán családnéven való említés. Az *úr*, *asszony*, *kisasszony* kiegészítővel használt személynévi vagy becenévi alakokat a régies megszólítási és személyemlítési formák közé sorolja. Személyemlítéskor az *úr*, *elvtárs* kiegészítőknél a családnévhez illesztése csak abban az esetben fordul elő, ha az említett személyt szimbolikusan jelenlevőnek érzik a beszélők (i. m. 149).

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES Németh László írói névadását vizsgálva különbséget tesz a megszólítások és említések között, fontos szerepet tulajdonítva annak, hogy a nevek dialógusban, átképzeléses előadásban vagy a narrációban fordulnak elő. Arra is rámutat, hogy mennyire fontos érzelmi és társadalmi értéke van az írói névhasználatban a tulajdonneveknek köznévi jelekkel való változtatásának. Például: *Kovács Sándorné ~ vén dög*; *Kurátor Zsófi ~ szegény kis asszonyka* (vö. K. SZOBOSZLAY 1995: 42).

Ugyanő az „...Én az Örszike nénéd vagyok...” című írásában KÁROLY SÁNDOR komplex jelentésfogalmát alkotó hat jelentésvonatkozás (denotatív, szintaktikai, pragmatikus, lexikológiai, műfaji és nyelvrétegbeli jelentés) keretébe foglalva vizsgálja Németh László Gyász című regényének tulajdonneveit. A szépirodalmi műből kigyűjtött nyelvi példákkal — megszólítások, említések — jól

bizonyítja, hogy Németh László a korhoz, környezethez és társadalmi helyzetekhez illő nyelvi eszközökkel élt (vö. K. SZOBOSZLAY 1998).

A „Megvolt a keresztelő is...” című kiadványban K. SZOBOSZLAY ÁGNES debreceni egyetemi hallgatók Németh László-kutatásait gyűjtötte össze egy kötetbe. Ezekben az írásokban a szerzők egy-egy Németh László dráma névadási anyagát elemezve vizsgálják, milyen különbségek vannak egy-egy szereplő megszólítása és említése között (vö. K. SZOBOSZLAY 2000: 7–79).

2. Régi korok tiszteletadási formáinak tanulmányozására a szépirodalmi alkotások kitűnő lehetőséget nyújtanak. DEME LÁSZLÓ a következőket írja: „Jó tükrözője az érintkezésformák mindenkori értékének és értékváltozásának a mindenkori szépirodalom” (DEME–GRÉTSY–WACHA 1999: 62). SEBESTYÉN ÁRPÁD több cikkében és előadásában a szociolingvisztikai szemléletmód érvényesítését hangsúlyozza a realista szépirodalmi művek elemzésében. Hasznos nyelvi elemzési szempontnak tartja annak megfigyelését, hogy a szereplők nyelvezte milyen mértékben és hogyan érzékelteti társadalmi hovatartozásukat, szociális helyzetüket, műveltségüket, életkorukat és nemüket (1990: 45, 1993: 85). BALÁZS GÉZA népies íróink prózájára hivatkozik: „Népies íróink gazdagon alkalmazták a kapcsolatra utaló nyelvi elemeket. Prózájukba beépítik a népnyelvnek ezeket az elemeit” (BALÁZS 1993: 49). NYOMÁRKAY ISTVÁN a középosztály udvariassági beszédaktusait tanulmányozva a nyelvi példákat Herczeg Ferenc, Csathó Kálmán, Harsányi Zsolt és Molnár Ferenc műveiből meríti (vö. NYOMÁRKAY 1999: 146).

A fenti megállapításokat figyelembe véve jelen írásomban Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényében szereplő említőneveket rendszerezem. A nyelvi adatokat a szereplők dialógusaiból gyűjtöttem. Vizsgálatomban a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában 1976-ban megjelent Móricz Zsigmond: Regények III. című kötetének szövegét vettem alapul, a továbbiakban erre hivatkozom.

A regény cselekményének helyszíne egy fiktív, képzeletbeli alföldi város: Zsarátnok. Ez a helynév beszélő név: a „belül izzó parázs”, a hamu, a felszín alatti valóság, a rejtett kapcsolatok, titkos panamák, láthatatlan folyamatok társadalmi jelenségeire céloz. A regényben bemutatott vidéki nagyváros társadalmi a következőképpen rétegződik: a város vezető rétegét Béla bácsi = a polgármester, Kardics = a takarékpénztár igazgatója, Makróczy = a volt főügyész, Andris bácsi = az alispán, Bisztriczay = a főmérnök, Boronkay Ferenc = a sertésenyésztő igazgatója és Szentkálnay Magdaléna = Boronkay Ferenc felesége képviselik. A második vonalbeli értelmiséghez tartozik Kopjáss István, a kistisztviselőből választott főügyész, Lina, a felesége és Péterfi dr., az egyszerű hivatalnok. Őket követik az egyszerű vidéki rokonok: Berci bácsi és Kati néni. Szerepel még a regényben egy-két epizódszereplő is: az inas, a varrónő, a sofőr és Lajos bácsi küldönce. Az író az általa ábrázolt világ tipikus szereplőit választja ki.

„Minden beszélgetésnek van egy bizonyos udvariassági telítettsége, azaz — és ez általános nyelvi jelenség — két ember nyelvi kapcsolata, társalgása, akarva akaratlanul bizonyos konvencionális formákat tartalmaz. Így a beszélgetés vagy akár az egyirányú beszéd, nemcsak a közlendőt tartalmazza, hanem bizonyos mértékben fényt vet a szóló és a hallgató társadalmi kapcsolatára is” (SINOR 1974: 545). A fenti megállapítás kiegészíthető azzal, hogy a beszélők nyelvi megnyilvánulásai azt is tükrözik, hogyan viszonyulnak ahhoz a szereplőhöz, aki nincs jelen az adott szituációban.

3. A magyar megszólítási formák első rendszerezését az ötvenes évek végén LADÓ JÁNOS végezte el (1959). A szerző két fő csoportot különített el: a fogalmi jegyre nem utaló, jelképszerű, illetőleg a fogalmi jegyre utaló megszólításformákat. Az elsőbe mindössze két alcsoport tartozik: személynévmások (*te, ti*) és a személynévmásszerű megszólításformák (*ön, maga*). A második csoporton belül a következő alcsoportokat állította fel: a) nemek szerint (*uram, asszonyom*); b) életkorra vonatkozó (*bácsi, néni, fiam*); c) családi állapotra vonatkozó (*asszonyom, kisasszony*); d) rokonsági fokozatot jelölő (*apa, anya*); e) társadalmi álláshoz kapcsolódó (*tekintetes, nagyságos*); f) osztályon belüli mellérendelő (*elvtárs, szaktárs*); g) szervezeti (*sporttárs*); h) hangulati (*barátocskám, szépaszszony*); i) kedveskedő (*aranyoskám*); j) szűkebb körű (*lakótárs, utastárs*); k) megszólítás-helyettesítő formák (*kérem, bocsánat*) (i. h.).

A regényben előforduló említőnevek rendszerezésekor LADÓ JÁNOS megszólításformáinak csoportjait veszem figyelembe. Az elemzési sorrend megállapításakor a vizsgált nyelvi elemek előfordulásának gyakoriságát tekintem irányadónak.

3.1. Az első csoportot a társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolt említőnevek alkotják: *polgármester úr* (7), *polgármester úr öméltósága* (4), *polgármester* (4), *vezérigazgató úr* (3), *alispán úr* (3), *tekintetes úr* (2), *a vezérigazgató úr öméltósága* (1), *öméltósága* (1), *alispán* (1), *főmérnök* (1), *mérnök úr* (1), *kegyelmes úr* (1), *miniszter* (2). A regényben előforduló nyelvi adatok száma: 31.

1945 előtt a foglalkozás „urazása” fölfelé használt megszólításformáként csak a nagyobb tekintélyű, élesebb társadalmi különbséget jelentő vagy erősebb alárendeltségi viszonyt maguk után vonó foglalkozási ágakra, illetve beosztásokra volt érvényes (vö. LADÓ 1959: 31). Az említett forma említőnévi funkcióban is gyakori a regény szereplőinek beszédében.

A foglalkozásra utaló formát a szereplők hivatalos beszédhelyzetekben alkalmazzák. Kopjáss István és Bisztriczay, a főmérnök között csak hivatalos ügyekről folyik beszélgetés, így természetes, hogy a főügyész a távollévő polgármestert is tisztelettudóan említi beszélőpartnerének: „Majd beszélék a *polgármester úrral*” (833). Péterfi doktor beosztottként szintén hivatalos keretek

között tárgy Kopjáss Istvánnal, így ő is megtartja az udvarias tiszteletadási formát: „A *polgármester úrnak* nyolcszáz” (841). A polgármesteri titkár főnökéről távollétében is tisztelettudóan nyilatkozik: „Főügyész úr, a *polgármester úr* kerestet” (868).

A polgármesteri titkár a főnökét többször úgy említi Kopjáss Istvánnak, mintha megszólítaná. Az alá- és fölérendeltség nyelvi eszközeként a társadalmi tisztségre utaló szóhoz egy állandó jelzőből képzett főnevet kapcsol említőnévként: „A *polgármester úr őméltósága* már ikszszer kérdezte” (681). „Bemehetek már a *polgármester úr őméltóságához?*” (880). A társadalmi tisztségre utaló címmel és az *úr* szóval összekapcsolt említőforma használatát a hivatalos beszédhelyzet és a beszélőpartner társadalmi helyzete, beosztása erősen befolyásolja. Nem biztos, hogy valós tisztelet van ezekben a kifejezésekben: lehet formális udvariasság, vagy a szolgálai alárendeltség nyelvi tünete.

Előfordul még a csak foglalkozásra utaló említőnévi forma: *polgármester*. A legtöbbször Kopjáss István alkalmazza azokban a bizalmas beszédhelyzetekben, amikor feleségének számol be a történetekről: „Mondom a *polgármesternek*, hogy én nem megyek” (786). Ugyanezt a nyelvi formát használja Péterfi doktor is, amikor bizalmasan figyelmezteti a főügyészt: „Kérlek, vigyázz, a *polgármester* biztosan be fog rendelni” (867). A magában álló foglalkozásnév nem eléggé tiszteletadó, ezért csak olyan partnerek közt használható, akik bizalmas kapcsolatban állnak egymással, nem akadnak fenn a „tiszteletjelző” *úr, őméltósága* hiányán.

Kardics a takarékpénztár vezérigazgatója a regényben. Az ő személyéhez is kapcsolódnak foglalkozásra utaló említőnévi formák, melyek mindegyike hivatalos beszédhelyzetekben hangzik el. A banki tisztviselő főnökéről távollétében is alázatosan beszél: „Nagy súlyt helyez rá a *vezérigazgató úr*, hogy a főügyész úr bank útján bonyolítsa le pénzügyeit” (698). A tisztviselő jelenlétében Kopjáss István is a tisztelettudó, udvarias említőneveket alkalmazza: „Kérem, majd beszéljek a *vezérigazgató úr őméltóságával*” (699). Ebben a beszédhelyzetben mindkét szereplő úgy említi a távollévő vezérigazgatót, mintha megszólítaná, vagy jelen lenne. Egy esetben Kopjáss István Kardics egyik beosztottjától érdeklődik: „Kérem a *vezérigazgató úr* nem hagyott számomra valami üzenetet?” (849). Itt egyfajta helyzetátképzés is fennállhat: a kérdező — még ha ő személyesen baráti viszonyban van is a vezérigazgatóval — a beosztott helyébe helyezkedik, aki számára kötelező a „vezérigazgató úr” megszólítás, illetőleg említés.

Az alispán személyéhez is kapcsolódik társadalmi állásra utaló említőnév: „mert az *alispán úr* is utazik az éjjeli vonattal” (760). Martiny doktor már csak a társadalmi állásra utal: „Makróczy az *alispán* barátja” (821); ez a kötelező tisztelet hiánya.

Lajos bácsi, teljes nevén Bátay Lajos, Kopjáss István édesanyjának legfiatalabb testvére. A regényben személyesen nem jelenik meg, csak levélben könyörög adományért. Kopjáss István „*tekintetes úr*”-ként említi: „No, barátom, maga

jött a *tekintetes úrtól?*” (677). A beszélőpartner, a küldönc személye megkívánja az udvarias forma használatát. Ez is átképzés: a küldönc számára ez a kötelező forma.

Bisztriczay a város főmérnöke a regényben. Kopjáss István a mérnöki hivatalban hivatalos formában érdeklődik felőle: „Hol van a *mérnök úr?*” (851). A feleségével folytatott bizalmas beszélgetés során már elhagyja az *úr* címet: „Nagyon jót mondott a *főmérnök*” (726).

Szerepel még a regényben a *kegyelmes úr* említőnévi forma, amellyel a miniszter személyét illeti Kopjáss István, amikor az alispánnal a parlamentben folyó munkáról beszélnek: „a Házban megszámláltam az embereket, mikor a *kegyelmes úr* beszélt” (763). A legmagasabb rangra utaló említőnévi formával Kopjáss István a miniszter iránti tiszteletét fejezi ki. Ugyanakkor bizalmas beszélgetésben Linának már csak így említi: „Nem lehetett, délután hatig kellett a *minisztert* lesni” (773).

3.2. A második csoportba a *n e m e k s z e r i n t e l k ü l ö n ü l ő e m l í t ő n e v e k* tartoznak: *Berci bácsi* (12), *Kardics bácsi* (8), *Lajos bácsi* (2), *Andris bácsi* (1), *Kati néni* (1). A nyelvi adatok száma: 24. A *bácsi* megszólítást a két világháború közti időben csak akkor használták, ha a megszólított a beszélőnél vagy évtizedekkel idősebb volt, vagy nála alacsonyabb társadalmi lépcsőn állott (vö. SINOR 1974: 550). A regény több idősebb szereplőjét ezzel a nyelvi formával említik. Berci bácsi Kopjáss István nagybátyja. Környezetében mindenki *Berci bácsi*-nak szólítja, s ez a forma említőnévként is gyakran előfordul a szereplők dialógusaiban. Kopjáss István felesége, Lina így óvja férjét az idős nagybácsitól: „de azt tudom, hogy *Berci bácsi* szavára nem lehet adni” (711).

Kardicshoz, a takarékpénztár igazgatójának személyéhez is leggyakrabban e nemre és életkorra utaló, családias említőnév kapcsolódik. Ezzel a nyelvi formával legtöbbször Kopjáss István él, amikor feleségének említi a vezérigazgató nevét: „Tudod-e, mit mondott *Kardics bácsi?*” (725).

Kopjáss István édesanyjának legfiatalabb testvérét, Bátay Lajost Linával folytatott bizalmas beszélgetésekor csak *Lajos bácsi* néven emlegeti: „Milyen gyors információja van a *Lajos bácsinak?*” (676).

Kati nénit, Kopjáss István édesanyjának unokahúgát, Lina szintén a nemre és életkorra utaló említőnévi formával illeti: „*Kati néni* elment vizitelni” (786).

3.3. A harmadik csoportot a *v e z e t é k n e v e s e m l í t ő n é v i f o r m á k* képezik: *Kardics* (6), *Makróczy* (6), *Martiny* (3), *Bisztriczay* (2), *Boronkay* (2). A nyelvi adatok száma: 19. A pusztai családnév említőnévként nyers, tiszteletlen, esetleg lekezelő. Egyenlőtlen társadalmi helyzetűek közt csak felülről lefelé használható: a főnök mondhatja a beosztottnak, fordítva nem. A családnévi említés egyenrangúságot éreztet, de esetleg tiszteletlenséget, lenézést, távoldartást is.

A vezérigazgatót legtöbbször a polgármester emlegeti ilyen formában: „Annak nagyon örülök, hogy *Kardics* a sógorod” (586); „*Kardics* egy remek ember” (728). A fent idézett megnyilatkozásokból az derül ki, hogy a polgármester a *Kardics*hoz fűződő szoros kapcsolatából eredően csak a pozitív tulajdonságait veszi észre.

Makróczy, a volt főügyész személyesen nem jelenik meg a regényben. Személyéhez csak negatív értékítéletek kapcsolódnak. *Mándy Bálint*, *Kopjáss István* volt iskolatársa a vezetékneves formát alkalmazza, amikor a volt főügyész tetteit emlegeti: „Hát persze, a *Makróczy* bűne. Ezért kellett elejteni *Makróczyt*” (751).

3.4. A negyedik csoportot a sajátos hangulattal, érzelmi töltéssel összekapcsolt említőnevek alkotják: *gazember* (1), *vén gazember* (1), *felfújó hólyag* (1), *uzsorakirály* (1), *rettenetes nagyszájú ember* (1), *szélkelep* (2), *egy kedves öreg számár* (1), *vén számár* (1), *vén zsvány* (1), *ipse* (1), *taknyos* (1), *patkány* (1). A nyelvi adatok száma: 13. Bár az említőnevek mindegyikének van hangulata, környezetfelidező ereje, mégis ezekre az említőnévi formákra a hangulatiság erősebb foka jellemző. Az ebbe a csoportba tartozó nyelvi formák közös sajátossága, hogy bizalmas beszédhelyzetekben hangzanak el, s negatív értékítélet fűződik hozzájuk.

Martiny a Sertéstenyészti igazgatóját, *Boronkay Ferencet* gazemberként emlegeti *Kopjáss*nak: „Mert ettől a *gazembertől* kitalálják” (821). *Kopjáss István* a feleségével folytatott társalgásokon a takarékpénztár igazgatóját nevezi így: „Attól félek, hogy nagyon hamar a markába ne kerítsen ez a *vén gazember*” (726).

A polgármester *Martiny*ról nyilatkozik elítélően: „*Rettenetes, nagyszájú ember*” (838). A környezetnek nincs jó véleménye *Berci bácsiról* sem. *Lina* így említi az idős embert férjének: „Mit akart ez a *vén szélkelep*?” (710). *Lina* jóhiszeműen figyelmezteti férjét, hogy ne vegye komolyan *Berci bácsit*: „Vigyázz, lelkem, vigyázz... Ez egy kedves öreg számár” (710). A korhoz kapcsolt *zsvány* szóval a szereplő gonoszságára, elvetemültségére céloznak: „a föld megrázkódtatott, és lehányta magáról a *vén zsványt*” (670).

A Sertéstenyészti igazgatója iránti megvetését fejezi ki *Martiny*, amikor *ipse*-nek nevezi a *Kopjással* folytatott beszélgetésekor: „El fogjuk licitáltatni az *ipse*t” (820). Hasonlóan pejoratív a szereplő fiatalságára, éretlenségére utaló *taknyos* szó is: „Egy *taknyos* itt az alispán háta mögött” (820). Talán a legdurvább a *patkány* szóval illetése: „ezt a *patkányt* legalább meg kell csípni a saját lyukában” (821).

3.5. Az ötödik csoportba az életkort tükröző említőnevek tartoznak: *Kardics bátyám* (2), *Béla bátyám (bátyád)* (2), *Andris bátyám* (1), *öreg* (4), *öregúr* (2). A nyelvi adatok száma: 11.

A *bátyám* a húszas-harmincas években társadalmilag egyenrangú férfiak között a fiatalabb részéről általánosan elfogadott megszólítás volt, s gyakran alkal-

mazták a megszólított keresztnévvel vagy a *kedves* melléknévvel egybekötve (vö. SINOR 1974: 549–50). Ezt a szólítónevet említőnévi funkcióban többször használja Kopjáss, amikor Kardics vagy a polgármester személye jön szóba. A polgármestertől például így kér elnézést: „de *Kardics bátyám* elfogott az utcán, és miatta kicsit elkéstem” (684). Egy másik alkalommal a polgármesterre hivatkozik: „*Béla bátyám* üzent értem, és rohannom kell” (869). Ennek a nyelvi formának a használata azt tükrözi, hogy a főügyész beilleszkedett a magasabb társadalmi körökbe.

Az *öreg* a főnök, vezető bizalmas említése a beosztottak részéről. A polgármesterrel bizalmas kapcsolatban lévő Kardics így emlegeti idősebb társát Kopjássnak: „bemegyek egy percre az *öreghez*, rögtön jövök” (872). Baday Isti szintén bizalmas beszédhelyzetben említi Kardicsot ezzel a formával: „Rátarti egy kicsit az *öreg*” (694). A negatív jelentéstartalmat sugalló, életkorra utaló formával az önmagát sokra tartó vezérigazgatót találóan jellemzi.

Az *öregúr* idős férfiak (egymás közti) megszólítása, említése. A bizalmas formát a főmérnök enyhe fölényeskedéssel alkalmazza Berci bácsi említésekor: „Hát pedig a szerződést úgy akarja megkötni az *öregúr*, hogy legalább százhuszezer pengő előleget kapjon” (809).

3.6. A hatodik csoportot a *keresztneves* formák alkotják: *Pista* (3), *Andris* (2), *Kati* (2), *Magdaléna* (1), *Feri* (1) *Adélka* (1). A nyelvi adatok száma: 10. A családneves és a keresztneves említést különválasztottam, abból kiindulva, hogy a keresztnév a tegezés, bizalmasság eszköze, a családnév távolságtartó, esetleg semleges vagy lekezelő.

Az *István* keresztnév *Pista* becéző alakjával említi Lina a férjét: „Az akkor nagyon ízlett *Pistának*” (665). Az alispánt *Andris* néven említi Kardics a polgármesternek is és Kopjássnak is: „ott lesz *Andris* is, együtt utazott evvel a *Pistával*” (777).

Kati nénit, Kopjáss István vidéki rokonát Berci bácsi a keresztnév *-i* képzős becéző alakjával emlegeti: „Te Lina, ne tartsátok itt ezt a *Katit!*” (866).

Szentkálnay Magdalénát Lina a teljes keresztnévén említi férjének: „*Magdaléna*... Talán ő is lehetett volna olyan, mint én vagyok” (879). A keresztnév teljes alakjának használata távolságtartóbb, tiszteletteljesebb, mint a becéző változat.

3.7. A hetedik csoportba a *vezetéknev + társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódó említőnevek* tartoznak: *Kardics igazgató (vezérigazgató) úr* (2), *Makróczy főügyész úr* (1), *Bisztriczay főmérnök úr* (1), *Boronkay úr* (1), *Martiny doktor* (3), *dr. Martiny* (1). A nyelvi adatok száma: 9. A szólítóforma + vezetéknev a teljes nyelvi tisztelet jelzője. A vezetéknev nélkül ezek szólító szerepűek, tehát a face to face kötelező formula átmentései: mintha jelen lenne, ne sértődhessen meg.

Kardics személyét a beosztottak hivatalos beszédhelyzetekben mindig tiszteletteljesen említik: „*Kardics vezérigazgató úr* meghagyta, hogy nyerjem meg a főügyész urat komittensnek” (698). Az alá- fölérendeltség még az említőnévi forma használatában is érződik. Ugyanez érezhető, amikor Péterfi doktor az egykori főügyész beosztottjaként volt főnökéről jelenlegi főnökének nyilatkozik: „Nem, azt hiszem, az a *Makróczy főügyész úr* revolvere” (889).

A doktori címmel összekapcsolt vezetékneves forma Martiny személyéhez kapcsolódik. A polgármester általában ezt a változatot használja említőnévi funkcióban: „Hallom, *Martiny doktorral* is tárgyal, pajtikám” (835). Kardics is ezzel a nyelvi formával él, de nála megelőzi a vezetékneves formát a doktori cím: „Na, hogy gondolja *dr. Martiny?*” (877).

3.8. A nyolcadik csoportot a rokonsági fokozatot jelző, családi körből származó említőnevek képezik: *Berci bátyám (bátyád)* (4), *feleségem (feleséged)* (3). A nyelvi adatok száma: 7.

A *Berci bátyám (bátyád)* forma Kopjáss István nagybátyjának említőneveként fordul elő a szereplők beszédében. A polgármester, Kardics és a főmérnök is ezt a formát alkalmazza, amikor szóba jön a személye: „Igaz, *Berci bátyád* táviratilag jelezte” (809). Kopjáss István is így említi távollévő nagybátyját a polgármesternek: „ha a *Berci bátyám* jelentkezik a szénnel” (892).

A *feleségem, feleséged* említőnévi forma Szentkálnay Linára, Kopjáss István feleségére vonatkozik. A főügyész tiszteletteljesen említi Linát a Kardiccsal folytatott beszélgetésekor: „A *feleségemnek* nem szóltam” (771). Martiny is ezt a formát használja, amikor Kopjásstól a felesége származása iránt érdeklődik: „*Feleséged* milyen lány?” (822).

3.9. Az utolsó csoportba a vezetéknev + becézett keresztnévi említések tartoznak: *Boronkay Feri* (6). A nyelvi adatok száma: 6. A szereplő vezetéknevének és keresztnes becéző alakjának összekapcsolásával él Martiny, amikor az igazgató tetteiről számol be az új főügyésznek: „*Boronkay Feri* villát épít a Sertéstenyészttó tégláiból?” (820).

4. Összegzés: A regényben vizsgált említőneveket tekintve a következő gyakorisági sorrend alakult ki: 1. társadalmi álláshoz, foglalkozáshoz kapcsolódó említőnevek; 2. nemek szerint elkülönülő említőnevek; 3. vezetékneves említőnévi formák; 4. sajátos hangulattal összekapcsolt említőnevek; 5. életkort tükröző említések; 6. keresztnes említőnevek; 7. vezetéknev + társadalmi álláshoz kapcsolódó említőnevek; 8. rokonsági fokozatot jelző, családi körből származó említőnevek; 9. vezetéknev + becézett keresztnévi említések.

A fenti felsorolás azt mutatja, hogy az említőnevek használatát döntően befolyásolja a beszédhelyzet formális, illetve informális jellege. Fontos szerepe van annak, hogy a beszélőpartnerek milyen kapcsolatban állnak egymással. Az említett személy társadalmi rangjára, foglalkozására történő utalás elsősorban a

hivatalos beszédhelyzetekben dominál. Bizalmas helyzetekben inkább a hangulati vagy életkort kifejező vagy a keresztnéves említőnevek kerülnek előtérbe.

IMRE RUBENNÉ

Irodalom

- BALÁZS GÉZA (1993): *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 137. sz. Bp.
- DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE szerk. (1999): *Nyelvi illemtan*. Bp.
- IMRE RUBENNÉ (2003): Megszólításformák Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében. *Magyar Nyelvjárások* 41: 231–9.
- IMRE RUBENNÉ (2005): Köszönés- és megszólításformák Móricz Zsigmond Roknok című regényében. *Magyar Nyelvjárások* 43: 49–68.
- LADÓ JÁNOS (1959): Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 83: 23–36.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN (1999): A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Magyar Nyelvőr* 123: 145–9.
- ÖRDÖG FERENC (1973): *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1990): A nyelv rétegződéséről, a szociolingvisztikai szemléletmódról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 189: 42–8.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1993): Szövegértés, stílusérzékelés. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 196: 85–94.
- SINOR DÉNES (1974): A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 545–52.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979): *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES (1995): Tulajdonnevek Németh László regényeiben és társadalmi drámáiban. *Névtani Értesítő* 17: 37–44.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES (1998): „...én az Őrsike nénéd vagyok...” Egy módszertani kísérlet az írói névadás és névhasználat vizsgálatához Németh László Gyász című regénye alapján. In: *Stilisztika és gyakorlat*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp. 257–67.
- K. SZOBOSZLAY ÁGNES (2000): „Mevolt a keresztelő is” *Dolgozatok Németh László irodalmi névadásáról*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 75. Debrecen.

A szarvasnyelvpáfrány (*Asplenium scolopendrium*) elnevezései a magyar nyelvben*

1. A szarvasnyelvpáfrány a fodorkafélék (*Aspleniaceae*) családjába tartozó növény bőrszerű levelekkel, hazánkban védett. Európában a nedves lombhullató erdőkben él, érdekessége, hogy a páfrány nagy, nyelv alakú levelei örökzöldek, így télen is díszítenek. Ez a napjainkban vadon már alig előforduló növény valamikor a népi gyógyászat kedvelt gyógynövénye volt. A növényt krónikus bélhurut, lép- és májpanaszok kezelésére használták; régen természetfölötti erőt tulajdonítottak neki: akik spóráit a lábnyomukba szórták, állítólag láthatatlanná váltak.

2. A *szarvasnyelvpáfrány* (*Asplenium scolopendrium*) legkorábbi elnevezése a *gímnyelv* 1525 k. tűnt fel a magyar nyelvben: *Gým nyélw* (Ortus: RMGl. 528); XVI. sz. v.: *gymnielw* (De Herbis: RMGl. 528). A név *-fű* magyarázó utótaggal is megjelenik: 1577 k.: *Gem Nyélw fwet* (OrvK. 296/38), *Gem nyélwě fweth* (OrvK. 12/4), *gem Nyélw fweth* (OrvK. 581/23); 1783: *Gym nyelvü fű* (NclB. 430); 1798: *Gym nyelvü-fű* (Veszelszki Antal, A' növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény. Pest. 400).

A *gímnyelv* tükörfordítás, a R. ném. *Hirschzung* (Csapó József, Új füves és virágos magyar kert... Posenban. 249), *Hirschzunge* tükörfordítása. A névadás alapja az, hogy a növény levele lándzsás, ép szélű, nyelv alakú.

3. A *szarvasnyelvfű* a XVI. század végén jelent meg nyelvünkben, első megjelenése: 1590: *Szarvas nyeluó fű* (SzikszF.: RMGl. 257); XVI. sz. v.: *Szarvasnyelvfű* (De Herbis: RMGl. 528); 1762: *Szarvas nyelvü fű* (PaxCorp. 230); 1775: *Szarvas nyelvü-fű* (Csapó, i. m. 249); 1783: *Szarvas nyelvü-fű* (NclB. 430); 1793: *Szarvasnyelvfű* (Földi János, Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. Béts. 19); 1798: *Szarvas nyelvü-fű* (Veszelszki, i. m. 400); 1813: *Szarvasnyelvfű* (Magy. Fűvészk. 2. 388); 1903: *szarvasnyelvfű* (Hoffmann, Karl–Wagner János, Magyarország virágos növényei. Atheneum. Bp. 20); 1920: *szarvas nyelvüfű* (Cserey Adolf, Növényiszótár, vagyis a gyakrabban előforduló népies és tudományos növénynevek betűrendes jegyzéke. Bp. 274); 1948: *szarvasnyelvfű* (Augustin Béla–Jávorka Sándor–Giovanni Rudolf–Rom

* A tanulmány az OTKA T 047384 sz. pályázatának támogatásával készült.

Pál, Magyar gyógynövények. Bp. 35), *szarvasnyelvű fű* (Halmai János, Kossuthcsillag Vénusz sarucska. Gyógynövények, növények, drogok magyar, népies és latin nevei. Bp. 74).

A *szarvasnyelv*, a *gímnyelv* elnevezéshez hasonlóan, a ném. *Hirschzunge* (Csapó, i. m. 249) mintájára keletkezett, a *-fű* utótag magyarázó szerepű. A név magyarázata a hosszúkás nyelv alakú levél; a névadás alapja idegen nyelvekben ugyanez: vö. ang. *Hart's tongue*, cseh *jelenovi jazyk*, fr. *Langue de cerf*, ol. *Lingua cervina* 'szarvasnyelv' (Wörterbuch der Deutschen Pflanzennamen... Bearb. von Heinrich Marzell unter Mitwirkung von Wilhelm Wissmann. I–V. Fünfter band. Register: Alphabetisches Verzeichnis. Leipzig, 1943–1958. *Asplenium scolopendrium* a.).

A *szarvasnyelv* egyedi adat, keletkezhetett elvonással a *szarvasnyelvűfű* elnevezésből: 1745: *Szarvas nyelv* (Justi Joannis Torkos, Taxa Pharmaceutica Posoniensis. Posonii. 8), de létrejöhetett a lat. *lingu. cerv.* 'lingua cervi' (i. m. 8) újrafordításával is.

4. A *lépfű* első megjelenése: 1577 k.: „*Lepfwbêlis* kyt Scolopendriának hýnak deakul” (OrvK. 314/25); 1762: *Lépfű* (PP.). A *nagy lépfű* 1745-től adatható: *Nagy Lépfű* (Torkos, i. m. 8); 1775: *Nagy lép-fű* (Csapó, i. m. 249); 1783: *Nagy Lépfű* (NclB. 430); 1798: *Nagy Lépfű* (Veszelszki, i. m. 400); 1903: *Nagy lépfű* (Hoffmann–Wagner, i. m. 20); 1920: *nagylépfű* (Cserey, i. m. 274); 1948: *nagylépfű* (Augustin–Jávorka–Giovanni–Rom, i. m. 35); *nagylépfű* (Halmai, i. m. 74).

A *lépfű* nyilvánvalóan a tudós könyvekből ismert lat. szaknyelvi *Asplenium* (< gr. *asplenios*, *ásplēnos* 'lép nélkül, lépet enyhít, csillapít', *splen* 'lép') (Helmut Genaust, Etymologisches Wörterbuch der botanischen Pflanzennamen. Basel, Stuttgart: Birkhäuser, 1976. Basel–Boston–Berlin, 1966, 1996, 1998. *Asplenium* a.) és a ném. *Milzkraut* 'lépfű' fordításával jött létre (Mollay Erzsébet, Növénynevek Melius Herbáriumában: Magyar Névtani Dolgozatok 44. sz. 1983. 66). A névadás alapja, hogy a növény „Lépnek dagadtságát ojszlatja” (Csapó, i. m. 249). A *nagy lépfű* jelzője (*nagy*) megkülönböztető szerepű, a *kis lépfű* 'pikkelypáfrány, *Asplenium ceterach*' korrelatív párja.

A *lépkisebbítőfű* név ugyancsak a növény gyógyító hatására utal, 1604-ben jelent meg: *Asplenium: Lép kissebitő fű* (MA.); 1708: *Asplenium: Lép kissebitő fű* (PP.). A *lépkisebbítőfű* elnevezés kialakulására hatással voltak az idegen nyelvi példák (lat. szaknyelvi *Asplenium*), azonban magyar szóalkotásnak tűnik: a növény a dagadt lépet kisebbíti (Mollay Erzsébet, i. m. 66).

Több páfrányfajtát is használtak lép- és májpanaszok kezelésére, a *lépfű* nevet más páfrányfaj is megkaphatta, így a pikkelypáfrány (*Asplenium ceterach*, syn. *Ceterach officinarum*), amely szintén a fodorkafélék (*Aspleniaceae*) családjába tartozó börszerű, áttelelő levelű növény. A *szarvasnyelvpáfrány* levelei nagyobbak, nyelv alakúak, a pikkelypáfrány levelei kisebbek, lándzsás körvonalú-

ak, szárnyasan osztottak; hazánkban a pikkelypáfrány is védett, elterjedési területe a mediterrán térség, a horvát tengerparton a sziklás partvidéken mindenhol megtalálható, a növény levelei szárazság idején becsavarodnak. A pikkelypáfrányt a népi gyógyászatban szintén lépbetegségek gyógyítására használták: „A leveleit meg-törvén ha borral meg-vegyítik, úgy a' dagadt lépre köti, azt el-ófzlatja” (Veszelszki, i. m. 80). A két páfrányfaj (*szarvasnyelvpáfrány* 'Asplenium scolopendrium' és a *pikkelypáfrány* 'Asplenium ceterach') hasonló: örökzöldek, leveleik hosszúkásak, lépbetegségeket gyógyítottak velük; ezért *lépfű* néven találkozhatunk a pikkelypáfránnyal 'Asplenium ceterach' is: 1775: *Lép-fű* (Csapó, i. m. 157); 1798: *Lép-fű* (Veszelszki, i. m. 80); 1813: *Lépfű* (Magy. Fűvészk. 2. 378); 1903: *lépfű* (Hoffmann–Wagner, i. m. 211). A *szarvasnyelvpáfrány* nagyobb méretű, ezért a pikkelypáfrányt a *kis* jelzővel különítik el; a *kis lépfű* 1745-ben jelent meg: *Kis Lép-fű* (Torkos, i. m. 8); 1783: *Kis Lép-fű* (NclB. 430).

A pajzsikafélék (Dryopteridaceae) családjába tartozó évelő páfrányfélék, az erdei pajzsikát 'Dryopteris filix-mas' szintén említik *lépfű* néven, *erdei nagyobb* megkülönböztető jelzővel, mivel a növény levelei méteresre is megnőnek: 1798: *Erdei nagyobb Lép-fű* (Veszelszki 80). Ezt az évelő páfrányfélék is valamikor a népi gyógyászatban lépbetegségek gyógyítására használták, valamint a bélférgesség ellenszere volt.

5. A *bordalap* nemzetségnév Diószegi–Fazekas alkotása, az *Asplenium* nemzetség elnevezése: 1807: *Bordalap* (Magy. Fűvészk. 557). A nemzetség a *bordalap* nevet feltehetőleg a levelek hátoldalán látható bordaszerűen elhelyezkedő spóratokokról kapta.

A *szarvasnyelvű bordalap* első megjelenése: 1807: *Szarvasnyelvű Bordalap* (Magy. Fűvészk. 557); 1813: *Szarvasnyelvű Bordalap* (Magy. Fűvészk. 2. 388); 1843: *szarvasnyelvű Bordalap* (Bugát Pál, Természettudományi szóhalmaz. Budán, 43). A *szarvasnyelvű bordalap* Diószegi–Fazekas alkotása; a *szarvasnyelvű* megkülönböztető jelző a nemzetségnév előtt; a jelzőt a növény régi *szarvasnyelvűfű* elnevezéséből alkották (lásd a 3. pont alatt). A Magy. Fűvészk. a *szarvasnyelvű bordalap* nevet javasolja a R. *szarvasnyelvűfű* helyett.

A *bordalapfű* 1948-ban tűnt fel, Diószegi–Fazekas nemzetségnév elnevezéséhez *-fű* magyarázó utótagot illesztettek; egyedi adat: *Bordalapfű* (Augustin–Jávorka–Giovanni–Rom, i. m. 35).

6. A *címnyelvűfű* elnevezés népetimológiával jött létre: 1813: *Tímnyelvűfű* (Magy. Fűvészk. 2. 394). A Magy. Fűvészk. 2. a *szarvasnyelvű bordalap* nevet javasolja a *címnyelvűfű* helyett.

7. A *gímharaszt* a növény újabb elnevezése: 1948: *Gimharaszt* (Augustin–Jávorka–Giovanni–Rom, i. m. 35); az *éplevelű* jelző a növény ép szélű, nyelv alakú leveleire utal (a páfrányok levelei általában mélyen szárnyasan hasadtak): 1903: *Éplevelű gímharaszt* (Hoffmann–Wagner, i. m. 20); 1920: *éplevelű gímharaszt* (Cserey, i. m. 274); 1948: *éplevelű gímharaszt* (Halmai, i. m. 74).

A *gímharaszt* előtagja a R. *gímnyelv* előtagjának átvétele. A *haraszt* utótag arra utal, hogy a növény a harasztfélék családjába tartozik. A *haraszt* szláv eredetű; 'páfrány' megjelenése: 1838 (TESz.).

8. A *gimpáfrány* és az *éplevelű gimpáfrány* a növény mai tudományos elnevezései: 1998: *gimpáfrány* (Priszter Szaniszló, Növényneveink. A magyar és a tudományos növénynevek szótára. Mezőgazda Kiadó. Bp. 308); az *éplevelű gimpáfrány* első megjelenése: 1998: *éplevelű gimpáfrány* (Priszter 308).

A *gím* a R. *gímnyelv* előtagjának átvétele, a *páfrány* utótag magyarázó szerepű, mivel a növény páfrányféle; az *éplevelű* jelző a növény ép szélű, tagolatlan leveleire vonatkozik, a jelzőt a századfordulón feltűnt *éplevelű gímharaszt* elnevezésből vették át (lásd az **5.** pont alatt).

9. A *szarvasnyelvpáfrány* a növény másik mai tudományos elnevezése; a *szarvasnyelv* a R. *szarvasnyelvűfű* előtagjának átvétele (vö. **3.**), a *páfrány* utótag magyarázó szerepű; a növény páfrányféle: 1998: *szarvasnyelvpáfrány* (Priszter, i. m. 308).

10. Összefoglalja elmondhatjuk, hogy a növény legkorábbi (1525 k.) elnevezése a ném. *Hirschzung* tükörfordítása. A *szarvasnyelvűfű* a XVI. század végén jelent meg nyelvünkben, ebből elvonással jött létre a *szarvasnyelv*. A növény gyógyító hasznára utaló *lépfű* elnevezés a lat. szaknyelvi *Asplenium* hatására alakult ki (a XVI. század végétől adatható). A *gímharaszt*, *éplevelű gímharaszt* nevek a XX. században alakultak ki, a névalkotáshoz a növény régi nevét használták fel (*gímnyelvűfű*), és *-haraszt* magyarázó utótaggal látták el, a jelző a növény tagolatlan levelére utal. Hasonló módon alakultak a növény mai tudományos elnevezései: *gimpáfrány*, *szarvasnyelvpáfrány* és az *éplevelű gimpáfrány*. A *szarvasnyelvű bordalap* Diószegi–Fazekas alkotása; a *szarvasnyelvű* megkülönböztető jelző a nemzetségnév előtt; a jelzőt a növény régi *szarvasnyelvűfű* elnevezéséből alkották.

VÖRÖS ÉVA

Máriavirág-tól pocakmacá-ig ***Mária* keresztnévünk konnotatív jelentéssíkjának elemzése**

1. Közismert, hogy az összes tulajdonnévtípus közül a személy-, ezen belül pedig a keresztnévek rendelkeznek a legváltozatosabb konnotatív jelentésekkel. Ez a keresztnévekhez kapcsolódó, sok esetben igen széles körű konnotatív jelentéssík — a nevekhez kapcsolódó változatos és szubjektív asszociációk, emlékek, és hangalak motiválta névhangulat — lehet a magyarázat arra, hogy minden névtípus közül a keresztnévekhez kapcsolódik a legtöbb, szerkezeti és szemantikai szempontból pedig egyértelműen a legváltozatosabb közszoói jelentéssík.

Korábbi írásaimban már áttekintettem a köznevesülés mint jelentésváltozás szemantikai hátterét (TAKÁCS 2007), illetve bemutattam egy férfinév, az *István* alak és jelentés tekintetében is változatos közszoói származékrendszerét (TAKÁCS 2003). Jelen írásom egy női keresztnév elemzése: megvizsgálom igen gyakori *Mária* nevünk alap- és alakváltozatainak közszoói származékait, külön kitérve a köznevesült alakok szemantikai megközelítésére és morfológiai megjelenésére. Vizsgálom a *Mária* név frazémákban való előfordulását is, mert úgy gondolom, sok esetben ezekben a kifejezésekben kapcsolódnak a névhez olyan jelentések, melyek már nem annak személynévi, hanem átmeneti, típusnévi használatára utalnak.

2. A *Mária* Jézus Krisztus anyja iránti tisztelet alapján vált legnépszerűbb női nevünké, a XIV. századig azonban nem tartozott a gyakori nevek közé. A XVIII. és XIX. századra vált igen elterjedtté, kezdetben kifejezetten a katolikusok között, de a XIX. század végére már a reformátusok körében is az egyik legnépszerűbb név volt. A XX. században csökkent a népszerűsége, de még az 1980-as években is a 22. leggyakoribb női névként tartották számon (FERCSIK–RAÁTZ 1997: 233). 1996-os adatok szerint egyre csökkenő népszerűséggel a statisztika 53. helyén áll, de az egész női népességet figyelembe véve még mindig az egyik legnagyobb megterheltségű női nevünk (LADÓ–BÍRÓ 1998: 17, 211). Erre a rengeteg becéző alakon kívül (*Maca, Mara, Marcsi, Maresz, Mari, Marika, Mariska, Manka, Maja, Mia* stb.) idegen nyelvekből bekerült számos önállósult változata (*Manon, Mariann, Marianna, Marietta, Marina, Masa, Mirjam*) is utal (FERCSIK–RAÁTZ 1997: 232).

Ez a gyakori keresztnév szólásokban is sokszor fordul elő, pl. *Ha Mária akarja, az aludt tej is elsül, Zsidó is szereti Máriát a márváson, Zsidó is szereti Máriát a körmöci aranyon* (MARGALITS 1896), *Parlag Péter kapálja, Muhar Maris gyomlálja az elhagyott szőlőt, Meginná a Mária könnyit* 'nem ismert háttért az ivászatban', *Se áriája, se Máriájja* mondják a hamisan éneklő, rossz hallású személyre, visszautasításul pedig szokták azt is mondani, hogy *Nagy a Mária valaga*, azaz szó sem lehet róla (ÁBRAHÁM 1991).

A vizsgált név O. NAGY GÁBOR szerint (1966: 466–7) a következő frazémákban is szerepel: *Máriád ne legyen (valamit megtenni)!*: meg ne merd (tenni)!, *Meginná a Szűz Mária cipőcsatját (is)*: annyira részeges, hogy mindenét elissza, *(Olyan biztos helyen van,) mintha Szűz Mária kötényében volna*: teljesen biztonságos helyen van valaki, valami, *Szűz Mária kötényében se volna jobb dolga*: nagyon jó dolga van, *A részeg ember Szűz Mária kötőjébe esik*, azaz hiedelem szerint a részegnek nemigen szokott különösebb baja történni, *Pendül, mint a palócok Máriája*: egyre egészségesebb (színű) lesz, *Úgy fogja a puskát, mint Szűz Mária lilomot*: (az újonc) félénken, ügyetlenül fogja a puskát, *Megverte a Mária azt az embert, akit sajnálni kell*: nagy baj már az, ha valakin szánakozni kell, *Nem vagyok máriás huncut*, azaz nem ment el az eszem, hogy megtegyek valamit.

Látható, hogy ezekben a kifejezésekben a *Mária* elem legtöbbször Szűz Máriához kapcsolható, de *máriás* alakban is gyakran szerepel szólásokban. Ezeknek a kifejezéseknek egy része a *máriás* 'Szűz Mária képével díszített pénzérme' alakhoz kapcsolható, ennek előbb 17, később 20 krajcár volt az értéke, *máriás tallér*-nak, *máriás garas*-nak vagy *máriás forint*-nak is nevezték. Értéke miatt nevezték *máriahúszas*-nak is az ezüst húszast, melynek egyik oldalán a Boldogasszony képe volt látható (TESz., SzegSz., SzófSz.).

3. A *Mária* legjellemzőbb közszói jelentéstípusa a növénynév, pl. *Mária gyertyája* vagy *máriavirág* a *Physostegia virginiana* népi neve, ismerik a *máriabalsamfa* (*Calophyllum tacamahaca*) elnevezést is, a *máriabogáncs* vagy *máriatövis* pedig a tarkabogáncs (*Silybum marianum*) elnevezése. *Máriafű* a nehézságú libatop (*Chenopodium schraderanum*) vagy az illatos szentperje (*Hierochloa repens*) neve, de a népnyelvben gyakran szerepel ez az elnevezés a majoránna (valószínűleg népetimológiával létrejött) neveként is (PRISZTER 1986). Valamilyen folyóvirág neve a *máriakoszorú*, a népnyelvben pedig gyakori a *máriagyöngye* 'gyöngyvirág', *máriakönnny* 'rezgőfü', *máriatábla* 'ua.', *márialenje* 'gyújtóványfü', *máriarózsa* 'labdarózsa', *máriasarkantyú* 'sarkantyúka', *máriaseprű* 'üröm', *máriatenyere* 'zsálya' elnevezések használata is (FERCSIK–RAÁTZ 1997: 242–3).

Vizsgált nevünk sok jelentése kapcsolódik a játékhoz, pl. *máriás* 'kártyajáték', *talommáriás* 'ulti', *dalommáriás* 'a máriás nevű kártyajátéknak egy fajtája, más néven dalmos máriás'. A kifejezés az osztrák–német *marisch* 'máriás kár-

tyajáték' vagy a cseh-tót *mariaš* 'ua.' átvétele, és végső elemzésben a fr. *Marriage* 'házasság, felső (= dáma) és a király együtt' jelentésű szóra megy vissza (SzófSz.).

Egyéb jelentései is változatosak (*feketemária* 'rabszállítókosci', *kimária* 'ki-maradás', *máriaahang* 'egyéb vagy egyáltalán semmi', *Mária-üveg* 'macskaezüst, csillám, finom, átlátszó ásvány', *mária-leány* 'fehér ruhás leány, aki egyházi ünnepeken zászlót visz', *mária* 'márialány díszes koszorúja', *máriaorgona* 'verkli', *máriaegyenes* 'gyermekjáték', *máriaakampós* 'ua.'). azt mondhatjuk tehát, hogy a *Mária* név jelentésszerkezete igen változatos, sokszínű.

A *Mária* becézett alakjaiból (pl. *Maca*, *Mányi*, *Marcsa*, *Marcsi*, *Maresz*, *Mari*, *Mári*, *Marika*, *Marinka*, *Maris*, *Mariska*, *Máriska*, *Mariskó*, *Máriskó*, *Masa*) is alakultak ki közszói alakok. A többi női névhez hasonlóan a *Mária* is elsősorban becézett alakjaiban vált közszóvá, 98 közszói származékából alapalakjában csak 23 alakult ki önállóan, összetétel tagjaként vagy képzővel, a többi valamelyik becézett alakból származik.

Becézett alakjai közül a *Maca* jelentésszerkezete a legtöbb elemű, bár nem ez a legváltozatosabb. Majdnem minden jelentése (a TESz.-ben szereplő 'csikó' kivételével) ugyanis a *maca* 'lány, nő' jelentésű alakból származtatható, elsősorban 'szerető' és 'prostituált' lehet a jelentése, de az összetételek is, pl. *beképzelt maca* 'nagyszájú, pletykás nő', *bögyös maca* 'nagy mellű nő', *cicamaca* 'szerető', *csöcsös maca* 'nagy mellű nő', *hájás maca* 'kövér nő', *pocakmaca* 'terhes nő', *szolármaca* 'kb. üresfejű, divatos nő', *szupermaca* 'szép, csinos nő' erre vezethetők vissza. Képzett alakjainak jelentései is ebből magyarázhatók: *macás* 'szép, csinos', *macázás* 'nőzés'. Különleges esetben több képző is kapcsolódhat a tőhöz, de a második már mindig az igéhez (azaz a köznévi származékhoz) járul valamilyen deverbális képzőként: „Csak belibegsz miniszoknyában, átlátszó blúzban, és *elmacázgatsz* a sajtóanyagokkal” (részlet a Bridget Jones naplója I. című filmből). Ez esetben azonban hiába idézzük fel a végső alapszó jelentését (*maca* 'lány, nő', 'divatos nő', 'szerető', 'nő, prostituált', *macás* 'csinos, szép'), sőt a *macázik* ige 'nőzik, nőnek udvarol' jelentése sem visz közelebb az *elmacázgat* jelentésének megfejtéséhez. Ezt leginkább úgy adhatjuk meg, hogy 'szép, fiatal nő nem komoly, nem fontos munkát végez'.

A sok becéző alak közül ki kell emelnünk a régies hangzású alakváltozatokat: *Mányi*, *Marcsa*, *Mári*, *Maris*, *Mariska*, *Máriska*, *Mariskó*, *Máriskó*. Mindegyikből viszonylag kevés közszói származék alakult ki: *csulimányi* 'kopott ruhájú (kislány)', *bolondmányi* 'bolondozó, tréfálkozó', *kézimarcsázik* 'önkielégítést végez', *marokmarcsázik* 'ua.', *csöcsösmarcsa* 'nagy mellű nő', *rodamári* 'prostituált', *franka mári* 'állás nélküli cselédlány', *ugar-maris* 'valamilyen állatnév', *pacuha maris* 'pacuha, rendetlen öltözetű kislány', *görözdönfutó-máriska* 'macska', *kunkumáriska* 'gyermekláncfű', *mariskó-bogár* 'hétpettyes böde', *Máriskó-bogár* 'ua.'.

A *Mari*-nak a *Macá*-hoz hasonlóan kialakult 'nő, lány' jelentése, és a többi kifejezése, melyben utótagként áll, ebből magyarázható, pl. *banyamari* 'csúnya nő', *Zsandamari* 'rendőrnő', *cigánymari* 'veszekedős természetű leány', *dagimari* 'kövér nő'. Úgy vélem, a becézett alakokból létrejövő származékok mind-egyikére jellemző, hogy igen erőteljesen érvényesül a tulajdonnévi szóelemnek a jelentést korlátozó, nemhez kötő szerepe.

A *Marcsi*-hoz és *Mariká*-hoz köthető alakokban a szójáték, a játékos szóalakítás a motiváló erő, így jön létre a *Marcsi* alakból a *kimarcsi* 'kimaradás, kimező', és a *marika* 'magyar nyelv' jelentésű alak.

Változatos alakjai jöttek létre a szlengben a marihuánának. E szó alakja hangzása miatt szinte „kihívja” a *Mária* egyes becézőivel való azonosítást, számos ilyen átértelmesítést (reszemantizációt) találhatunk, pl. *maresz*, *marihónalja*, *mari*, *marikás* (cigi), *mariska*.

A *Mária* névre is igaz az, hogy a típusnévi használat megőrizte egyes névalakokat, melyek aztán kiszorulnak a keresztnévi használatból. Vizsgált nevünk esetében ez történt a *Mariska* alakból létrejött *Riská*-val, mely régen ugyan női becézőnévként is használatos volt (HAJDÚ 1974: 139), mára azonban már egyértelműen állat-, még hozzá tehénnévvé vált — olyannyira, hogy a keresztnévi körből kiszorulni látszik. HAJDÚ MIHÁLY a becézőnévi *Riska* gúnyos hangulatát a közszói jelentés hatásával magyarázza (153), valószínűbbnek tűnik viszont, hogy a jelenség épp fordítva ment végbe: nem alakulhatott volna ugyanis ki a név (negatív konnotációjú) közszói jelentése, ha nem járult volna már korábban hozzá gúnyos, megőrző jelentésem (ez esetben a tehének nevéként való gyakori használat).

4. Láthattuk, hogy a *Mária* névből alakult közszói kifejezések milyen sokszínűek, ám szerkezetüket tekintve sem kevésbé változatosak. A legjellemzőbb szerkezeti típus e néven belül is (hasonlóan a nagyobb korpuszokon végzett vizsgálatok eredményéhez) az, ha a névalak utótagként áll: az adatok kb. 41%-ában ez jellemző. Az önálló, képzős és előtagként való előfordulás ezen a névcsoporton belül majdnem egyforma arányú (20–16–23%). Ennek a keresztnévi eredetű közszócsoporthoz szerkezeti szempontból az adja a különlegességét, hogy egy korábban (396 név majdnem 2500 közszói származékán) végzett vizsgálat alapján e név esetében a legnagyobb a képzős alakok aránya: míg az egész anyagban kb. minden tizedik közszói alak, addig a *Mária* esetén majdnem minden hatodik köznévi alak képzővel jött létre. A keresztnévi alakokon igen ritka fosztóképzőt nagyobb anyagon végzett vizsgálat után is csak ezen az egy néven találjuk: *máriátlan* a neveletlen, rossz, vásott gyerek elnevezése. Van *-s* képzős alakja is, melyet a *máriás huncut* kifejezésben használnak leggyakrabban. Erről a SzófSz. azt írja, hogy nyilván a *Mária* személynév származéka lehet, de a jelentés fejlődését eddig nem sikerült tisztázni.

5. Egy-egy név konnotációs térképének megrajzolása segítheti a tulajdonnév jelentéséről folyó kutatásokat. A *Mária* név elemzése után a következő, a keresztnevek jelentésváltozására általában is érvényes megállapításokat tudjuk tenni.

A *Mária* név vizsgálata alátámasztja azt a korábbi megfigyelésünket, hogy a régi, hagyományos, nagy megterheltségű, sokak által viselt nevek konnotatív jelentésrétege lényegesen változatosabb, mint a divatneveké, s ennek a jelentésrétegnek a kibővülésével, dominánssá válásával magyarázható, hogy az előbbi esetben a köznévi adatok száma is jóval magasabb, mint a divatnevek esetében.

Az alakváltozatok és a közszoói alakok száma, illetve azok nyelvrétegbeli megjelenése között is van összefüggés. Minél több alakváltozata van ugyanis egy alapnévnek, az egyes névváltozatokhoz kapcsolódó konnotációk köre annál változatosabb, s mint láttuk, ezek erőteljesen indukálják a jelentésváltozás megindulását. A gyakran, változatos helyzetben, nyelvi környezetben használt nagy számú és változatos szerkezetű közszoói alakok pedig igen ritkán kötődnek csupán egy-egy nyelvi réteghez.

Végül pedig a *Mária* név *Riska* becézője azt illusztrálja, hogy a keresztnevek jelentésváltozása néha átmeny jelentésváltásba is. A közszóvá (köznévvé vagy igévé) válás jelentésváltozás, a jelentésszerkezet egyes elemeinek, illetve azok egymáshoz viszonyított arányainak megváltozása, de ez csak igen ritkán jelentésváltás is egyben, leggyakrabban — mint a *Riska* esetében is — a tulajdonnévi és a köznévi használat egyszerre jellemző. A jelentésváltás esetében a beszélők a szót már nem tudják névként értelmezni, mert kiesett a tulajdonnévként azonosítható elemek köréből, mint ahogy ez pl. a *Lökös*, *Muki*, *Pörke* név esetében meg is történt. Ez a folyamat érezhetően megindult már ebben az esetben is (bár ahogy említettük: a *Riska* még az egyik tulajdonnévtípusban is használatos), de mivel ez az alakváltozat a keresztnévi használatból kiszorult, lassan a névhasználók számára is tökéletesen el fogja veszíteni először személynévi, majd tulajdonnévi azonosíthatóságát is.

TAKÁCS JUDIT

Irodalom

- ÁBRAHÁM IMRE (1991): *Nyúl község nyelvkincse*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 195. sz. Bp.
- FERCSIK ERZSÉBET–RAÁTZ JUDIT (1997): *Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974): *Magyar becézőnevek*. Bp.
- LADÓ JÁNOS–BÍRÓ ÁGNES (1998): *Magyar utónévkönyv*. Bp.
- MARGALITS EDE (1896): *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp.
- O. NAGY GÁBOR (1966): *Magyar szólások és közmondások*. Bp.
- PRISZTER SZANISZLÓ (1986): *Növényneveink. Magyar–latin szógyűjtemény*. Bp.

- SzegSz. = BÁLINT SÁNDOR: *Szegedi szótár I–II*. Bp., 1957.
- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA: *Magyar szófejtő szótár*. Bp., 1941.
- TAKÁCS JUDIT (2003): *Istvánok, Istik, Pistik*. Egy keresztnév közszói származékainak vizsgálata. *Magyar Nyelvjárások* 41: 603–7.
- TAKÁCS JUDIT (2007): *Divatnevek és gyakori nevek a jelentésváltozás tükrében*. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 201–8.
- TESz. = *A magyar nyelvtörténeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Két könyv az északkeleti régió nyelvjárástörténetéhez

XVII–XIX. századi levelek Északkelet-Magyarországról.

Szerk. RÉVAY VALÉRIA. Nyíregyháza, 2003. (174 lap)

MIZSER LAJOS–RÉVAY VALÉRIA, **Tanulmányok Bereg, Máramaros, Szatmár és Ugocsa XVII–XIX. századi nyelvállapotáról.** Nyíregyháza, 2004. (162 lap)

Az északkeleti magyar „nyelvjárásterület” (BALASSA JÓZSEF, SIMONYI ZSIGMOND, KÁLMÁN BÉLA) vagy „nyelvjárástípus (IMRE SAMU), illetőleg „nyelvjárási régió” (KIRÁLY L., JUHÁSZ DEZSŐ, KISS JENŐ stb.) nemcsak szinkrón szempontból tartozik a viszonylag jól megkutatott magyar nyelvjárások közé. CSÚRY BÁLINT — „Szamosháti szótár”-a és számos tanulmánya mellett — a terület tiszaháti és ugocsai kapcsolódásait is vizsgálta (1929), jelenségtanulmányai közt pedig szinte elsőként kísérletezett a terület nyelvjárás-történeti sajátosságainak felderítésével (1940). Igaz, jogos módszertani kifogás, hogy eközben nem a helyi, területi nyelvm emlékekre hivatkozik, hanem Pázmány, Káldi, Faludi, Pápai Páriz stb. műveire.

Sokat köszönhetünk e vidék nyelvjárástörténetének megismerésében PAPP LÁSZLÓ kutatásainak. „Az északkeleti nyelvjárásterület a XVI. században” című tanulmányában 25 településről gyűjtött gazdag adattár alapján kéttucatnyi nyelvi jelenségre próbál összehasonlítható, azonos szavakat gyűjtve „történeti nyelv-atlasz”-szerű jellemzést felvázolni (1956). Önálló kötetet ír „XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása” címmel (1959), melyben sok fontos elméleti kérdés taglalása mellett részletes leírást készít Kölcse község XVI. századi nyelvállapotáról, egyenként bemutatva a labiális–illabiális, illetőleg a zártabb–nyíltabb magánhangzók oklevelekből kigyűjtött teljes állományát. Ismét más oldalról közelíti meg a témát „Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika” című kötetében (1963), melyben a statisztikai módszer kísérleti használhatóságát egyetlen jelenség, a zárt *i*-zés előfordulásában vizsgálja. Különböző vidékekről származó 400 irat több mint tizenegyezer *i*-ző szótagját vizsgálja minden lehetséges szem-

pontból: kitérve a belső, nyelvi sajátosságok mellett a földrajzi és társadalmi vonatkozásokra is. (Részletes méltatását lásd SEBESTYÉN 1964.)

Nyelvtörténeti — és ezen belül nyelvjárás-történeti — célra alkalmas nyelvemlék-kiadás ma már csak hasonmás és betűhú átírás formájában képzelhető el. A már harmincadik kötetéhez közelítő kódexsorozatunk (Régi Magyar Kódexek) első száma 1985-ben jelent meg. (Ne tűnjék kérdésnek: ugyanilyen formában jelent meg biztatásomra és szerkesztésemben 1982-ben KOVÁCS ISTVÁNTól Zay Ferenc: Az Landor feyrwar... történeti tárgyú memoárja, tanszékünk kiadásában.) A világi tárgyú rövid iratok hasonmás nélküli közzétételében E. ABAFFY ERZSÉBET járt elől jó példákkal, amikor a hatvanas években több kötetben publikált dunántúli missiliseket.

Nyilvánvaló, hogy bármely helyi nyelvjárás történeti előzményeinek vizsgálatához legnagyobb súllyal az oda tartozó, oda lokalizálható nyelvemlékek eshetnek latba. A dolognak azonban két oldala van. Lokalizálhatatlan nyelvemlékes anyag vizsgálata is módot adhat nyelvjárás sajátosságok felismeréséhez. A történeti nyelvészetben az újgrammatikusok óta napi gyakorlat bizonyos párhuzamok magyarázatában a nyelvjárás különfejlődéssel való operálás. Gyakran él ezzel az érveléssel a történeti nyelvtan szinte minden tanulmány szerzője, még ha az ómagyar korra és előzményeire nézve túlnyomórészt lokalizálhatatlan forrásanyaggal dolgozik is. A dolog másik oldala, hogy a pontos helyhez köthető, lokalizált iratanyag sem okvetlenül garantálja a helyi nyelvjárás tükröződését. PAPP LÁSZLÓ egész fejezetet szán az egy helyen keletkezett, esetenként azonos szerzőtől jegyzett iratok eltéréseinek, ellentmondásainak kérdésére (1959: 8–21). Módszeresen veszi számba a lokalizálatlan és lokalizált nyelvemlékek nyelvjárás vonatkozásait esetleg torzító tényezők szerepét BENKŐ LORÁND (1957: 35–44). Hiba volna tehát, ha egy régi szöveg minden sajátosságát az adott nyelvjárás hiteles tükröződésének tekintenénk. A fő erény itt is a kételkedés. Amit talán kibővíthet, ha nagy tömegű adattárak számítógépes vizsgálatával szűrhetjük ki az extremitásokat.

A lokalizálás mellett nem kevés gondot okozhat a kutatónak a források adatainak szinkronitása: mekkora időtávot tekinthet még azonos szinkrón metszetbe tartozónak. A szokásos nyelvtörténeti korszakolás — ósmagyar, ómagyar, középmagyar — természetesen nem szinkrón metszeteket különít el. A Pais-émlékönyvben PAPP LÁSZLÓ a virtuális történeti nyelvatlaszról szólva mintha egy-egy évtizedet tekintene egy szinkrón metszetnek: „Meggyőződésem szerint sok évi munka után elérhetjük azt, hogy a XVI. század szinte minden évtizedére elkészíthetünk egy ritkább vagy sűrűbb hálózatos nyelvatlaszt, amely azonos típuszavakon mutatja be a kor fontosabb nyelvi jelenségeinek földrajzi elterjedését, a különbségeket és azonosságokat egyaránt” (1956: 471, az én kiemelésem: S. Á.). BENKŐ LORÁND úgy érvel, hogy az általa vizsgált korai ómagyar szövegek három emberöltőnyi, maximum száz évnyi távolságban való szó-

ródása még belefér a szinkronitás fogalmába (1980: 26). Magam a névutózás történeti vizsgálata során a szokványos korszakolásoktól elválva, emberöltőkben, harmadszázadokban vélem megtalálni a követhető szinkron metszetek hosszúságát (1994).

És akkor még mindig ott van az adattárak reprezentativitása. Nem mindegy, hogy egy adott jelenségre milyen mennyiségű adatunk van: a lehetséges teljesség mekkora részét tudjuk igazolni. PAPP LÁSZLÓ fentebb említett statisztikai kötetében (1963) azt is számontartja: hány *i*-zhető morfémából hány fordul elő a korpuszában, felmutatva azt is, amikor nem *i*-ző megfelelőt talál. IMRE SAMU a nyelvatlaszra építve kitűnő összesítő térképeket szerkeszt az egyes jelenségek érvényesülésének mértékéről (1971). Szilárd állításokat nyelvjárás-történetileg is csak akkor kockáztathatunk meg, ha a jelenségre talált példák számát a lehető teljességhez mérjük. Kevés adatnak nagy területen való szóródása — mint a túl vékonyra nyújtott, szakadozott rétestészta — csak bizonytalan megállapításokra, sejtetésekre hatalmaz fel bennünket.

Kérdezhetnénk ezek után — a címül írt kötetek kérdésére térve —, hogy hasznos-e, szükséges-e ilyen nyelvjárás-történeti korpuszokat és feldolgozásokat közzé tenni. A válasz: nagyon is! Nemcsak azért, mert — a költővel szólva — „mégis, mégis fáradozni kell”. A Nyíregyházi Főiskola magyar nyelvész kutatócsoportja felismerte: a rendszerváltást követően a magyar, román, ukrán hármashatár sorompóinak felemelkedése olyan lehetőségeket nyit meg a határok túloldalán élő magyarság nyelvének kutatásához, amelyeket elmulasztani súlyos hiba lenne. Különösen igaz ez a levéltári anyagok tekintetében: ezeket a szovjet korszak hét lakat alatt tartotta, s a romániai helyzet sem volt sokkal jobb. Most a szerzők nemcsak a nyíregyházi megyei levéltárban kutathattak, hanem bejutottak a beregszászi, illetőleg a szatmárnémeti levéltárakba is, hogy a kárpátaljai és a partiumi területek magyar anyagát szemügyre vegyék. Ezzel olyan települések iratanyagát derítették fel, amelyek PAPP LÁSZLÓ e vidéki, az országos levéltárban gyűjtött forrásait kiszélesítették, területi határait kitágították.

A korpuszkötetben 57 dokumentum anyaga található Szatmár, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyéből, hozzá kapcsolva a Kővár vidék korábban önálló, de 1876-ban Szatmárhoz csatolt hat községét is. Az előszóból az is kiderül, hogy — a címtől eltérően — nemcsak „levelek” szerepelnek a gyűjteményben, hanem a missilisek mellett leltárok, tanúvallomások, záloglevelek, örökösödési birtokmegosztások stb. is. A kisebb családi oklevelek közt viszonylag gazdag a Mándy család Kővár vidéki településekhez köthető anyaga.

Nagy érték az eredeti források másolatban való mellékelése. „Ahol lehet, az átirat dokumentumhoz mellékeljük az eredeti fénymásolatát. Sajnos a beregszászi levéltárban nem kaptunk engedélyt a gyűjtött anyag fénymásolására, ezért ezeknek csak a betűhív átirását közöljük” (5). Szomorú, hogy a diktatúrák múltával a

régi hivatali mechanizmusok változatlanul tovább élnek, a gyarmattartó attitűd alig változik.

A heterogén, gyakran fizikailag is rossz állapotban lévő iratanyag átírása kemény próbára tette a kutatókat, akiknek neve a címlap verzóján olvasható: Bécsi Tímea, P. Csige Katalin, Farkas Mónika, Ivaskinné Kocsis Hajnalka, Mizser Lajos, Révay Valéria, Szolovjov Zsuzsa. Bizonyára nem mindegyikük egyformán rutinos a sokszor nehéz régi írások kibetűzésében, amiből adódhatnak kisebb-nagyobb lapszusok. Némelykor az átíró jobban hisz a szemének, mint a fejének, s egy tintamaszatot is ékezetnek vél. Így lesz az *én*-ből *eü* (felyeb meg nevezet Maté Janos, 13), az *eö*-ből *rö* (kelme, 52); máskor a rövidítést jelző vonal marad le az átírásból. Ezek a hibák nem okoznak gondot, ha az irat másolata mellékelve van — ezért is kár a beregszászi másolatért.

A folyamatosan sorszámozott iratok egyébként megyék szerint vannak rendezve. Mindegyiket fejregeszta vezet be, pontosan jelezve a keltezést, témát, lelőhelyet és az átíró nevét is. Némelykor a hasonmás minősége elmarad a megkívánhatótól (pl. a 3. sz. iraté). A másolatokról nemigen dönthető el, hogy a szöveg kezdeténél olvasható évszámjelzés azonos vagy eltérő tintával és időben történt-e. Bizonyára ez magyarázza, hogy az egyik átíró a szöveghez tartozónak tekinti és átírja, a másik elhagyja (vö. 2., 3., 5. stb. irat).

Az iratok tartalma megegyezik az általánosan ismertekkel. Többségük személyes vonatkozású: zálog, adósság, megfizetés, leltár, örökségügy, osztozkodás stb. Némelykor nagyobb horderejű kérdés is előbukkan. A 30. számú, 1703-as irat tartalmát MIZSER LAJOS így foglalja össze: „Szatmárnémeti város a háborúban való elszegényedése miatt nem tudta teljesíteni a főgenerális követelését. Egyelőre a kért összegnek csak egy részét hozták magukkal a város küldöttei” (68). Az 50. irat szerint Mándy Péter 80. születésnapja alkalmából a Magyar Tudományos Akadémia számára alapítványi befizetést tesz 1863-ban (127). Az meg szinte tudománytörténeti kuriózum, amit az 57. számú iratból megtudunk: az Ugocsa megye monográfiáján dolgozó Szirmai Antal számára egy megyei fő-tisztviselő a nemes uraktól régi okleveleket, régi okleveleken szereplő tisztségviselők: főispánok, viceispánok, fő nótáriusok neveit, adatait kéri. Így gyűlhetett össze Szirmai ugocsai, szatmári monográfiáinak gazdag adattára.

A kötet végén az iratok területi szóródását bemutató térkép található (PRISZTYÁK ERIKA munkája). Igen hasznosak az itt olvasható mutatók is: külön a személynévekről, helynévekről és — mintegy 30 oldal terjedelemben — az iratokban előforduló magyar szavakról (145–74). Ezek révén a korpuszkötet személynévi, helynévi és lexikális kutatásokhoz is forrásul szolgálhat.

A második, feldolgozó kötet kiadási évszáma 2004, eggyel későbbi, mint a korpuszköteté. Ezért egy kissé zavarba ejtő, mikor az előszóban ezt olvassuk: „A vizsgált anyag alapján készült egy terjedelmes szótár is, amelyet szintén nem tudunk mellékelni kiadványunkhoz, mivel jelentősen megnövelné a kötet terjedel-

mét”. Kérdés: hát nem az első kötet végén látható 30 oldalas szómutatóról van szó? Dehát az megjelent! Úgy tűnik, az előszó írójának nem volt keze ügyében a korpusz-kötet.

A tanulmánykötet első harmada MIZSER LAJOS munkája a korpuszban előforduló helynevekről, családnevekről és keresztnivekről (7–52). Tárgyalási elveiről, módszereiről nem szól, az olvasónak kell átlátnia. A helynevek tárgyalása során megyénként haladva viszonylag bő ismereteket közöl a megye múltjáról. Ezután az oda tartozó helységnevekről, végül a külterületi nevekről ír. Az egyes nevek szócikkeiben a legrégebb előfordulásokat és az etimológiát többnyire KISS LAJOS szótárából emeli át, de gyakran további részleteket kapcsol az ott olvashatókhoz. A korpuszkötet névleírásait nem sorolja fel, de évszámszerűen utal előfordulásaikra. A helynevek alakulását a jelenig nyomon követi, számon tartva például azt is, hogy a kárpátaljai helységnevek 1992-ben milyen formában kapták vissza a korábban tőlük megtagadott eredeti magyar nevüket. Gyakran használja fel az 1864-es Pesty Frigyes-féle országos gyűjtés helyi adatait, ami kézenfekvő is, hiszen ő szerkesztette és adta közre a gyűjtemény több e régióbeli megyére vonatkozó adattárát. Nagy értéke a helységnévi szócikkeknek az is, hogy megadja néhány kiemelt évhez köthető lakossági létszámát is: 1851, 1881, 1910, 1944, 1991. Olykor más számok is előkerülnek (1850, 1992 stb.), ezért kár, hogy a forrásait sehol sem jelzi. Számos, a FNESz.-ben nem szereplő, de a korpuszkötetben adatolt nevet is tárgyal.

A családnevek bemutatása és elemzése során főleg KÁZMÉR MIKLÓS szótárára tud támaszkodni, de itt is segítségére van a Pesty anyagának ismerete. Tárgyalja a KÁZMÉRNÁL nem található, nem magyar családneveket is, hiszen a vidéken elég sok lehetőség van szlovák, ruszin, román nevek előfordulására is. A forráskötet olykor gyér adatolása nem mindig ad biztos alapot egy-egy név eredeztetéséhez. Helyesen jár el, amikor a *de* prepozíciós helységneveknek a személynévek mellett szereplését külön tárgyalja (*X. Y. de Fancsika*): ezek inkább a családtörténeti kutatásokhoz nyújthatnak segítséget.

A keresztnévek szócikkeiben csak megyékre bontja le az előfordulásokat, nem településekre. A névtanos közszokástól eltérően nem megye vissza az egykori görög, latin stb. közszei jelentésre: ebben a korban ez már teljesen kívül esett az elnevezők tudattartalmán.

Némi stílustörés árán hasznos fejezetet ír a Mándy család jeles tagjairól, akik közül Péter helynévgyűjtő és nyelvtanító is volt, gyűjtése bekerült a Pesty Szatmár megyei kötetébe is.

Minden elismerést megérdemel RÉVAY VALÉRIÁNAK az iratok tüzetes nyelv-járást(történet)i elemzésére irányuló mikrofilológiai fáradozása. Először egyenként veszi sorra az egyes iratokat, egymás mellé sorolva az azonos településhez köthetőket; utána megyék szerint összegzi a talált jellemzőket, így adva területi távlatokat a fontosabb sajátságoknak.

Az egyes elemzésekben először a hangjelölés, „helyesírás” kérdéseit foglalja táblázatba. Ezekből az idő tengelyén vizsgálva az derül ki, hogy az írásmód lassan letisztul, egyszerűsödik: azonos hangok jelölésére kevesebb betűvariáció esik. Kisebb mértékű az egyszerűsödés az *i* hangok meg a labiális magánhangzók, az *ü* és *ö* esetében, illetőleg a mássalhangzók közül a szibillánsok és az affrikáták jelölésében. Ezek a jelenségek más vidéki írásokra is jellemzőek. Az egész iratanyagra jellemző — és ezt a legtöbb elemzéskor olvashatjuk is — az időtartamjelölés következetlensége, mind az *a – á*, mind az *e – é*, de különösen az *ö – ő* és a felső nyelvallású magánhangzók esetében. Ezeket a jelölési bizonytalanságokat látva kissé elcsodálkozunk, amikor például a Bereg megyei összesítésben ilyesmit olvasunk: „Hosszú a hangsúlyos szótagbeli *ö* a következő szavakban: *köszöntöm, közelebb, közleni, törvény, üdvözült* (K: 1756); *György, következhető, között, tőttenek* (H: 1764); *csütörtökön, kötségén, Törvényes*” (78) stb. Világos, hogy ezek többségében szó sem lehet a hangsúlyos szótagbeli *ö* hosszúságáról, csak arról, hogy az irat szerzője nem tett különbséget rövid és hosszú ékezet közt. Arról esetleg lehet szó, hogy a szótagzáró *l, r, j* nyújtó hatása átbillent *ö*-ből hosszú *ő*-vé a *törvény, György, Törvényes* első, illetőleg a *csütörtök* középső szótagjában. A *tőttenek* 1764-es halábori adat a *tesz* ige alakja, az *ö*-zhető *tesz, lesz, vesz* csoportjába tartozik, lehet *tön* alakja, de itt nem erről van szó. Igen valószínű a hosszúság a *kötségén* (= költségén) szóalakban: az *lt* hangkapcsolat előtti nyúlás a 18. században szinte általános, Bessenyei, Csokonai szinte csak így írt, az *l* kiesése és a hosszú *ő* a mai területi tájnyelvre is jellemző. Sőt, például az 1940-es helyesírási szabályzat az ilyen ejtést tekinti köznyelvinek: „Az irodalmi szokás megtartja az *l*-et, mely a közbeszédben ritkán vagy alig hallatszik, ilyen szavakban: *fold(oz), hold...* (ejtésük a közbeszédben: *fődoz, föld, vót, őtözik, vógy, hónap* stb.)” (i. m. 13). Nem tudom, hogy került RÉVAY felsorolásába az *üdvözült* szó, benne nincs hangsúlyos *ö* elem: harmadik szótagi hosszú *ü*-je valós lehet, a szótagzáró *l* indokolhatja. Mindezek magyarázatára két eset lehetséges: az okmányok lejegyzője nem is törekedett a rövid–hosszú magánhangzók jelölésére, illetőleg az esetenként asszociatív fonetikai hosszúságot hallotta, és azokat valami okból átvitte a hasonló rövid hangzású szóalakokra is.

Az időtartam kérdéseinél nagyobb biztonsággal támaszkodhatunk a feljegyzésekben a magánhangzók zártabb–nyíltabb, illetőleg labiális–illabiális szembenállásainak vizsgálatakor. Különösen érdekes ezen a vidéken a zárt *i*-zés történeti alakulása. A mai nyelvallapot — a nagy nyelvatlasz tanúsága szerint — az *i*-zés szinte teljes hiányát mutatja (vö. IMRE 1971: 120, 362), miközben Sylvester János 16. századi szövegei erős *i*-zést mutatnak, és folyamatosan megjelennek ilyen alakok a PAPP LÁSZLÓ által vizsgált szövegekben is. Érdemes lenne az itteni iratok anyagából kiemelve külön tanulmányt szentelni e jelenség longitudinális vizsgálatának, esetleg történeti térképlapokra vetíteni a korszakonkénti állapotváltozásokat.

Egy másik érdekes tanulmány lehetne — a labiális–illabiális szembenállások közül — az *ö*-zés helyzetének alakulása. Ma a vidéken alig van *ö*-zés (vö. IMRE 1971: 110). Az itt vizsgált szövegekben — úgy látom — nemcsak a *tött, lött, vött* alakokra van adat, hanem más szó eleji (*fölséges*) és szó végi (*levünköt*) előfordulásokra is.

RÉVAY VALÉRIA lelkiismeretes mikrofilológiával számba vesz szinte minden megragadható hangtani és morfofonológiai sajátosságot mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók köréből. Leltározza az alaktani és mondattani sajátosságokat is: ez utóbbira a korábbi, nem szövegeket vizsgáló tanulmányok a szükségesnél kevesebb figyelmet fordítottak.

Mindezek összegzéséül azt mondhatjuk: a két kötet nagy értéket képvisel. A korpuszkötet azáltal, hogy egy a nyelvterület peremvidékéről gyűjtött anyagot bocsát a kutatás rendelkezésére, a tanulmánykötet pedig azzal, hogy rengeteg nyelvi jelenségre — itt talán a szociolingvistáknál jogosabban mondhatnánk: változóra — példákat sorakoztat fel, rámutatva, mi mindent lehetne, kellene a továbbiakban még több adat gyűjtésével felderítenünk. A két értékes kötetért hálaadások lehetünk a szerzőknek — és talán a támogató OTKA illetékeseinek is.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (1957): *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1980): *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Bp.
- CSÜRY BÁLINT (1929): A tiszaháti és ugocsai nyelvjárás nevezetesebb sajátosságai. *Magyar Nyelv* 25: 11–6.
- CSÜRY BÁLINT (1940): A szamosháti nyelvjárás *e ~ é*-féle hangjainak története. *Magyar Néprajz* 2: 3–14.
- IMRE SAMU (1971): *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ (1956): Az északkeleti nyelvjárás-terület a XVI. században. In: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Szerk. BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND. Bp. 466–72.
- PAPP LÁSZLÓ (1959): *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. sz. Bp.
- PAPP LÁSZLÓ (1963): *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Bp.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1964): Papp László: Nyelvjárás-történet és nyelvi statisztika. *Magyar Nyelvjárások* 10: 123–6.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1994): Módszertani megjegyzések névutózásunk fejlődéstörténetének vizsgálatához. In: *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LŐRINCZY ÉVA. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz. Bp. 151–9.

A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN.
Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2006. (206 lap)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke mellett működő Stíluskutató csoport 2006. október 26-án nem a szokásos munkamegbeszélésre gyűlt össze. Ünnepi alkalom volt ez, egyrészt megemlékezés a csoport harmincöt éves történetéről, másrészt beszámolója az eddigi utolsó OTKA-pályázat keretében végzett munkának, az alakzatkutatásnak.

Lassan már a rekordok könyvébe illik az a hosszú idő, amely a csoport történetét jelenti. Az 1970/71-es tanévben stilisztikai tárgyú megbeszélésekkel kezdődött a munka, és csak az ELTE érdekelt oktatói vettek részt rajta SZATHMÁRI ISTVÁN vezetésével. Az idők folyamán a kör egyre bővült, csatlakoztak az akadémiai Nyelvtudományi Intézet és a felsőoktatási intézmények tanszékeinek oktatói, PhD-hallgatók, illetve külső tagok. Mint SZATHMÁRI ISTVÁN Benkő László és J. Soltész Katalin elhunytával kapcsolatban megállapította: „A Stíluskutató csoportból csak kihalni lehet, kilépni nem”. Vajon ez a szigorúnak tűnő megállapítás okozza-e, vagy egyéb titkának is kell lennie, hogy a csoport ilyen hosszú idő után is változó-bővülő tagsággal együtt van? Még a jelen tanévben is csatlakozott hozzánk új kolléga! A magam részéről az egyéb titkok felé hajlok. A harmincöt évből közel harmincat SZATHMÁRI ISTVÁN vezetésével dolgozott a csoport, az ő helsinki vendégtanársága idején FÁBIÁN PÁL is kitűnően sáfarkodhatott a rábízott „javakkal” (ezt az időszakot közvetlen tapasztalatból nem ismerem), és a Helsinkiből irányított távvezérlés is hathatós együtt-tartási tényező lehetett. Amit már a magam tapasztalata alapján is mondhatok, az az, hogy a csoport vezetőinek megértő, engedékeny, mégis szigorú, de soha sem bántó vezetési stílusa, emberi magatartása nagyban hozzájárul(t) a hosszú időn át végzett közös munka feltételeinek biztosításához. A megértésre és az engedékenységre azért is nagy szükség volt mindig, mert a harmincon felüli tagság egyedei szinte kivétel nélkül sajátos színfoltot (is) képviselnek a stíluskutatás széles és tarka palettáján.

A közös munka publikációs megjelenése meglehetősen lassan indult. A csoport első kötete húsz szerző huszónhét tanulmányával — „Tanulmányok a századforduló stílustörekvéseiről” címmel — FÁBIÁN PÁL és SZATHMÁRI ISTVÁN szerkesztésében a Tankönyvkiadónál 1989-ben jelent meg. A stíluselméleti tanulmányokat tartalmazó második kötetet 1996-ban vehették kézbe az érdeklődők (Hol tart ma a stilisztika? Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp.). Ebben a kötetben található SZATHMÁRI ISTVÁN alapvető bevezető tanulmánya (A funkcionális stilisztika megalapozása). Ezt követte 1998-ban a „Stilisztika és gyakorlat”, tulajdonképpen a stíluselemzés különböző útjait és módjait reprezentáló kötet. Ezzel a kötettel egy OTKA-periódus is lezárult. Ezután a csoport más, eddig még be

nem fejezett munkához fogott. Az új téma az *alakzatok* kérdése. Az egyes tanulmányok itt jobbra külön füzetekben jelentek meg „Az alakzatok világa” sorozat darabjaiként.

A csoport harmincéves fennállását 2001. október 31-én az új témakört reprezentáló konferenciával ünnepeltük, és a húsz előadást „A retorikai-stilisztikai alakzatok világa” című kötet (Bp., 2003) tartalmazza.

Voltak olyan egyéni munkák is, amelyek a Stíluskutató csoport „vonzáskörzetében” születtek. Csak példaként említem TOLCSVAI NAGY GÁBOR (*A magyar nyelv stilisztikája*. Bp., 1996), BENCZE LÓRÁNT (*Mikor, miért, kinek, hogyan I–II. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. Bp., 1996), vagy SZIKSZAINÉ NAGY IRMA kérdésalakzatokkal kapcsolatos munkáit (nagydoktori kutatási témája, illetve *Stilisztika*. Bp., 1994), SZATMÁRI ISTVÁN kötetét (*A stíluselmélet és gyakorlata*. Bp., 2002, *Stilisztikai lexikon*. Bp., 2004, *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Bp., 2005, *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Bp., 2005). Ezek az önálló köteteken kívül természetesen folyóiratcikkek garmadája is felsorolható lenne. A megjelenés időpontjait tekintve úgy tűnik, hogy a 20–21. század fordulóján a magyar stilisztikai kutatás az újabb reneszánszát éli.

Nem lehet szó nélkül hagyni a Stíluskutató csoport munkáinak ismertetéseit sem. Részben a csoport tagjai, de rajtuk kívül többek között HERCZEG GYULA, KEMÉNY GÁBOR, MÁTÉ JAKAB, SZABÓ ZOLTÁN vettek részt a munkákat bíráló-elismerő recenziók írásában.

A jelen ismertetés tárgya a Stíluskutató csoport 2005. október 20-i konferenciájának anyagát tartalmazó kötet. „A stilisztikai alakzatok rendszerezése” az ünnepi ülés anyagát — húsz előadást — az elhangzás sorrendjében tartalmazza. Ehhez jön még két olyan tanulmány — SÁJTER LAURA és DOMONKOSI ÁGNES tollából —, amelyek nem voltak a konferencia programjában, de fontosságuk miatt a kötetet szerkesztő SZATHMÁRI ISTVÁN úgy döntött, hogy mégis megjelenteti őket.

A szerkesztő előszava, KISS JENŐ köszöntője és a kötetben is közölt konferencia-meghívó után sorjáznak a tanulmányok.

SZATHMÁRI ISTVÁN (*Az alakzatok rendszerezéséről*, 11–5) áttekinti azokat a problémákat, amelyek az ókori retorikától napjainkig megtalálhatók a rendszerezési kísérletekben. Összefoglalva megállapítja, „hogyan az alakzatok rendszerezésében sok minden — az alapvetés mindenképpen — megmaradt az ókorból. De Czetter Ibolyával, az »alakzat« címszó kidolgozójával egyetértve, arra is utalnunk kell, hogy az antik retorika inkább »meglehetősen statikus, mechanikus, taxonomikus módon« foglalkozott az alakzatokkal. A modern retorika viszont — és akkor a kognitív törekvésekről ez alkalommal még nem szóltam — igyekszik a használat felől közeledni hozzájuk, továbbá keletkezésükben, működésükben: a nyelvhasználó gondolkodásával, hatásszándékával szoros összefüggésük-

ben, az interakcióban betöltött komplex szerepük alapján próbálja megragadni őket” (13). SZATHMÁRI ISTVÁN sorai valóságos kvintesszenciája a Stíluskutató csoport alakzat kutatásának.

BENCZE LÓRÁNT széles ismeretek birtokában, szellemesen és fordulatosan rajzolja fel a „Stílus, Weltanschauung és viselkedés” kérdését (16–29). A média hatalmát érzékeltető előadása felmutatja a magán- és a közélet területén egyaránt kiszolgáltatott ember képét. De szerinte — mint azt egy beszélgetésünk során elmondta — jó, ha felismerjük, hogy „a retorikai-stilisztikai alakzatok (és szóképek) jelentősen meghatározzák a magánéletben személyes viszonyainkat. Az alakzatok és a szóképek döntik el a hangklippek és szövívők uralta demokráciában, ki nyeri meg a választásokat, ki kerül kormányra, és később milyen törvényeket hoznak”, mert a felismerés biztosíthatja a védekezést és az elhárítást (29).

ADAMIK TAMÁS (A szóképek rendszere az antik retorikákban és grammatikákban, 30–42) nemcsak ezzel a tanulmányával, hanem a csoportban tartott előadásával és vitaindítóival is hathatósan hozzájárult munkatársával, ACZÉL PETERÁVAL együtt, hogy a csoport tagjait minél alaposabban beavassák az antik retorikák bonyolult alakzat-problematikájába.

EÖRY VILMA (Az alakzatok és a norma, 43–8) a normakutatással kapcsolatos eredményeit kamatoztatja az alakzatok kérdéskörét tárgyalva. Felteszi a kérdést, hogy milyen normafogalom húzódik meg az alakzatértelmezések háttérében. „Az alakzatok esetében (...) a *konvencionizált várhatóság* a viszonyítási pont, s az alakzat alakzat volta váratlanságában rejlik. Így az alakzatok valóban eltérő viszonyban léteznek, ha egyben természetszerűek is: a gondolkodás szabályszerű elemei” (47).

HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET írása (Archaizálás és retorizáltság, 49–60) alcíme szerint az archaizmusok tipológiája és azok retorikai funkciói. Az archaizmus és az archaizálás kérdéseit körüljárva konkrét szövegben is vizsgálódik. A konkrét szöveget József Attila „A csodaszarvas” című alkotása jelenti. A szerző (lehet, hogy az ünnepélyes, archaikus/archaizáló szöveg hatására is) sodró lendületű, szárnyaló elemzést tár az olvasó elé.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR (A transzmutáció jelentéstana, 61–7) Arany nevezetes két sorát (Ötszáz, bizony, dalolva ment / Lángsírba velszi bárd) elemezve mutatja be a magyar mondatnak a szórendi sajátságaiból eredő transzmutációs (felcserélős) alakzatlehetőségeit. „A transzmutációs alakzatok (...) a mondat dinamikus (műveleti) feldolgozásának természetes ösvényeit bontják meg, erőteljes mentális erőfeszítésre készítetve a befogadót” (66).

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA (A kérdésalakzatok tipizálásának gondjai, 68–73) bevezetőben megállapítja, hogy „Minden nem tudakoló szándékú kérdés, amelyre nem vár feleletet a megnyilatkozó (...), kérdésalakzatnak tekinthető”. Ezeknek a száma, osztályozása a klasszikus retorikától korunkig változó és változatos. A

szerző — maga is kérdés (kérdésalakzat) formájában veti fel, hogy mi lenne a legcélravezetőbb megközelítés, amikor „A nyelvi tapasztalat azt mutatja, hogy még (...) a kibővített retorikai osztályozáshoz képest is több kérdésalakzat-típus használatos a kommunikációban”. A hasonló és elkülönítő sajátosságok összevetése alapján látja a szerző megoldhatónak a típusok elkülönítését. A kérdésalakzat legfeltűnőbb sajátosságának a szerkezetét tekinti. Ezen az alapon osztja fel a kérdésalakzatokat egyelemű (csak kérdést tartalmazó) és kételemű (kérdést és feleletet egyaránt tartalmazó) típusokra. A részletekbe alaposan belemenő elemzés során olyan kérdésalakzattípust is talál, amelynek a retorikában nincs is neve. Ezt a típust kommunikációs szerepe alapján felszólításenyhítő kérdésnek nevezi. A kérdésalakzatok besorolását szerinte az a tény is megnehezíti, hogy a szövegkörnyezet hatására gyakori az átértékelődés, az átalakulás egyik típusból a másikba.

NAGY L. JÁNOS (Az alakzatok hangzásához, 74–82) a 2005-ben elhunyt Fónagy Ivánra emlékezve vizsgálja a hangzás jelentésképző szerepét, a hangok és a ritmus kifejező erejét. Összefoglaló jellegű az alábbi megállapítása: „A hangzás a szövegek kompozícióit is jellemezheti, bennük a hangzás konstrukcióival. A kifejezésben a hangzás erősíthet és ellenpontoszhat; a befogadóra gyakorolt hatásban a hangzás vonzhat és taszít; a szövegvilág megteremtésében a szépség eufóniájához segíthet vagy a kakofónia árnyalataihoz juttathat” (81).

TÁTRAI SZILÁRD (Az alakzatok kontextuális értelmezéséről, 83–9) dolgozatában „az alakzatok pragmatikai szempontú megközelítésének lehetőségeit” vizsgálja. Azt a felfogást választja, amely a nyelvhasználatot társas-mentális tevékenységnek tekinti. Az ún. pragmatikus alakzatok közül, „amelyeket a retorikai hagyomány a közönséggel való kapcsolattartást szolgáló alakzatoknak nevez”, kettőt-kettőt vesz részletes vizsgálat alá. Míg az aposztrophé és az obszkráció mint a megszólítás alakzatai elsősorban interperszonális jellegűek, addig a téma kezelésével kapcsolatos alakzatok — a korrekció és az irónia — esetében az alakzat interszjektív jellege kerül előtérbe. Pázmány-, Arany-, Ottlik- és Villon-szövegekből hozott példák mutatja be a választott alakzatok jellegzetességeit.

PETHŐ JÓZSEF (Alakzatok napjaink szónoki beszédeiben, 90–8) tanulmánya az egyik bizonyíték arra, hogy az alakzatok kutatás napjaink nyelvhasználatának vizsgálatában is nagyszerűen gyümölcsözteszhető. Hat ún. „év beszéde” (Pokorni Zoltán, Orbán Viktor, Jókai Anna, Ritoók Zsigmond, Kertész Imre és Mádl Ferenc szövege) mellé hetediknek Sólyom László első jelentős közszereplését, 2005. augusztus 20-án elhangzott ünnepi köszöntőjét választotta vizsgálat tárgyául. A szövegekben leggyakrabban a halmozás különböző típusaival, az antitézissel, a homeoteleutonnal, az anafórával, különböző kérdésalakzatokkal, az exklamatióval és az asyndetonnal találkozunk. Fontos lehet az alakzatok száma, változatosága, hatásos vagy kevésbé hatásos volta, a beszéd terjedelme, a pragmatikai körülmények (a befogadói elvárások és a stílustulajdonítás) elemzése. A Pokorni-

beszédben vizsgált asyndeton azért is érdekes, mert rokonságot mutat Illyés Gyula egy mondatával a zsarnokságról.

KOCSÁNY PIROSKA [A (kognitív) metonímia körül, 99–111] bemutatja, hogy a metafora kutatása mellett mennyire megnőtt az érdeklődés a metonímia iránt. „A számos új eredmény és a még több új probléma közül egy kérdésre” össz-pontosít: „a metonímia fajtáinak elkülönítésére tett kísérletekre” a kognitív grammatika, a generatív-kognitív szemantika és szintaxis keretében. „A dolgozat fő szándéka (...) a retorika szempontjának érvényesítése, vagyis az a kérdés, hogy a feltárt sajátosságok, csoportok (a) mennyiben fenntarthatók, vagy cáfolhatók és (b) mennyiben járulnak hozzá a metonímia funkciójának megítéléshez a retorikában”. A hagyományosan egyneműnek tekintett metonímia két fajtájának, a figuratív és nem figuratív metonímiának az elválaszthatóságát a szerző három osztályozás keretében ismerteti.

ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA (Az ellentételezés az alakzatok körében, 112–8) a következő szavakkal vezeti fel előadásának témáját: „Az ellentétben alapuló rokonsági csoport szűkebb körébe a következő figurákat soroltam, és a szépirodalomból vett illusztráló példákkal szándékozom őket elemzően bemutatni: anti-tézis, antonímia, acumen, contradictio in adjecto, chiazmus, oximoron, paradoxon” (112). Huszonegy szépirodalmi — verses és prózai részletet mutat be, és megállapítja, hogy „Az ellentételezésen nyugvó alakzatok között annak ellenére nehéz különbséget tenni, hogy legjellemzőbb nyelvi formájuk leírható. A szemantikai ellentét dominál mindegyikben, de két (sőt három) alakzattípusban is megjelenhet. Az ellentétek kombinált megjelenése ugyanúgy előfordulhat, mint az egyéb alakzatok társulása” (117). Ezt annál meggyőzőbben mondhatja a szerző, mivel az alakzattársulás kérdésével (én ebben az értelemben a statikus alakzategyüttes kifejezést használtam) külön részletes elemzésben foglalkozott. Annyira szép és meggyőző a 22. példa, amikor az ellentételezés alakzatai társultan fordulnak elő egy idézetben belül, hogy ide iktatom a Juhász Gyulától vett részletet a Fejfámra című verséből:

Mély *szürkeségben*
Színeket látott,
Magyar volt, költő
Átkozott, áldott.

„A látott állítmány két bővítménye — a határozó: »szürkeségben«, a tárgy: »színeket« kifejtetlen antonímák; a szürkeség és a szín ugyanakkor acumenszerű, mert egy állítmányhoz két egymással ellentétes jelentésű bővítmény tartozik. A következő mondategységben az *átkozott–áldott* antonímapár a »költő« értelmező jelzője — szintén acumen. Az antoníma minősítést lexéma szinten kapja, az acumen pedig szintaktikai szinten megjelenő alakzat (egy alaptagnak két egymásnak ellentmondó bővítménye)” (117).

V. RAISZ RÓZSA (A körmondat mint alakzat, 119–29) dolgozatában a tudománytörténeti rész lezárásaként arra a következtetésre jut, hogy a körmondat „történeti képződmény; továbbá az ókortól napjainkig előfordulnak olyan időszakok, amelyekben különösen kedvelik ezt a retorikus mondatszerkezeti-szövegszerkezeti típust” (122). A szerző úgy látja, hogy a körmondatot joggal nevezheti szövegszerkezeti jelenségnek is, mert „nem a mondat egységen belül, hanem a mellérendelő viszonyú mondat egységek vagy mondat tömbök között jönnek létre, a mellérendelő mondat pedig már határeset a mondat és a szöveg között” — mondja TOLCSVAI NAGY GÁBORra is hivatkozva, „sőt a többszörösen összetett mondatbeli tömbösödés által létrejött logikai szerkezeteket sokszor olyan egységeknek tekinthetjük, amelyek már a szöveg mezoszerkezeti egységei körébe sorolhatók” (122). Ezek után mellékletekkel is adatolva a „rendkívül tudatos stilisztika” Márai Sándor körmondatainak részletes elemzésével találkozunk. Márai ugyanis „írásművészetében a retorizáltság kiteljesedéseként élt a klasszikus kötött mondatszerkezeti formával: a körmondattal” (122).

CS. JÓNÁS ERZSÉBET (Detrakció és kohézió a párbeszédben, 130–42) Wass Albert-művet, az 1952-es kiadású „Tizenhárom almafa” című regény párbeszédeit elemzi. A detrakciós (elhagyásos) alakzatokat a párbeszédben mint a székely nyelvjárási sajátosság felhasználását értelmezi: a stilizált székely nyelvjárás érzékeltetésének egyik eszközét. Talál a szövegben detrakciós hangalakzatokat (metaplazmusokat), mint az aferézis, apokopé, szinkopé, szinerézis. Vannak detrakciós szó- és mondatalakzatok (metaszemémák és metataxisok) és gondolatalakzatok (metalogizmusok). A legrészletesebb elemzést — nem véletlenül — az ellipsis és fajtái elemzésének szánja. „Az *'elhagyásokban', 'csökkentésekben'* gazdag, dinamikus beszéd a logikai ugrásokkal, utalásokkal a közbülső lépéseket elfedve hagyja. Ez a dialógusépítés a kihagyásokon alapuló »csavaros« gondolkodást tükrözi” (141), tehát jó eszköze a székely nyelvjárási beszédmód megjelenítésének.

JENEI TERÉZ (Az irónia alakzatai Babits Mihály *Halálfiái* című regényében, 143–50) tudománytörténeti bevezetője rámutat, hogy mind a mai napig nem egységes ennek a retorikai fogásnak/eljárásnak a megítélése, rendszerbe sorolása. Elég, ha arra hívom fel a figyelmet, hogyan értelmezi az iróniát „A magyar stilisztika útja”, azaz SZATHMÁRI ISTVÁN, hogyan a „Kis magyar retorika” szerzőpárosa és hogyan a neoretorika alapján GÁSPÁRI LÁSZLÓ. Mindenesetre elgondolkodtató a BAHTYINTÓL idézett megállapítás, miszerint „Az irónia mindenütt jelen van. Az újkor embere nem kinyilatkoztat, hanem beszél, vagyis amit mond, azt mindig fenntartással mondja” (144). A mindenütt jelenlévőség nem könnyíti meg az elemző dolgát, aki — amint a címből is kiderül — azt veszi számba, hogy az irónia milyen eszközök segítségével valósul meg a választott mű szövegében.

CZETTER IBOLYA Márai-kutatásaihoz kapcsolódott a konferencia-előadásával is (Szentenciák és aforizmák Márai Sándor *Ég és Föld* című művében, 151–6). Az „Ég és Föld” című Márai-mű egységei: „a címadó fejezet azoknak a tapasztalatoknak, benyomásoknak, élményeknek és rezonanciáknak a foglalata, amelyek a földön botorkáló, ám a csillagokra feledkező embert töprengésre és vallomásra készítetik” (151). A második egység, az „Ars poetica” az írás, az alkotás, az író-ság, az irodalom kérdéseit tárgyalja. A harmadiknak a címe „Só és bors”, tartalma a középkorú férfi meditációi öregeedésről, az idő múlásáról. „Az egyes részeket esszéisztikus futamok vezetnek be, mint a legutóbbit is, amelyben magyarázatot kapunk a metaforikus címre: »Ez az az évtized, negyven és ötven között, melyet a franciák így neveznek: 'a só és bors között'. A hajzatra értik ezt, melynek borsos feketesége kezd elvegyülni a fehér szálak sószínű bölcsességével«” (151). A nyelvi–stilisztikai–retorikai elemzéseket lezáró összegzésből idézem: „Márai mondásai kapcsolódnak a műfaj ősi típusához, hiszen életszabályok, bölcs tanácsok foglalatai, amelyek a konkrét esetet általános elvnek rendelik alá, frappáns, gyakran ellentéző formában íródtak, kedvelik az oximoront, intellektuális tartalmúak, a jelentésárnyalatok finom disztinkcióira hívják fel a figyelmet, nevelő célzatúak, épp ezért dúsan érvelve fejtik ki az alaptételt, konklúziójuk velős, nem ritkán csattanós formában szerepel a szöveg végén” (155). Utolsó mondata megint annak a bizonyítéka, hogy a retorikai elemzések során sok átfedéssel, érintkezéssel találkozunk, amelyek a rendszerbe sorolást megnehezítik. RAISZ RÓZSÁTÓL idézi a szerző: a „meglehetősen szubjektív, szemantikai és részben formai kritériumok nehezen teszik megkülönböztethetővé a szentenciát és az aforizmát” (155).

PORKOLÁB JUDIT–BODA ISTVÁN KÁROLY (Jellemző alakzatok és jelentésük vizsgálata Radnóti Miklós egy versében, 157–69) az „Ének a négerről, aki a városba ment” szövegében vizsgálódik. Megszoktuk már, hogy a szerzőpáros felhasználja a számítógép és az internet adta lehetőségeket. „A szövegek értelmezésekor a hipertext paradigmát alkalmazzuk, amelynek lényege az, hogy az értelmezett szöveg önmagában nem érthető meg: a megértéshez szükséges háttér tudást olyan szövegek hordozzák, amelyek az értelmezett szöveggel együtt egy komplex hipertext struktúrát alkotnak. A szövegek közötti hipertext kapcsolatok kulcsszavakon keresztül valósulnak meg” (158). A cikk melléklete a lényeg; három oszlopának beosztása: az első oszlopban az alapszöveg, a Radnóti-vers van, benne kiemelve a kulcsszavak, az alakzatok, illetve a stílusra, jelen esetben az expresszionizmusra jellemző jegyek. A középső oszlop tartalmazza a kulcsszavakat, és a táblázat harmadik oszlopába kerülnek azok az idézetek, szövegrészletek, „amelyek az értelmezett vers szövegének meghatározott pontjaihoz akusztikailag, szemantikailag, képiles stb. társíthatók, hozzákapcsolhatók” (161). Ezzel a szerzők azt a mentális folyamatot modellezik, „amikor egy vers olvasása, befogadása során egyes helyeken természetes módon eszünkbe jutnak, »be-

ugranak« bizonyos idézetek” (161) A „beugrással” kapcsolatban nem tudom nem megkérdezni, hogy ebben a memoriter nélküli világban hogyan is működik a modell. A szerzőknek sem minden magától merült fel az emlékezetükben, hanem, mint írják, „A harmadik oszlop létrejöttét a »hagyományos« források mellett számítógépes programok, konkordancia szótárak, adatbázisok is segítették” (161). Babitsra hivatkozva úgy látják, hogy „az idézetek átívelhetnek téren és időn át, és gazdagíthatják az emberi tudásszintet annak állandó ébrentartásával és bővítésével” (161).

KABÁN ANNAMÁRIA (Alakzattársulások versszövegformáló szerepe, 170–5) Balassi-szöveget választott. „Azt vizsgálom, hogy a párhuzam és az ellentét, az ismétlés, a halmozás és a fokozás, valamint a közlés és az elhagyás mint társuló alakzatok milyen szerepet töltenek be a versegész építésében” (170) — tűzi ki feladatát a szerző. A kései istenes vers a költő nehéz életszakaszában született, tulajdonképpen könyörgés, segélykiáltás. A bevezető sorra reddíciószerűen kapcsol vissza a zárósort. A vers elején *bútól*, *kíntól* óvás a költő kérése, a zárósortban a *bú* és *kín* nélküli halál kívánása fogalmazódik meg, a kezdés és a zárás között pedig az általam idézett részben kiemelt alakzatok szervezik a vers szövegét.

KINCSES KOVÁCS ÉVA (Az oxymoron mint stiláris alakzat a modern költészetben, 176–84) választott eszköze sem tartozik a könnyen elhatárolhatók közé. A „stilisztika ösvényein”, de tulajdonképpen a retorika kutatási eredményeire támaszkodva vizsgálja az oximoront szándéka szerint a modern költészetben. Végül nyolc pontban foglalja össze az alakzatok kutatásának stilisztikai feladatait. A távlatok felvillantásakor a társastánc-analógiát használva N. Elias alapján (kár, hogy az egyébként bőre szabott bibliográfiában ennek nincs nyoma): „könnyebben tudunk alakzatokként elképzelni államokat, városokat, családokat vagy akár rendszereket” (182), de szerintem az elképzelés nem helyettesítheti a retorikai-stilisztikai kutatás, illetve elemzés aprómunkáját.

LŐRINCZ JULIANNA (Az alakzatok fordítási kérdései, 185–9) fordítási témával foglalkozik, bár a csoport alakzatkutatása elsősorban, de nem kivétel nélkül magyar eredetű irodalmi, illetve nemcsak irodalmi, de magyar anyaggal dolgozik. A szerző is magyar szövegből indul, Petőfi „Az apostol” szőlőszem allegóriájának oroszra fordítását elemzi csak azokra a műfordítói változtatásokra térve ki, „amelyek az alakzatok fordításakor keletkeztek, s amelyek a szöveg pragmatikai jelentését módosítják” (186). Megállapítja, hogy „a költői szövegek üzenetének teljes újraalkotása egy másik nyelven nehéz feladat, de megvalósítható, ha nem állítjuk fel követelményként a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg teljes azonosát” (188), ellenben megengedhető a szövegrészletek módosítása, „hogy a szöveg egészének üzenete átkerüljön a forrásnyelvi szövegből a célnyelvi szövegbe” (186).

SÁJTER LAURA (Prosopopoeia vagy az „arc” figurája, 190–8) egy olyan alakzatot választott, amelyet fontosságához mérten kevésbé ismerünk. Ezen túlmenően

a modern elméletek prosopopoeia-fogalma „kevés hasonlóságot mutat a hagyományos, grammatikai-retorikai prosopopoeiával, illetve a sokszor a szinonimaként használt megszemélyesítéssel” (197). A görög *prosopon* szó lefordításakor egykor a ’személy’ jelentést részesítették előnyben az ’arc’ jelentés rovására. Ennek eredményeképpen az volt fontos, hogy emberi tulajdonságokkal ruházzanak fel nem emberi entitásokat. Az az értelmezés viszont, amelyet SÁJTER LAURA követ Paul de Man írásai nyomán „a *prosopon* ’arc’ fordításából kiindulva rehabilitálja a prosopopoeiát: a költői szöveg alapvető trópusává teszi meg” (197).

DOMONKOSI ÁGNES (Az elhallgatva kimondás változatai: nyelvi megformáltság, működés és funkció a praeteritio alakzatában, 199–205) úgy látja, hogy „A praeteritio alakzatának egyik tipikus feladata, hogy az el nem mondottak álcázott dologra terelje a figyelmet, az el nem mondás imitálása révén helyezve a közlés előterébe bizonyos elemeket. Egyes stilisztikák és retorikák csak ezt a szerepét tárgyalják (...), holott a valódi mellőzés, háttérbe helyezés is lehet a célja, illetve az elhallgatva is nyilvánvaló dolgok jelzése, a közös vélekedésekre való hivatkozás a kommunikáló felek közötti kapcsolatot is erősítheti” (202). Ennek az alakzatnak — sok másikhöz hasonlóan — nagy szerepe van a mindennapi társalgásban, „szinte minden stílus- és szövegtípusban előfordul. Stílusértékét, hatásosságát pedig nem egyszerűen alakzat volta adja, hanem az elhallgatást jelző nyelvi elem megszokottsága vagy újszerűsége, szövegszerkezetbeli elhelyezése, halmozása, más alakzatokkal való társulása, szövegszervező erővé válása, illetve ezeknek a tényezőknek az összjátéka teremtheti meg” (202).

A kötetet SZATHMÁRI ISTVÁN „Zárszó”-ként elhangzott mondatai rekesztik be: „Mai konferenciánkon a legutóbbi eredményeinkről és megoldandó problémáinkról számoltunk be, arról, hogy hol tartunk az alakzatlexikon megszerkesztésében, véglegesítésében. Szóba kerültek itt elméleti kérdések és a gyakorlat: egyes alakzatok vizsgálata valamely meghatározott szépirodalmi műben vagy művekben.” (207).

Tulajdonképpen ez a konferencia-kötet és „Az alakzatok világa” füzetsorozat darabjai egy tervezett alakzatlexikon előmunkálatai. Tehát ennek az OTKA-periódusnak igazi eredménye a munkálatok végén tartó és közelesen megjelenő, talán még nem végleges című „Alakzatlexikon” lesz.

Az alakzatkutatás időszakában a kutatás tárgyát neveztük pusztán és minden jelző nélkül alakzatoknak (vö. „Az alakzatok világa” sorozatcímmel), retorikai-stilisztikai alakzatoknak, mint az első konferencia-kötet címe mutatja, a jelen munka esetében a szerkesztő SZATHMÁRI ISTVÁN — lehet, hogy a hozzá legközelebb álló diszciplína, a stilsztika hatására, amelynek tudományos státuszáért, elismertetéséért és megbecsüléséért a legtöbbet tette a hazai kutatásban —, a *stilisztikai alakzatok* terminus technikust használja. Mindhárom változat mellett lehet érvelni. A lényegét leginkább a kicsit terjengős *retorikai-stilisztikai alakzat*

fejezi ki, hiszen az alakzatok problematikája a mindenkori retorika része, és egyúttal eszköze nyelvi kifejezésmódnak, azaz a stílusnak. A terjengősséget, a túlmagyarázást elkerülendő, én mégis a jelző(k) nélküli, egyszerű terminushasználatot (*alakzatok*) látnám szívesen a készülő lexikon címlapján.

Mióta a szerzők egy-egy kötet számára mágneslemezen (is) átadhatják az írásaikat a szerkesztőnek, előfordul, hogy a hivatkozások, a jegyzetapparátus kezelésében eltérések adódnak. Kötetünkben van olyan tanulmány, amely szövegművi hivatkozásokat tartalmaz, vannak lábjegyzetek, bár többségükben a szöveg végén találjuk a hivatkozott irodalmat, de olyan eset is van, amikor kombinálódik a lábjegyzet és az irodalomjegyzék. A hivatkozott irodalom igen gazdag. Sajnos arra is van példa, hogy az egyes műszavakat a különböző szerzők nem egységes helyesírással használják. Például aki leírja, annál vagy *oximoron*-t, vagy *oxymoron*-t találunk.

Erősen sajnálom, hogy a szórendről szólva a 61. oldalon egy *nem* szócska benne maradt a szövegben: „A magyar mondat nem szabad szórendű, ellenben a magyar mondat szórendje mutat néhány fontos jellegzetességeket”. Ez megzavarhatja azt az olvasót, aki úgy tudja, hogy a magyar nyelvhasználat egyik fontos és a mondanivaló alakításában kiemelt szerepet játszó sajátossága a szabad szórend.

A „Stilisztikai alakzatok világa” konferenciakötet ismertetésekor összefoglalóan szeretném még megjegyezni, hogy ez a kötet is nagy nyeresége a szakirodalomnak mind a stilisztika, mind a retorika, a szépirodalom és általában is az irodalmi nyelv kutatásában. Az lenne jó, ha SZATHMÁRI ISTVÁN reményeinek megfelelően a szűkebb szakma berkein túl eljutna a magyarszakos diákok, tanárok és az érdeklődő nagyközönség köreihez is.

A könyvesboltokban, a könyvszakma eseményein ismerősen köszönnek vissza a Tinta Könyvkiadó szép kiállítású, jellegzetes kötetei. Ezek között a nyelvészet tanulmányozásához kiadott kötetek sorában „A stilisztikai alakzatok rendszerezése” az ötvenötös sorszámot viseli.

Kívánom a Stíluskutató csoport, valamint vezetője, SZATHMÁRI ISTVÁN, a kötet lektora, PÉTER MIHÁLY és a Tinta Könyvkiadó, nevezetesen KISS GÁBOR további eredményes együttműködését.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

VÖRÖS FERENC, **Családnévkutatások Szlovákiában. Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében.**
Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 2004. (592 lap)

0. A Csallóközi Kiskönyvtár sorozatban, annak 31. köteteként jelent meg 2004 őszén Vörös Ferencnek a mai államhatárainkon kívül élő magyarsághoz sok szállal kötődő vaskos (elsősorban) névtani monográfiája. Értékei közül elsőként említhetjük, hogy benne a szerző hazai kutatóként szakterületén elsőnek olyan tudományos vizsgálatra vállalkozott, amellyel tágabb földrajzi környezetünknek, a Kárpát-medencének az areális névtani feltárásaihoz kapcsolódik. Igen időszerű és indokolt volt a könyvben bemutatott feltáró munkát elvégeznie, mivel a magyar személynévkutatás napjainkig a kelleténél kevesebb figyelmet szentelt a határainkon túli, kisebbségi helyzetbe került magyarság körében felvetődő onomatológiai kérdéseknek. Ennek következtében nem állnak rendelkezésünkre olyan összefoglaló munkák, amelyek alapján átfogó képet alkothatnánk a környező országokban élő magyar nyelvű és magyar nemzetiségű személyek neveiben végbement folyamatokról. A szerzőéhez hasonló (határainkon túli) adatmennyiséggel — az övéhez hasonló sok szempont alapján, a változást és az állapotot egymás után bemutatva — pedig egyáltalán nem találkozhatunk a magyar névtani szakirodalomban. Az előbbiekből következően mondhatjuk azt is, hogy ez az első monográfia, amely bizonyos szlovákiai magyar régiók (települések, illetőleg az utóbbi évtizedekben elszlovákosodott magyar falu, Kiscétény) családnévanyagát veszi számba és elemzi a névtan különféle szempontjai szerint. Mivel a kiadvány egyrészt bemutatja az egyes települések család- és keresztnévrendszerének a módosulásait, másrészt az egyes névegyedekben és azok használatában, viselésében bekövetkezett változásokat, változtatásokat, ezáltal feltáró fejezeteivel több más szakterülethez is kapcsolódik, s nyújt számukra adalékokat a viszonylataik megismeréséhez. Így például alkalmas alapvető személyiség- és nemzetiség-lélektani következtetések levonására, szemléletesen mutatja a szláv migrációt s a magyar identitás állapotát, az anyakönyvi hivatalokban folyó harcot a lelkekért, elsősorban pedig arról győzi meg az olvasóját, hogy a mai Dél-Szlovákia területén a XX. században lezajlott impérium- és politikai rendszerváltozások szoros összefüggésben vannak az ott (és azokban az évtizedekben) élt magyarság személyneveinek az állapotával, illetőleg használati módjaival, mintegy meghatározzák az utóbbiakat. Végző soron tehát e könyv sajátos szemléletmódjával áttekinti az egész XX. századi (cseh)szlovákiai magyar történelmet, s meggyőzően bizonyítja, hogy a jogfosztottság következményei nem értek véget az 1948-as kommunista hatalomváltással, sőt lényegileg máig hatnak, hiszen a hontalanság éveiben következett be az a gyökeres fordulat, amelynek egy-

értelmű folyamánya napjaink erőteljesen szlovakizált névanyaga a felvidéki magyarság körében.

A szerző kötetét 12 szerkezeti egységre tagolta: ebből az első kilenc a szöveges kifejtő részeket tartalmazza, az utóbbi három pedig a kiegészítő információkat.

1. Az első, a Bevezetés (9–10) a tudományos munkák hagyományait követve előrevetíti a témáját, az azzal való foglalkozás indokait, a megoldandó feladatait, a vizsgálat főbb szempontjait. A szerző elsődleges célként megjelöli, hogy egyrészt az egész szlovákiai magyarságra jellemző általános, másrészt területenként a földrajzi helyzetből, a nyelvi környezet különbségeiből adódó, így külső hatásoktól meghatározott, bizonyos településcsoportok közösségeire jellemző sajátos névtani folyamatokat, hatásokat, személynévi következményeket szándékozik bemutatni (1896-tól 1999-ig). E céljának megfelelően választotta ki kutatópontjait, azokat a településeket, „amelyek történelmi sorsukat, szociolingvisztikai jellemzőiket és névtani sajátosságaikat tekintve bizonyos mértékig képesek reprezentálni a jelenkori és a XX. századi (cseh)szlovákiai magyarságot” (9). Emiatt esett a választás Balonyra (Baloň), Diósförgepatonyra (Orechová Potôň), Kiscétényre (Malý Cetín) és Nagycétényre (Veľký Cetín). A négy település közül az első kettő a Csallóközben, kompakt magyar nyelvterületen található, a másik kettő pedig a magyar–szlovák nyelvhatáron. Ez utóbbiak egyikének, Kiscéténynek a lakossága az 1920-as évektől nyelvet váltott.

2. A második fejezet (11–48) Általános kérdések címmel gazdag névtani szakirodalmunknak csak azon feldolgozásait veszi számba, amelyek közvetlenül elméleti vagy gyakorlati kiindulásul szolgáltak a sokirányú elemzéshez. A vizsgált kisközösségek sajátos történelmi, politikai helyzete és annak a mintegy száz év alatt lezajlott változásai következtében bizonyos elméleti kérdések, fogalmak tisztázására, egyértelmű körülhatárolására, pontosítására is szükség volt. Ilyenek a *névváltozás*, a *névváltoztatás*, az *írásképek változtatásai*, a *tükörfordítások*, a *névátírások* s az utóbbiak mai magyar és szlovák helyesírási szabályozásának és gyakorlatának a különbségei, a *névviselés* és a *névhasználat*.

A Történelmi és szociolingvisztikai háttértényezők címet viselő harmadik fejezet (49–75) különböző szaktudományok (történelem, szociológia, szociolingvisztika) eredményeire támaszkodva sorra veszi azokat a történelmi sorsfordulókat, amelyek a felvidéki magyarság életét, nemzete egészéhez, valamint a (cseh)szlovák nemzethez való viszonyát befolyásolta, sőt alapvetően meghatározta a XIX. század végétől a XX. század végéig. Azokat a folyamatokat tekinti tehát át, amelyeknek következményeként az egyes beszélőközösségek helyzete nélkül változott meg több ízben is, hogy a lakhelyüket elhagyták volna. A (politikai döntések és a világtörténelmi események következtében) változó államhatárok további olyan tényezők egész sorát idézték elő, amelyek közvetlenül hatottak a felvidéki magyarok személyneveire, azok használatára, viselésére stb. Történelmi korszakok szerint haladva, de folyamatosan is a jelenségek egész sora tarto-

zik ide: a kozmetikázott (cseh)szlovákiai népszámlálások adatai, a nemzetiségi hovatartozás manipulációi, a cseh hivatalnokok inváziói, a kisebbségek jogi státusát meghatározó törvények, rendelkezések, a „kollektív bűnösség” terhe, a lakosságcsere, a kitelepítések, a reszlovakizáció, a magyar nyelv használati szintereinek a beszűkítése, az anyanyelvi iskolázás lehetőségeinek a korlátozásai, a magyar személynevek szlovákos formájú rögzítése az anyakönyvekben, a női nevek szlovákosítása. Ugyancsak a térség XX. századi történelmi eseményeinek a következménye, hogy a szlovákiai magyarság túlnyomó többsége falun él, mint ahogy az is, hogy napjainkra teljesen kétnyelvűvé vált. Az utóbbinak különösen jelentős kihatása van a közösség névadási és névhasználati gyakorlatának alakulására.

A kötet következő, A kutatópontok című szerkezeti egysége (76–105) alaposan indokolja a vizsgálatba vont települések választásának ésszerűségét, majd egyenként jellemzi őket. A vizsgálathoz szükséges részletességgel ismerteti meg a négy nyugat-szlovákiai falu földrajzi elhelyezkedésével, történelmével, népességével, etnikai és felekezeti összetételével, illetőleg ezek arányainak a XX. századi változásaival.

Két rövid, az 5. (Az anyaggyűjtés módja és forrásai, 106–7) és a 6. (Az anyakönyvezés, 108–18) fejezet a gyűjtött személynévanyag hozzáférési lehetőségeiről, az 1896. október 1-jétől kezdődő állami anyakönyvezés és (annak elérhetlensége miatt) az egyházi anyakönyvek felhasználásáról tájékoztat. A kutatás szempontjából a forrásokkal kapcsolatban a legjelentősebb változás az 1920-as évek elején bekövetkezett nyelvváltás volt, amikor a magyar nyelvű dokumentációt szlovákkal cserélik fel, és a bejegyzéseket is szlovák nyelven írják.

Az első hat szerkezeti egység tehát valójában a kutatás körülményeiről, a téma sokféle és sokféle kapcsolódásáról, a névváltozásokat, névváltoztatásokat, szlovákosítást szolgáló nyelven kívüli jelenségekről szól. A 7., Az alkalmazott tipológia főbb alapvetései (119–48) című viszont már előkészíti a szerző önálló elemzését. A bemutatandó téma összetettségére utalva egyértelművé teszi, hogy teljes feltárásukhoz nem elégséges csupán egy-két oldalról érinteni a családnevek lényegi viszonyait, ezért a gyűjtött szlovákiai (felvidéki) családneveket (jórészt Hajdú Mihály akadémiai disszertációját alapul véve, az ő szemléletét és módszereit követve) a kötet következő szerkezeti részében 14 elkülönített szempont alapján mutatja be.

3. A családnevek című fejezet az értekezés gerincét alkotó 8. s egyben az egésznek a legterjedelmesebb egysége (149–437), az említett 14 szempont alapján (ugyanennyi alfejezetben) tárja fel a négy település családneveinek az összefüggéseit.

Az időbeliség szempontjainak (149—68) az érvényesítésével (korábbi századokból ránk maradt források tanúságait felhasználva) kiderül például, hogy vannak-e, s ha igen, melyek az ún. őshonos vagyis törzsökös nevek az egyes telepü-

léseken, de az is, hogy melyek az adott időintervallumon belül először felbuknának.

Terjedelmes alfejezet a Földrajzi szempontok című (168–210). A térbeliség figyelembevételére sokféle következtetés levonására alkalmas, s Vörös Ferenc igyekszik is kihasználni a lehetőségeket. Megvizsgálja a települések leggyakoribb családneveit az egész időszakban, majd alkorszakonként külön-külön is, hogy felderítse, melyek a térség jellemző családnevei. Emellett a II. világháborút kiemelten fontos korszakhatárnak tekintve megfigyeli az ezen időhatár utáni főbb családnév-változási tendenciákat. Kiderül egyrészt, hogy a két Zobor-vidéki faluban lényegesen több szláv eredetű családnév található, mint a csallóköziekben. Másrészt az is, hogy a II. világháborút követően az előbbi két település névanyaga arányait tekintve szintén nagyobb mértékben gyarapodott szláv eredetű elemekkel, mint az utóbbiak. Ez a jelenség mindenképpen összefügg a lakosság etnikai összetételének a változásával is.

Többféle nemzetiségű vidéken eddig feltáratlan ismeretekhez juttatnának az Etnikai szempontok szerinti vizsgálatok (210–8). Sajnálattal állapítja meg azonban Vörös Ferenc, hogy „a családnevek viselőjének etnikai hovatartozását sem a szláv, sem a magyar népesség esetében nincs módunkban nyomon követni. Erre egyedül a zsidóságnál nyílik lehetőség” (211). Róluk azt tudta rögzíteni, hogy egy-két kivétellel német eredetű családnévet viseltek.

A vizsgálat eredményeként kiderült, hogy az anyakönyvekből gyűjtött családnévanyag csupán csekély mértékben használható Dialektológiai szempontok (218–24) érvényesítésére, valamiféle nyelvjárási következtetések levonására. Mindössze néhány hangtani jelenség tűnt elő a négy település anyagában. A Zobor-vidék családneveire a palóc nyelvjárásnak megfelelően inkább az illabiális magánhangzós formák jellemzők, így például a *Veres*, *Gyepes*, *Bekes* névalakváltozatok, a csallóközietekre pedig a labiálisak: *Vörös*, *Fördös*, *Sörös*, *Csölle*, *Szűcs*, *Szőcs*.

Többoldalú megközelítést tennének lehetővé a Társadalmi szempontok szerint végzett vizsgálatok, kötetünk szerzője azonban elsősorban egyre összpontosított. Szembetűnő volt számára (csak az 1960-ig terjedő időszak adatait vizsgálhatta ebből a szempontból), hogy az adatok jelentős számában az egyes személyeknek az anyakönyvbe hivatalosan bejegyzett névformái nem egyeztek meg az általuk saját kezűleg aláírt formákkal. Adatai szerint különösen az államváltások következtében bomlott meg több időszakban is az összhang a hivatalos névírás és az írott névhasználat között. A Trianont megelőző időkben használt magyaros alakok az autográf aláírásokban a négy településen nem egy időben, nem egyforma mértékben és módon változtak meg. E jelenség is elsősorban a zoboralji két falut érintette nagyobb mértékben. A folyamat első lépéseként 1922-től alapvetően a keresztnevek szlovákra váltása figyelhető meg az autográf aláírásokban, majd némi késéssel megindul a családnevek szlovákos átírása is. Legszembetű-

nőbb jelenség az átírt családnevek között a bejelentők aláírásában a magyar *s, cs* betűknek a szlovák *š, č*-re váltása, majd fokozatosan az egyéb betűk mellékjelzése. Következő lépésként a magyaros névsorrendet a szlovákos váltja fel. Mind-ezen folyamatok természetesen mindenféle következtelen megoldásokkal, magyaros és szlovákos kevert formákkal történtek. A nagycétényi anyakönyvekből egyértelműen kitűnik, hogy „a szlovákos aláírások két időszakot jellemeznek markánsan. Az egyik az 1920-as évek közepétől 1933-ig tart, majd a folyamat teljesen megszakad. Görbéje a maximális értéket 1930-ban éri el. Az aláírások tekintetében nem kell megvárni az 1939-es magyar hatalomváltást, mert már 1934-től visszaáll az 1924 előtti rend. Az újabb, de ekkor már látványosnak számító fordulatot az 1945-ös csehszlovák hatalomváltás hozza. A jogfosztottság éveiben — amely hivatalosan 1945 közepétől az 1948-as februári kommunista hatalomátvételig tart — drámaian csökken a magyar aláírások száma. Helyüket ezzel párhuzamosan a szlovákos aláírások veszik át. A folyamat tovább tart, mint az államilag is deklarált jogfosztottság, de a tetőpontot az 1948-as év jelenti. Ekkor a bejelentők 88,2%-a szlovákosan ír alá, s mindössze 11,8% neve szerepel az anyakönyvek lapjain magyaros formában. Bátran megállapíthatjuk, hogy a szlovákul aláíró 88,2%-nak a többsége nem meggyőződésből, hanem félelemből tehetta ezt. Erre utal a két görbe 1948 utáni ellentétes irányú mozgása. A jelenség a megfélemlített nyelvhasználat részeként értelmezhető, amelyről a vonatkozó szakirodalom mind ez ideig csak utalásszerűen tett említést. Itt tehát nemcsak azzal kell számot vetni, hogy a hatalom a névviselésbe erőszakosan beavatkozik, hanem azzal is, hogy a félelem légköre a névhasználat mikéntjére is kihat. Különösen akkor, amikor azt hivatalos közeg előtt kell gyakorolni” (254).

A Zobor-vidéki anyakönyvekből nyomon követhető, hogyan szorul vissza a női bejelentők aláírásaiban a magyar *-né* asszonynévképző, és hogyan nyomul helyére a szlovák *-ová* képző.

A két csallóközi falu forrásaiból úgy tűnik, a kompakt magyarlakta területeken az egyének aláírásai alapján is egészen más a helyzetkép, hiszen a fent említett kritikus időszakokat kivéve jóval erősebben tartják magukat a magyaros névalírási formák, e vidéken „a hatóságok az 1945–48 közötti teljes jogfosztottsággal sem tudták meggyökereztetni a magyar identitású egyének névhasználatában az anyakönyvek hasábjain erőszakosan szlovakizált keresztnévalakokat” (238). Mindenesetre „a bemutatott jelenségek jól rávilágítanak arra a folyamatra, amelynek során az újonnan berendezkedő csehszlovák hatalom a magyar ajkú lakosság nevét is birtokba akarta venni, s ennek révén is igyekezett felgyorsítani az asszimilációt” (258).

A Vallási, felekezeti szempontok szerinti vizsgálatot (258–80) csak korlátozott mértékben tudta elvégezni Vörös Ferenc, mivel a négyből három település nem mutat lényeges felekezeti megoszlást, döntően római katolikus vallásúak (voltak) a lakosai. Az egyetlen kivétel Diósförgepatony, amelyben ötféle feleke-

zethez is tartoztak lakóinak bizonyos csoportjai. Jellemző, hogy a falu reformátusainak a döntő többsége magyar eredetű nevet visel, a római katolikusoknak és az evangélikusoknak pedig mintegy négyötöde. Az utóbbi két vallás híveinek a 14,18%, illetőleg 16,67%-a szláv/szlovák, illetve német eredetű névvel bír.

4. Különbféle tudományok kutatásához nyújthatnának adalékokat az Etimológiai szempontok alapján (280–308) elvégzett családnév-rendszerezések, hiszen e személynévi kategória eredet szerinti megoszlása összefügg első névviselőik egykori földrajzi lakóhelyével, a letelepedésekkel, bizonyos népcsoportok egymásra telepedésével, keveredésével, a későbbi népmozgásokkal, a külső és belső migrációval stb.

Az egyes családnevek eredetének az egyértelmű tisztázása meglehetősen nehéz feladat, épp ezért Vörös Ferenc is igyekezett minden nyelvi kritériumra figyelni a névelőzmények etimológiai minősítésekor, így tekintettel volt a besorolás hangjelölési, morfológiai és szemantikai követelményeire. Összesítése után az derült ki, hogy mind a négy településen a magyar eredetű családnevek képezik a legnagyobb csoportot, természetesen arányaikat tekintve eltérő módon. A csallóközi falvakban a teljes családnévállománynak több mint négyötödét teszik ki, a Zobor-vidékiekben viszont megközelítően a felét. Az idegen eredetű családnevek között (népeink egykori szoros érintkezései, keveredései, betelepülései következtében) meghatározó a szerző által szláv/szlováknak nevezett kategória, de szintén a települések földrajzi helyzetétől függően ugyancsak eltérő arányokkal. A déli településeken az arányuk alig haladja meg a 10%-ot, az északiakon ellenben kis mértékben a 40%-ot is felülmúlja. Feltűnő, hogy a szlávon kívül az egyéb idegen eredetű családnevek milyen csekély arányban vannak jelen az adott régiók névállományában. Még valamelyest a német eredetűek csoportja emelkedik ki közülük, településenként eltérő módon, 2–6%-os előfordulásával.

A kiadvány egészét tekintve különösen jelentős alfejezet a Névlettani szempontok című (308–25), hiszen ebben tekinti át a szerző korszakokként és településenként milyen módokon, fokozatokkal, átmenetekkel, ingadozásokkal, következetlenségekkel stb. zajlottak a családnevek szlovákosítási folyamatai. Feltárja, hogy az 1922. évtől hogyan válik egyre nagyobb intenzitásúvá a (kereszt- és) családneveknek a magyartól eltérő mellékjelezéssel és szlovák helyesírással történő hivatalos átírása (pl. *Baláži, Berkeš, Borbél, Kóna, Mésároš, Sabo* stb., 318). „A nők családneve volt leginkább kitéve a nagy változásoknak. Esetükben nemcsak egyes betűk mellékjelezésére került sor, hanem az 1922-es év elejétől-közepétől — községenként eltérő kezdettel és mértékben —, egyre intenzívebben ragasztották hozzájuk az *-ová* (~ *-á*) birtokos név-, illetve melléknévképzőt. Tették ezt akkor is, ha egyértelműen magyar identitású volt a név viselője” (324). A női névképző a második világháborút követően szinte „természetes” tartozékká vált a női neveknek. Olyannyira, hogy az 1990-es évek közepétől, amikor az *-ová* elhagyásának már hivatalosan sem volt akadálya, akkor sem szaporodtak

meg a magyar lakosság körében az annak elhagyásával használt hivatalos női családnévi alakok. Az utóbbi jelenség nem csupán a megszokással, a beletörődéssel magyarázható, hanem elsősorban a névviselő egyéneknek a politikai hatalomtól, a hátrányos megkülönböztetéstől való félelmével.

A családnévek elterjedtségének, megterhelésének a bemutatása általában fontos részét képezi a magyar családnévkutatásoknak. Ezt a hagyományt követi Vörös Ferenc is a *Névgyakorisági szempontok* című alfejezetével (325–30), illetőleg a kötet végén található *Mellékletekkel* (465–579). Az utóbbiban sorakoztatja fel szintén településenként, korszakonként, sőt a II. világháborút megelőző és az azt követő főbb időszakok szerint összevontan is névegyedeit a névviselők abszolút számának és százalékarányos részesedésének a rendjében, ezáltal világossá téve az egyes családnévek megterhelésének a változását, kihalását, illetve az adott településen történő felbukkanását, a névrendszerben elfoglalt helyének módosulásait.

5. A *Jelentéstani szempontok* című alfejezetben (331–51) a szerző a magyar és szláv/szlovák családnévekben az azok nyelvi előzményeinek a jelentéseit tekintő vizsgálata kiindulásának, s ezek alapján alkotta meg kategóriáit. Az utóbbiakban tapasztalt (magyar és szláv/szlovák nyelvi) azonosságokról, különbségekről tárja elénk állásfoglalását. Összesítéséből jelentős eltérésnek látszik, hogy a magyar családnévek keletkezésekor a szláv/szlovákhöz viszonyítva lényegesen nagyobb szerepet kaptak a keresztnévi és a helynévi előzmények.

Szorosan érintkezik e jelentéstani elemzéssel a névadás indítékainak szempontjai címet viselő alfejezet (352–8). A településenként, valamint a magyar és a szláv/szlovák eredetűek csoportjában külön-külön végzett összegzések alapján bebizonyosodott, hogy mindegyik részrendszerben ott található a legfontosabb névadási motivációk között a külső-belső tulajdonságra, az egykori lakó-, származási helyre, az őshöz, rokonhoz, nemzetséghez való tartozásra és a foglalkozásra utalások, természetesen némileg eltérő arányokkal és sorrenddel.

A Szófajtani szempontok (358–68) szerint rendszerezett családnévek azt igazolták, hogy nagyfokú hasonlóság mutatkozik a magyar és a szláv/szlovák nevek alapjául szolgáló nyelvi eszközök körében is. Mindkét nyelvben döntően főnevek és melléknevek játszottak szerepet azok megalkotásában, szintén némiképp más-más mértékben. A legfeltűnőbb eltérés az igei eredetűek kategóriájában mutatkozik, a magyar nevek csoportjából lényegében teljesen hiányoznak a szláv/szlovák kategóriára jellemző *Navrátil*, *Nevidal*, *Pospišil*; *Dolezaj*, *Kuszaj* stb. típusú elemek.

6. A Morfológiai szempontok című s egyben a legterjedelmesebb alfejezetben (368–419) Vörös Ferenc valójában a családnévkutatás módjaival és nyelvi eszközeivel foglalkozik. Az általa morfológiailag motiváltaknak nevezett névegyedeket rendszerezve az világlik ki, hogy mindkét nyelvben kiemelkedően a képzettek alkotják a legtöbb elemet számláló csoportot, de a családnévképzés a

szlovák nyelvre jobban jellemző, mint a magyarra. A szóösszetétel mindkét nyelvben csekély mértékben járult hozzá e névfajta alkotásához, de ez is inkább a szlovákra jellemző. Az ún. morfológiailag motiválatlan családnevek, vagyis a puszta szótövekből (keresztnevekből, helynevekből), illetőleg azok rövidült alakjaiból állók kategóriájában ellenben szinte csak magyar elemek találhatók (pl. *Albert, Benedek, Farkas, Gál, Kázmér, Lőrinc, Máté; Bogár, Borsa, Kósa; Bogdán, Zalka, Zombor, Végh* stb.).

A kutatópontok családneveit elemző utolsó alfejezet A nyelvi kifejezőeszköz szempontjai címet viseli (420–37). Ebben a szerző a mai nyelvhasználók értelmezése szerint valamely közszóval azonosítható elemeknek a jelentéseit választja vizsgálata tárgyául, s nevezi őket szemantikailag (közvetetten) vagy hangalakilag (közvetlenül) motivált neveknek. Az összes egyebet (amelyek a névállományok meghatározó többségét adják, s amelyekben semmiféle jelentés nem ismerhető fel) motiválatlannak. A szemantikailag motiváltak közé a metaforikus és metonimikus jelentésváltozással keletkezetteket sorolja. Az adatai alapján úgy tűnik, hogy ez a névalkotás a szlovák nyelvben némileg gyakoribb névkeletkezési módnak számít, mint a magyarban, de az egyes települések összes családnevét tekintve sehol nem haladja meg egyik nyelvben sem a 13%-ot. Hangalakilag (közvetlenül) motivált (hangutánzó, hangfestő) nevet a magyar névállományában nem talált Vörös Ferenc, a szláv/szlovák anyagban is csak néhányat, például: *Danajka, Chuchut, Vržala; Hupka, Čáplák* stb.

7. Az értekezés befejezésében (Összegzés, 438–41) a szerző az előző fejezetre visszautalva tömören áttekinti a szlovákiai családnévkutatásának menetét, nehezítő körülményeit, eredményeit, más szakterületekhez való kapcsolódásait. Kiemeli a magyar és a szláv/szlovák névanyag párhuzamba állításának, mennyiségi és minőségi jellemzőik (azonosságai, hasonlóságai, eltérései) feltárásának szükségességét. Ismételten nyomatékosítja, hogy a (cseh)szlovák politikának és államhatalomnak a (hivatalos) névhasználatot is befolyásoló kényszerítő hatásai fokozatosan elvezetnek az ott élő magyarok azonosságtudatának a megváltozásához, nemzeti identitásuk elvesztéséhez, vagyis a megváltozott környezetbe került felvidéki magyarság az 1920-as évektől fokozatosan eljut nevének részbeni vagy teljes feladásához.

A kötet kiegészítő (10–13.) részei (442–580) a gazdag irodalomjegyzéket, a már említett, a családnevek adattáraként, azok gyakoriságát összesítő Mellékleteket és a diagramok jegyzékét tartalmazzák.

A kiadvány egészére jellemző, hogy részeinek logikusan, szorosan egymáshoz kapcsolódó szerkezeti felépítésével, tagolásaival, világos nyelvezetével, következetes, egyértelmű műszóhasználatával, állításait szemléltető apparátusa (táblázatok, diagramok, kördiagramok) gazdagságával, esztétikus formai megjelenítésével kiválóan segíti olvasóit a tartalom összefüggéseinek a megértésében és továbbgondolásában. A közeljövő névtanosi számára példát mutat adatainak

pontos, differenciált kezelésével, a bennük rejlő ismeretek sokoldalú bemutatásának igényével és feltárásával.

Általa igen értékes monográfiával gazdagodott névtani szakirodalmunk. Sokféle tanulsággal szolgál mind a magyar, mind a szlovák személynevek kutatóinak, mind a diakrón, mind a szinkrón szemléletű elemzők számára. Az egyéb tudománysszakok közül elsősorban a szociolingvisztika és a történelemtudomány művelői tudják hasznosítani kutatásaik során.

BÍRÓ FERENC

BALOGH LAJOS, **Büki tájszótár.**
Szombathely, 2004. (276 lap)

A „Büki tájszótár”-ral a szerző, BALOGH LAJOS a magyar nyelvjáráskutatás területén újabb érdemeket szerzett. Szótára két szempontból is sajátos helyet foglal el a dialektológiában.

Egyrészt ő is azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik személyes elkötelezettségből (is) foglalkoznak egy kisebb terület vagy egy település nyelvjárásával. A „Büki tájszótár” hátoldalán olvassuk a szakmai körökben egyébként is ismert adatot, hogy a szerző Bükön született „az egyik legrégebbi alsóbüki nemesi családban”. Akár több évszázados is lehet ez a családi kötődés, ami a szerzőt a nem kis fáradtsággal járó munkára sarkallta. Ez a munka négy évtizedet fog át. Aki a család és a szülőfalu meglátogatását csak szórakoztató utazásként szokta megélni, el sem tudja képzelni, hogy milyen erőt adó, felismerésekre vezető lehet egy-egy nyitott füllel és hozzáértéssel lebonyolított otthonjárás.

Valamikor találkoztam olyan nézettel, hogy a lokálpatrióta szemlélet, a személyes kötődés, a saját nyelvjárás valamilyen szempontú feldolgozása veszélyezteti a szakmaiságot, az elfogulatlan hozzáállást, netán téves felismerésekhez is vezet. Ezzel szemben azt kellett tapasztalnom — hogy elenyésző kivételtől eltekintve — „a szűkebb haza nyelvének” belső élményként való megélése nem megy a szakmaiság rovására. Elég legyen itt csak néhány tapasztalatomra hivatkozni. IMRE SAMU felsőöri, KISS JENŐ mihályi, SZABÓ JÓZSEF nagykónyi vagy TÓTH IMRE bernecebaráti kutatásai — a munkájuk egyik eredményeként éppen szülőföldjük tájszóanyagát összefoglaló szótár született —, a kevés ellenpélda, mint MARKÓ IMRE LEHEL Kiskanizsai szótára nem igazolja az esetleges szakmai fenntartásokat. A huszonöt éve megjelent szótár Előszavában azt írja a szerző, hogy személyes emlékeire nem támaszkodhatott, mivel „Nekem a kiskanizsai nyelvjárás nem anyanyelvem, CSÚRY, KISS GÉZA, BÁLINT SÁNDOR és IMRE

SAMU gyermekkoruk emlékezetének gazdagságával oly előnyben vannak velem szemben, amit a legszorgosabb kutatómunka sem pótolhat. Emlékezetből egyetlen szócikket sem szerkeszthettem meg” (i. m. 6). Azonkívül pedig nincs az a bér, díjazás, ami megfizethetné kutatást, az *értő ész* mellett az *érző szívvel* folytatott munkát, a személyes elkötelezettségből fakadó ügyszeretetet. Vagy talán a híres regionális szótáraknak, a szamoshátiak, a szegedinek kárára vált, hogy szerzőjüknek szülőföldje volt a forrásvidék?

A másik szemponthoz idéznem kell BALOGH LAJOS máig helytálló meglátását. Az 1981-es szombathelyi dialektológiai szimpozionon, éppen most huszonöt éve a következőket mondta: „nem a legszerencsésebb az eddig megjelent szótárak területi szóródása. Inkább a nyelvjáróterület nyugati és déli, délkeleti részéről jelentek meg tájszótárak, regionális szótárak. Az északi rész, a palócföld, az Alföld és a Dunántúl középső része eléggé fehér folt, feltérképezetlen terület tájszótári szempontból (VEAB Értesítő 1982. II, 165–6). Erre a megállapításra is reflektálva azt írtam 1992-ben, hogy „Ezen a képen csak részben módosít a büssüi, a kiskanizsai, az Ipoly menti és a székely szótárak megjelenése” (MNYj. 30: 151). Ha KISS JENŐ 2001-es megjelenésű „Magyar dialaktológia”-jában megtekintjük a HEGEDŰS ATTILA által összállított térképet (39. sz. melléklet), azt látjuk, hogy BALOGH LAJOS felmérése és a 2001-es állapot között alig van eltérés. A nyelvterület kisebb, nyugati részét 10 tájszótár képviseli, és a sokkal nagyobb, a Duna vonalától keletre eső részt ugyancsak tíz. Itt még mindig nagy területek képeznek fehér foltot, mint a Bodrogló és az Ipoly mente közötti tájegységek, vagy délről északra haladva Okány és a Szamoshat közötti terület. Az egyensúlyt némileg helyére billenti ZILÁHI LAJOSnak időközben megjelent munkája (Püspökladányi tájszótár. MNYTK. 214. sz. 2003).

Ha Gárdonyi után szabadon feltennénk a kérdést, hogy „hol terem a magyar nyelvész”, azt kellene látni, hogy legalábbis azoknak a nyelvészeknek a többsége, akik nyelvjárási gyűjtésüket szótárban teljesítik ki, a Dunántúl északi-északnyugati csücskében „teremnek”. Mi adja az indíttatást — netán a nagy elődök, PÁPAY JÓZSEF, ZSIRAI MIKLÓS, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA személyes hatása? Mindenestre BALOGH LAJOS — ha a mostanság annyira divatos felelőskeresést folytatnánk —, „felelős” azért, hogy ezt az északnyugati területet egy eljövendő összefoglaló térképen egy újabb pont gazdagítja.

Mielőtt a szerző a tulajdonképpeni szótárat megkezdené, három lap terjedelemben (7–10) a szemtanú hitelességével számol be a település 20. századi életéről: „az Ovasban bárki legeltethetett (...) az ólban mindig volt egy-két hízódisznó (...). A téli tollfosztás főként a fiatal lányok, legények számára jelentett nagy társadalmi eseményt (...) még tiszteletben tartották az ünnepeket (...). De mindez már a múlté”. Nem bírom megállni, hogy ne írjam itt le ebből a részből az emlékek gazdag tárházát idéző és szépírói erényeket is mutató részt: „ki emlékszik még a fából készült Öreg hídra a Répcén, az Acsád felé vezető ország-

úton, a Dobogó hídra Bük és Bő között, amely valóban dobogott, ha keresztül ment rajta a szekér, a Tüskési-kútra, ahol délidőben itattuk a lovakat, Kanász Sándorra, aki minden nap végighajtotta a disznócsordát a falu főutcáján, Berkovics Ferkóra, aki a hátán hozott egy-egy tere fát az Egresből némi térítés ellenében, a Koplalóra, ahol Francsics Jani cséplőgépe előtt sorban álltak a gazdák kévékkel megrakott szekerekkel, hogy előlegben elcsépeljenek egy-két mázsa gabonát, a Csík Kálmán mészárszékében csúcsos stanicliba mért forró tepertőre, tanítóinkra, Czuppon Bélára és Mészáros Ernőre? Pedig ez volt az elmúlt évszázad”. Én pedig azt kérdezem, hogy hol van az az alapos kiképzést kapott „idegen” szakember, aki minden tudása mellett a személyes élmény ilyen erejével hitelesíthetné munkájának minden sorát? A személyesség néhány szócikkben, akár a címszóban is megjelenik (vö. **Lizka; lucázás**), nem is szólva a gazdag tartalmú, különböző természetű megjegyzésekről.

A bevezető fejezetben olvashatunk többek között a jelen szótár keletkezéséről, a büki nyelvjárás legfontosabb sajátosságairól és a szócikkek jellegéről, a történeti forrásokról, a statisztikai adatok között arról, hogy a szótárban 2787 kidolgozott szócikk van; a válogatott bibliográfia részint Bük kutatására, részint a tájszógyűjtésre, illetve a tájszótárírásra vonatkozik (10–22). A könyv végén tízlapnyi képmellékletet találunk a szerző családi archívumából.

A szótár maga a 23. laptól a 166. lapig terjed. Ezt a részt a szócikkek felépítése szerint mutatom be. A szótároltalak, valamint egy-egy szócikk nyomda-technikailag is jól kidolgozottak (félkövér, normál, kurzív betűtípus használata). A kéthasábos szedés az utaló vagy a nagyon rövid szócikkek miatt helytakarékos.

A példákat először csak az F betűből válogatva, a címszó lehet köznyelvi alakú önálló szó: **faborona, fakopogató, fészekalja**; ha ezeknek az ejtése más a nyelvjárásban, a címszót követi a nyelvjárási alak kurzív szedéssel (*fabarona, fakopogatuo, físzékalla*). A nyelvjárási ejtés meg is egyezhet a köznyelvivel: **fatalicska**. A címszó lehet összetételi utótag, ekkor az **Ö.** rövidítés utal a valódi címszóra: **fest** — **Ö.** be~. ; **festék** — **Ö.** kályha~. ; **fészek** — **Ö.** fecske~, kánya~, veréb ~. A nyelvjárási alakban megadott címszó visszautal a köznyelvire: **físzkalódik** — **Lásd:** fészkelődik.; **főfüstül** — **Lásd:** felfüstöl. Az önálló címszó után találjuk a szófaji minősítést rövidítve. Majd a jelentés megadása következik. Ez megegyezhet a köznyelvivel: **galamb** ~ fn. 1. ’kny.’, de a 2. jelentés már helyi érvényességű: ’kelt tésztaból készült, buktához hasonló étel’. A szónak nincs köznyelvi megfelelője például a **gaborgya** esetében, de van nyelvjárási alakja: *gaburgya*; van két jelentése aszerint, hogy időjárásra vagy emberre mondják: 1. ’szeszélyes, gyorsan változó’; illetve ’hóbortos, bolondos (ember)’.

A *masina* szó Bükön öt jelentésben használatos. Ez azért is feltűnt nekem, mert három olyan jelentéssel találkoztam itt a szótárban, amit én a keleti palóc anyanyelvjárásomból nem ismerek (3. ’vetőgép’, 4. ’varrógép’, 5. ’a petróleum-

lámpának az a része, amelyiken a bél leereszkedik a tartályba’. Ez az utolsó archaikus minősítést kap. Ez nem is csoda, mert már a petróleumlámpa is kiment a használatból.) Nálunk viszont jelenti a régiesebb „csikósparhét”-ot meg a modernebb takaréktűzhelyet, és ismertes (volt) ’gyufa’ jelentésben is.

A szerző tulajdonneveket is felvesz címszavai közé. Ezek főleg földrajzi nevek, a közeli települések neve, mint **Peresznye** vagy **Pereszteg**, **Simaháza**. Ezek a nevek megadják a közeli vidék földrajzát, utalnak a bükiek helyismeretére, minket pedig tájékoztatnak a külső vagy belső határozóragok használatáról. Jónéhány távolabbi hely (**Csorna**, **Győr**, **Bécs**) neve is bekerül a listába. S van a a Bük bel- vagy külterületére vonatkozó földrajzi neveknek egy csoportja, amelyek történeti adatoknak minősülnek (például **Gyeprejáró** 1844-ből, **Kertalja** 1870-ből, **Országút** 1830-ból). Ma is élők azok, amelyeknél a címszó mellett ott áll a mai ejtés. Például a **Rétrejáró** már 1789-ből adatolva van, a *Rítrejáruo* pedig a mai ejtést mutatja.

A jelentés(ek) megadását követheti a minősítés. Ez vonatkozhat a szó régieségére (archaikus) vagy stílusminősítésére (durva, pejoratív, vulgáris, gyermeknyelvi).

Meg kell mondanom, hogy szeretem a címszót magába foglaló példamondatot. Igen tanulságos az olyan példamondat, amelyekben a szónak olyan származéka van meg, amelyik címszóként nem szerepel. Például a **cvíder** mn. példamondata a sajátos főnévi igenévi alakot tartalmazza: *Igën cvíder ez a gyerek* [helyesen: *gyerek!*], *alig lehet bírnya velē*. A példamondat mutatja meg a **nyír** ts. ige esetében, hogy magas hangrendűként toldalékolódik: *Nyírgyē lē ennek a gyereknék a haját, mer má igën nagy!* A magas hangrendet a következő címszó is megerősíti (**nyíret** ts. ige).

A **Fr.** rövidítés arra utal, hogy az illető címszó állandó szókapcsolatban (is) megjelenik. A **kutya** címszó után tíz frazéma követi egymást. Ezek közül több ismert nálunk is (például a nagy hidegre, a nagy megbánásra utalók), vannak, amelyek hasonlóak. Például nálunk csak jelen idejű a második frazéma (*A kutya miég nēm ettē mēg a telet*). Az enyhe káromkodásban a kutyát és a máját emlegetjük mi együtt, Bükön a kutyát és a macskát. Érdekes hogy nálunk a lakodalmas kutyát emlegetik az erős hasmenés illusztrálására, Bükön a murányi kutyát, pedig Murány hozzánk közelebb van, mint Bükhöz. Hasonlóan gazdag a **gyerek** címszó **Fr.** anyaga is.

Míg a frazémák a közösség gondolkodásmódjára utalnak, addig a néprajzi megjegyzések a helyi szokásokra. Érdemes megnézni a **céhmester** címszó néprajzi megjegyzését, és nemcsak azért, mert megtudjuk, hogy a tevékenysége a sekrestyésére hasonlított, hanem azért is, mert a szerző — igaz zárójeles megjegyzésben — azt is tudatja velünk, hogy „Az 1940-es években hosszú ideig Pétő Laci bácsi volt a céhmester”. A régiek takarékos életmódjára utal, hogy az új cipő talpába, hogy kevésbé kopjon, **csigaszeg**-et vertek. A **langaló**-nál azt is

megtudjuk, hogy a kenyér előtt a kemencében kisütött langalót „az egész család örömmel ette még melegen”. Az **országút** és az **útkaparó Nr.** rövidítés után elárulja, hogy milyenek voltak az útviszonyok, és mi volt az útkaparó feladata.

Tanulságosak a nyelvtani megjegyzések (**Nyt.**) is, amelyek a szorosan vett nyelvtani kérdéseken kívül a hangtani különlegességeket is tárgyalják. Például **Jézus** „Azon ritka szavak közé tartozik, amelyben az *é* helyén nincs kettőshangzó”.

A frazeológiai, néprajzi és az egyéb megjegyzések a falusi élet, a körülmények hű tükrői. Mindegyik egy-egy darabja annak a mozaiknak, amely a 20. század első felének-közepének Bük-képét felrajzolja.

BALOGH LAJOS „Büki tájszótár”-a mindenképpen hasznos és tanulságos, értékes munka. Az értékeinek, jelentőségének ismeretében megjelenését méltán támogatta a Vasi Szemle Szerkesztősége a község önkormányzatával és a Magyar Nyelvtudományi Társasággal együtt.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

Népi beszélgetések Vas megyéből.

A Berzsényi Dániel Főiskola Tanszékének Kiadványai 7.
Szombathely, 2006. (120 lap)

A Berzsényi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke elhivatottan foglalkozik a közelebbi és a távolabbi környék, de szorosabban Vas megye nyelvjárási értékeinek mentésével. Ennek eredménye a jelen kötet is, amely nem kis munkával készített szövegközléseket tartalmaz.

A szövegek származási helyét térképlapon mutatják be. Hét településről hat kutató: MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS (Dozmat), GUTTMANN MIKLÓS (Nárai), H. GERENDÁS ÁGOTA (Sorokpolány), KOLLÁTH ANNA (Zanat), N. MARKÓ JULIANNA (Nemesbőd, Szeleste) és HAJBA RENÁTA (Tompaládony) közöl változatos terjedelmű és tematikájú szövegeket húsz adatközlőtől

A szerkesztők aláírással megjelent Előszó (5–6) számba veszi a tanszék, illetve a szövegközlők eddigi munkáit, de kitekintenek másoknak e témába vágó munkáira is. Az 1975-ös gyűjtés eddig publikálatlan anyagát és az azóta felvett anyagot GUTTMANN MIKLÓS javaslatára teszik közzé.

A gyűjtések helyét most már betűrendben tekintve a következő szövegek kerültek be a kötetbe. Dozmat: 1 adatközlőtől 8 lap terjedelmű szöveg; Nárai 5 adatközlő, 49 lap; Nemesbőd: 4 adatközlő, 9 lap; Sorokpolány: 1 adatközlő, 4 lap; Szeleste: 6 adatközlő, 9 lap; Tompaládony: 2 adatközlő, 15 lap; Zanat: 1 adat-

közlő, 10 lap. Az összesen húsz adatközlő között van nyugdíjas téleszt, illetve földműves, autószerelő, épületasztalos, varrónő, betanított munkás, hajdani cseléd, anyagszerző, erdész. Közülük tizenkettő férfi, nyolc nő. A legidősebb a csak névbetűvel jelzett L. J.-né varrónő Sorokpolányból, aki 1895-ben született, a legfiatalabb Molnár Gábor épületasztalos, aki Náraiban született 1962-ben. Ha már a névbetűvel jelzett adatközlőt említem, hiányolom, hogy az asszonyoknál (mint az L. J.-né példa is mutatja), csak egy esetben adja meg a szövegközlő az asszony ma már születési névként számon tartott nevét. A felvételek 1975-ben, 1986-ban és 2004-ben készültek, egy kivételével (67. lap) a felvétel készítője és a szöveg lejegyzője azonos személy, illetve a GUTTMANN MIKLÓS által felvett szövegeknél erősen gyanítom, hogy a lejegyzést is ő készítette. A legnagyobb terjedelemben Náraiból vannak szövegek GUTTMANN MIKLÓS által felvéve öt adatközlőtől. Itt a legidősebb 1898-ban született, és itt van a már említett legfiatalabb is. Egy adatközlő, Guttman Miklósné, akinek személyében a Guttman Miklós édesanyját sejttem, 1975-ben és 1986-ban is hosszasan beszélt a mikrofon előtt. A hosszabb beszélgetéseknek — részben az irányító kérdések következtében — változatos a tematikája (garabonciás diák, lucázás, betlehemezés, tollfosztó, kosárfonás, a falu története, divat, ételek, csempészás, udvarlás, lakodalom, ünnepek, és még messze nem soroltam fel minden témát), két ízben még „nyelvészeti kérdésre” is kitérnek a beszélők. Egyszer a nyelvjárási beszédéről (71), két adatközlő pedig a faluban használatos ragadvány-, illetve gúnynevekről szól (98, 100).

Ez a szövegegyüttes alkalmas lehet a közeli települések nyelvjárási különbségeinek, a különböző életkorúak nyelvjárásiasságában mutatkozó különbségek bemutatására, az azonos adatközlő(k)től nagy időközökben felvett anyag az egyéni nyelvjárásiasság mértékének mérésére is.

Több hasonló gyűjtemény erősítheti a nyelvjárási grammatika, a nyelvjárási mondattan eddigi eredményeit, anyagul szolgálhat a népi elbeszélő technika, a stílus és a szövegalkotás (nyelvjárási szövegtan) tanulmányozásához.

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

PETHŐ JÓZSEF, **Krúdy-tanulmányok.**
Tinta Könyvkiadó. Budapest, 2005. (163 lap)

Nemcsak tartalmában, témáiban érdekes, hanem külső-belső megjelenésében is rendkívül vonzó könyvet tarthat kezében Pethő József „Krúdy-tanulmányok” című kötetének olvasója. Már a címlap is esztétikus, igényes, a rajta szereplő

Krúdy-képmással. Kellemes színfoltjai a könyvnek Havasi Tamás — jellegzetesen „krúdys” — illusztrációi. Tehát a könyv egésze érzékelteti azt a „Krúdy-rajongást”, mely — úgy vélem — nemcsak a kötetben idézett irodalmárookra, stilisztákra, hanem a tanulmányok szerzőjére is jellemző.

A Krúdy-életmű alaposabb megismerése iránti igénynek az utóbbi években tapasztalható megnövekedése — „a Krúdy-reneszánsz” — nyomán az irodalomtudomány és a stilsztika területén jelentős előrelépés történt a gazdag Krúdy-életmű értékeinek megismerésében, s így Krúdy Gyula írásművészete végre elfoglalhatja az őt megillető helyet az olvasói érdeklődésben és az oktatásban is (7). E folyamathoz járul hozzá és e cél elérését segíti elő Pethő József jelen tanulmánykötete.

Tanulmánykötet — fontos terminus ez, hiszen maga a szerző értelmezi művének címét. A könyv valóban tanulmányokat tartalmaz, a szónak a tudományban közkeletű értelmezése szerint: értekezéseket, hosszabb cikkeket (ezek az elmúlt 6 évben különböző szakfolyóiratokban és konferencia-kiadványokban megjelent írások). De „tanulmány” az egész kötet abban az értelemben is, melyben a szót nem a tudományokban, hanem a művészetekben használják: ’nagyobb alkotás előkészületeként létrejött mű’. A szerzővel együtt mi is számítunk e „nagyobb alkotás” létrejöttére; s örömmel, kíváncsian várjuk azt a művét, „amely átfogóbb képet adhat egyik legjelentősebb írónkról” (7–8).

A kötet tematikai szempontból igen változatos: stilsztikai, névtani, sőt helytörténeti, családtörténeti és befogadás-történeti vonatkozásai egyaránt vannak. Ennek megfelelően a tanulmányokat három fejezetbe sorolta a szerző: Stílus és szövegértelem, Aki az igazi nevünkön nevez végre (Krúdy Gyula írói névadása), A nyírség fia.

A terjedelmében legnagyobb első — stilsztikai-retorikai vizsgálatokat tartalmazó — részre ugyanaz a változatosság jellemző, mint a kötet egészére. Olvas-hatunk itt különböző véleményeket ütköztető, értékelő továbbgondolásra és szintézisre törekvő összegzést Krúdy Gyula stíluskorszakairól (A gordonka hangjai — Krúdy stíluskorszakairól, 11–25). Megtalálhatjuk Krúdy egyik legismertebb novellájának, A hídon címűnek az elemzését (42–55) — ez a tanulmány a komplex funkcionális stíluselemzés igazi (jó értelemben vett) iskolapéldája (oktatók, szemináriumvezetők is igen eredményesen használják az írást e stíluselemzési módszer szemléltetésére).

Több dolgozat is foglalkozik az ismétlésnek és a halmozásnak a Krúdy-művekben betöltött stílus- és szövegszervező szerepével (Ismétlésformák és -funkciók Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötetében, 29–41; Szemantikai ismétlések a Szindbád útja a halálnál című novellában, 56–73; „az emlékezet, amely váratlanul valahonnan ide tévedt” — Emlékezés és halmozás Krúdy N. N. című kisregényében, 74–87; Halmozás és szinonímia, 88–100). E tanulmányok is rendkívül sokszínűek. Az első egy Krúdy-kötet hang-, szó- és mondataalakzatait, evo-

kációs eszközeit, paralel szerkezeteit vizsgálja. A második egyetlen novella szemantikai ismétlései kapcsán végigköveti a novellát tartalmazó egész kötet motívikus ismétléseit (a következőket állapítja meg: virág — nő, madár — nő, lepke — nő metaforák; ismétlések a párbeszédekben), illetve a novella motívikus ismétléseit (vér- és arc-motívum, emblémák). A továbbiakban pedig a halmozás alakzatának a novellában betöltött szerepét tárja fel, részletesen elemezve a két szinonim tagból álló halmozásokat, az ellentéteket és a hármas szerkezeteket. Mindezen részletes vizsgálatok jelentősen hozzásegítenek a szövegértelem pontosabb interpretálásához (72). A harmadik tanulmány egy Krúdy-kisregény elemzése kapcsán világít rá a halmozás szövegszervező szerepére, illetve az emlékezet működését érzékeltető szerepére. S megtalálhatjuk végül — a negyedik említett tanulmányban — egyetlen Krúdy-mondat szinonimikus halmozásának a vizsgálatát is.

Mindezen írások közös jellemzője a szerző alapos elméleti felkészültsége, az elemzések mögött álló igen komoly elméleti háttér. Elmélet és elemzés, elmélet és gyakorlat kölcsönösen támogatják egymást e fejezet értékes tanulmányaiban.

Tulajdonképpen a stílusvizsgálatokat viszi tovább a könyv második, Krúdy Gyula írói névadásával foglalkozó — s e területen hiánypótló — része, „hiszen a stílusnak igen fontos összetevője a tulajdonnév”, s a szerző kívánsága, hogy vizsgálataival „főként stilisztikai érvényű megállapításokhoz jusson, és ezekkel árnyaltabbá tegye az író nyelvéről eddig mondottakat” (115).

Az első dolgozat az első Szindbád-kötet személynévanyagát vizsgálja (Krúdy Gyula személynévadása első Szindbád-kötetében, 105–114), további bizonyítékokat találva a Krúdy-írások olyan, más elemzések által is kimutatott jellemzőire, mint a nők iránti rajongás, nőközpontúság (a női szereplők teljes névvel való megemlézésének kis száma, becézett alakok, kellemes hangzású női nevek); vagy épp az írónak a szülőföldjéhez való kötődése (szabolcsi személynevek). A teljes névanyag elemzése található a Szindbád megtérése című kötettről szóló második tanulmányban („Aki az igazi nevünkön nevez végre...” — Krúdy Gyula írói névadása a Szindbád megtérése című kötetben, 115–26): személynevek, helynevek, egyéb nevek, említő- és becéző nevek. Az írás végkövetkeztetése megint csak az, hogy a Krúdy-féle névadás a Krúdy-féle stílus egyfajta keresztmetszete, s a névtani vizsgálódás eredményei a stilisztika megállapításaival szembesíthetők. A Krúdy-stílusban a húszas évek első felében tapasztalható lehiggadás, klasszicizálódás jele például, hogy a kötet neveinek minden típusában többségben vannak a valóságos és valószerű nevek (125).

Nemcsak a Krúdy-kutatók, hanem az „egyszerű” Krúdy-rajongók számára is „csemege” a kötet harmadik, Krúdy és Nyíregyháza kapcsolatával foglalkozó része. Itt végigkövethetjük Nyíregyháza és a Krúdy család történetét, olvashatunk Krúdy nyíregyházi iskolaéveiről és az őt inspiráló tanárokról, sőt fürdőbeli élményeiről is („Ennek a városnak voltam az írója” — Krúdy Gyula és Nyíregy-

háza, 131–49). S arról is értesülünk, hogy nemcsak az író ápolta szülőföldje emlékét, hanem Nyíregyháza sem feledkezett meg a Nyírség jeles szülőttéről (A hazalátogató Krúdy, 150–8).

Végezetül kiemelném még a kötet két további pozitívumát. Mint már említettem, a szerző hozzá kíván járulni ahhoz, hogy Krúdy írásművészete végre elfoglalhassa az őt megillető helyet az olvasói érdeklődésben. Nos, Pethő József könyve mindenképpen alkalmas erre, mert tanulmányainak nyelvezete, stílusa egyszerre tudományosan pontos, a legkorszerűbb szakkifejezéseket használó, és gördülékeny, logikus, jól követhető. E kiadvány kedves olvasmánya lehet nemcsak a szakmai köröknek, hanem minden Krúdy iránt érdeklődő, irodalomértő és -szerető embernek is. A mű másik vonzereje, hogy jól érezhető belőle a szerző saját „Krúdy-rajongása” és saját szűkebb pátriája iránti szeretete, érdeklődése is.

SZILASSY ESZTER

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Kígyós mai vezetéknevei

A község neve a XIV. századtól adatható: 1332–5: *Kykos*, 1347: *Kygos* (FNESz.), s aligha szorul magyarázatra. LEHOCZKY TIVADAR a következőket írja: „Érdekes, a helységnek maiglan használt régi magyar feliratu pecsétnyomója 1577, tehát I. Ferdinánd korából való”. Majd: „A pajzs közepén, alsó csucsától fölfelé, a helynévre vonatkozólag, egy tekervényes nagy kígyó látható, emelkedő helyzetben, feltátott, nagy fogakat előmutató szájjal” (Beregvármegye monographiája. Ungvár, 1881. III, 350–1). 1920–1938 között *Kid'oš*, a második világháború után tükörfordítással az ukrán *Змійка* nevet kapta (ez azért csak „féltü-kör”, hiszen a község a *Kígyós* pataktól kapta a nevét; vö. LEHOCZKY, i. m. I, 312), az 1990-es évek közepétől ismét eredeti nevét, *Кідьош*-t viseli.

Az anyagot FÜZESI MAGDÁTÓL, a Beregi Hírlap munkatársától kaptam: ő a gazdakönyvekből gyűjtötte össze. Szívességét ezúton is köszönöm. 1991-ben 968 lakosa volt (ebből magyar 850), és 153 féle nevet viseltek. Ezeket az eddigi feldolgozásaimnak megfelelően teszem közzé (vö. MNyj. 37–41). Elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS munkájára támaszkodtam (Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993., rövidítve: K.), de az ebben nem szereplő, illetőleg a szláv (esetleg más) nevek vonatkozásán — UDVARI ISTVÁN hathatós segítségével — a saját megfejtési kísérleteimet adom.

1. A névadó őszemélynévére visszamenő vezetéknevek

1.1. Egyházi személynevek

Illés (K. 491–2), *Kelemen* (K. 570), *László* (K. 667), *Lőrincz* (K. 685), *Lu-kács* (K. 688–9), *Máté* (K. 718), *Orbán* (K. 788–9), *Péter* (K. 847), *Román* (K. 897, a népnévhez nincs köze), *Simon* (K. 935–6), *Urbán* (K. 788–9, *Orbán* a.), ebben formában német és szlovák is lehet.

Német vagy szlovák: *Stefán* 'István'.

Ruszin vagy ukrán: *Kuzma* 'Kozma'.

1.2. Egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Balla (K. 76–7) < *Barlabás*, *Bence* (K. 118–9) < *Bencenc* < *Vincentius* (így a Benedek névhez nincs köze), *Dancs* (K. 278) < *Dániel*, *Damokos*, *Damján* + *-cs*, *Markó* (K. 709–10) < *Márk* + *-ó*, *Rázsó* (K. 888) < *Rázsmán* + *-ó*.

Ruszin: *Havris* < *Havril* 'Gábor' + *-is*, *Jurinka* < *Jura* (< *Jurij*) + *-in* + *-ka*, *Romanec* < *Roman* + *-ec*.

Szlovák: *Mahacsek* < *Martin*, *Matej*, *Matyiko* < *Mat'ko* < *Matej*, *Szura* < *Szuraj* (a nyugati szlovákban *Juraj*, a középszlovákban *Ďuraj* lenne).

Ukrán: *Oriszko* < *Opicm* + *-ko*.

1.3. Régi világi személynevek

Csete (K. 240–1), *Csok* (K. 253., *Csók* a., de Beregben röviden hangzik; az azonos hangalakú közszóval nem függ össze), *Kázmér* (K. 565), *Kósa* (K. 625–6: Beregben feltűnő gyakoriságú), *Orgován* (K. 791), *Péntek* (K. 839): valószínű, hogy a névadó ős pénteken született.

Német: *Mekles*: a *Magwart* név rövidülése és képzése (GOTTSCHALD, MAX: *Deutsche Namenkunde*. Berlin, 1971. 416), *Rájplik* < *Reiprich* (BAHLOW, HANS: *Deutsches Namenlexikon*. München, 1967. 417).

Román: *Goján* < *Goian* < *Goislav* (CONSTANTINESCU, N. A.: *Dicționar onomastic românesc*. București, 1963. 333).

1.4. Patronimikum képzős nevek

Györffy (K. 437–8, *Györgyfi* a.).

Ruszin: *Popovics* 'a pap fia' (Beregben feltűnő gyakoriságú mind a magyar, mind a ruszin lakosság körében), *Zubánics* < *Zubán* 'feltűnő fogazatú' + *-ics*.

Szlovák: *Benics* < *Benedyk* + *-ič*, *Margitics*: *Margit* + *-ič*, *Panulin* < *pan'úr* + *-ula* + *-in*.

Ukrán vagy orosz: *Haritonov*: *Hariton* egyházi személynév + *-ov*, *Kovalszkaja*: *ковал* 'kovács' nőnemű melléknévi alakja, *Moszkovenko* 'Moszkvából származó', *Ozsigánics*: az alapja közép-ázsiai altaji név (*Ozsigan*), *Szamszarenko*: közép-ázsiai altaji név (*Szamszar*) + *-enko* patronimikum képző, *Szavzsarenko*: a közép-ázsiai *Szavzsar* név az alapja.

2. A származás helyére utaló vezetéknevek

2.1. Puszta helynevek

Csopak (Zala megye), *Verbiás* (Bereg megye), e kategóriában több helységben is előforduló családnév.

Zsidó: *Braunstein* (< német) 'barna kő'.

2.2. Nagyobb egység -i képzős neve

Krajnáj 'a Krajnáról, a határterületről származó'. A Nyitra, Vas, Verőce megyei községek aligha jöhetnek számításba (K. 647). Ukrainizált forma.

2.3. Melléknévképzős helynevek

Ha egy-egy helység több megyében is előfordul, akkor a legközelebbi(ek)e)t adom meg.

Almási (K. 35): 26 megye 43 helysége közül Beregben kettő, Ugocsában egy van, *Antalóci* (K. 42): Ung megye, *Bacskai* (K. 58): *Bacska* (Zemplén megye), *Bacskó* (Zemplén megye), *Bihari* (K. 140): megyenév, illetve helységnév egyaránt lehet, *Bökényi* (K. 113–4, *Bekényi* a.): Ugocsa megye, *Debrei* (K. 287): *Debrő* (Heves megye), *Derceni* (K. 234): Bereg megye, *Enyedi* (K. 329–30): Alsó-Fehér, Pozsony megye, *Kaszonyi* (K. 561): Bereg megye, *Komáromi* (K. 610): Komárom, Veszprém, Zala megye, *Pércsi* (K. 840): Bihar, *Szegedi* (K. 979–80): Csongrád, Torontál, de figyelembe veendő a Borsod megyei Sajószögged, hiszen a régiségben *Szeged*-nek írták, *Szirmai* (K. 1015): Borsod, Ugocsa megye, *Szőlősi* (K. 1026): 15 megyében 22 helység közül legvalószínűbb az Ugocsa megyei, *Turi* (K. 1094): Heves, Hont, Somogy, Torda megye, *Udvarhelyi* (K. 1099): Belső-Szolnok, Közép-Szolnok, Küküllő, Nógrád, Somogy megye, Udvarhelyszék.

Ruszin: *Jaszinszkij*: *Jaszina* (magyarul: Kőrösmező, Máramaros megye) + *-szkij*, *Klacsanovszki*: *Klacsanó* (Bereg megye) + *-szki(j)*.

2.4. A helység valamely részén lakó vagy dolgozó

Hidi (K. 474) 'híd mellett lakó', *Réti* (K. 892–3): *Rét* nevű helység ugyan van Fejér, Győr és Sáros megyében is, de sokkal valószínűbb a 'helység rétéjén lakó vagy dolgozó személy' jelentés, *Végh* (K. 1131) 'a falu szélén lakó'.

2.5. Népnevek

Vitatott és vitatható kategória, de végsősoron — a mellékjelentéseket nem számolva — mégis a származás helyére utal.

Cseh (K. 225–6), *Lengyel* (K. 672–3), *Orosz* (K. 792–3), *Székely* (K. 982–3), *Tóth* (K. 1080).

Lett: *Livjas* 'lív, kihalóban lévő finnugor nép'.

3. Foglalkozásra, tisztségre utaló vezetéknévek

3.1. A foglalkozás, a tisztség megnevezése

Baráth (K. 91), *Baraté*: Beregben eléggé elterjedt név, az *-é* itt nem lehet a leszármazás jelölője, csakis hozzá (ti. a baráthoz, a szerzeteshez) tartozást jelentheti, *Bíró* (K. 142–3), *Bodnár* (K. 148) 'kádár, kerékgyártó', *Csatlós* (K. 221–2) 'fegyverhordozó; kísérő; lovat vezető, kocsit kezelő inas', *Deák* (K. 285–6), *Dékány* (K. 289, *Dékán* a.) 'céhmester, hegy-, határbíró, utcaelőljáró, gondnok', *Gróf* (K. 424), *Kádár* (K. 527–8), *Kántor* (K. 543–4), *Kardos* (K. 554) 'kardvívó, -verő', *Kocsis* (K. 605–6), *Kovács* (K. 629–30), *Lakatos* (K. 662–3), *Mester* (K. 726), *Molnár* (K. 745–6), *Papp* (K. 821–2), *Sipos* (K. 937–8), *Sütő* (K. 952), *Szabó* (K. 955–7), *Varga* (K. 1120–2), *Vasas* (K. 1127–8).

Ruszin: *Svec* 'szabó', *Tocsin* 'köszörüs'.

Szlovák: *Valálik* 'falusi; szántóval rendelkező személy'.

3.2. A foglalkozásra metonímiával utaló vezetéknevek

Cubera 'teknő, melyben a leölt disznót megtisztítják' (ÚMTsz. I, 721, Mezőpetriből, Szatmár megyéből), *Fanta* 'csokorba kötött szalag' (ÚMTsz. II, 539, moldvai csángó adat, idetartozása kissé kétes), *Forgon* 'butykos korsó' (ÚMTsz. II, 498, Zala és Vas megyéből), *Sőtér* (K. 906, *Sajtár* a.), *Vass* (K. 1125–6).

Német: *Knobloch* < *Knoblauch* 'fokhagyma' (BRECHENMACHER–KARLMANN: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. Lahn, 1957–1963. II, 74).

Orosz: *Granilla* < *грануло* 'csiszolószerszám, köszörűkerék', némileg magyarosodott forma.

Szlovák: *Mucsicska*: a *muka* 'liszt' szó származéka: 'lisztecske, kevés liszt', *Dzjamko* 'lakat, zár' (keleti szlovák adat).

4. Egyéni tulajdonságot jelölő vezetéknevek

Gazdag (K. 397–8) 'vagyonos', *Gerics* 'gerinc, csigolya' (TESz. II, 635), *Hajla* 'görbülő; rokonszenvező; figyelő' (TESz. II, 28, *hajol* a.), a folyamatos melléknévi igenév régies alakja, *Kiss* (K. 594–6) 'alacsony; fiatalabb; valamely testrésze kisebb az átlagosnál; jelentéktelen személy', *Komócsin* 'nádforma réti fű' (TESz. II, 539), a névadás indítéka nem egészen világos, *Kormos* (K. 621) 'fekete, füstszínű vagy szennyes' (esetleg 'korombíró'), *Mondik*: szavajárási név, a *mondják* szó nyelvjárási változata, *Nagy* 'magas; idősebb; valamely testrésze nagyobb az átlagosnál; kiváló', *Sass* (K. 919), *Szarka* (K. 972), *Szeles* (K. 988) 'dühös, meggondolatlan, hebehurgyán kapkodó', *Tar* (K. 1046) 'kopasz', *Tompa* (K. 1074) 'nehéz felfogású; közönyös; fásult', *Veres* (K. 1136–8).

Horvát: *Tyahur* < *djaur* 'hitetlen, nem muzulmán' (a zöngétlenedés már a horvátban megtörtént).

Lengyel: *Grácsin* 'varjú'.

Német: *Hergó* < *Hergt* < *Herrgott* 'Úristen' (BAHLOW, i. m. 231).

Ruszin: *Rajuk*: a *raj* 'éden' szó *-uk* képzős alakja, *Szinyko*: a *szinyij* 'kék' szó *-ko* képzős formája, *Szvirida*: a *zvir* 'állat' szó *-da* képzővel vált tulajdonnévvé.

Ruszin vagy szlovák: *Csernicško*: a ruszin *черниці* 'szeder' szó képzett alakja, illetve a *černik* (*černič*-) 'szeder' + *-ko* (alapszava: *černý* 'fekete').

Szlovák: *Paráda* 'díszes külső', *Plesa* 'kopasz', *Szikora* 'cinke', *Zanik* 'semivé válás, megszűnés'.

Ukrán: *Korcsevoj*: a *кору* 'fatönk, tuskó; görcs' szó származéka, *Muska* 'anyag', *Ohár* 'vörös ásólúd' (a szláv nyelvekben sokkal több madárnév fordul elő családnévként, mint a magyarban, számunkra olykor meglepőek is).

5. Egyéb családnevek

5.1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bába: 1. Borsod és Közép-Szolnok megyékben pusztai helynév, 2. 'szülész nő' (K. 55), 3. a szlovákban: 'öregasszony', *Bakó* (K. 68): 1. régi világi személynév, 2. mészáros, *Bakos* 1. régi világi személynév, 2. 'olajsütő, -sajtoló', *Balogh*: 1.

'balkezes', 2. 'akinek hiányzik a jobb keze' 3. 'rossz, gonosz', 4. régi világi személy- és nemzetségnév (K. 79–80), 5. 'a szokásostól eltérő, másságot mutató személy', *Bálint*: 1. régi egyházi személynév (K. 75), 2. a *balin* halmnév nyelvjárási változata; vö. ÚMTsz. I, 325–6), *Bursza*: 1. (Nagykálló) 'házavató mulatság, melynek során régen a földes ház talaját tánccal döngölték le', (Nyíregyháza) 'fiatalok zenés, vasárnap délutáni mulatsága', a moldvai csángó 'eketest' szó aligha vehető figyelembe (ÚMTsz. I, 639), 2. cseh 'sötétbarna' (MOLDANOVÁ–DOBRAVA: Naše příjmení. Praha, 1983. 49), *Gajdos*: 1. 'dudás', 2. 'kissé ittas' (K. 388), 3. szlovák 'dudás'.

Ukrán: *Kopin*: a *kona* 1. 'ganonakereszt', 2. '60 darab valami', 3. 'kopek' szó *-un* képzős alakja, *Kopinec*: az előbbi név továbbképzett alakja.

5.2. Kettős vezetéknev

Rác-Vekerdí: első eleme népnév (K. 879–80), a második pedig Bihar megyei helységnév *-i* képzős alakja (K. 1132–3).

MIZSER LAJOS

MEGEMLEKEZÉSEK

Fehértói Katalin (1925–2006)

Fehértói Katalin a Magyar Nyelvjárásoknak nem volt ugyan a munkatársa, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének mégis jó oka van arra, és egyben kötelességének is tekinti, hogy a kiváló névkutatóról évkönyvében megemlékezzék.

Első renden Fehértói Katalin debreceni kötődése miatt. 1925. november 22-én született Debrecenben egy háromgyermekes család legfiatalabb gyermekeként. Középiskoláit szülővárosában, a református Dóczy Gimnáziumban végezte, majd a híres pallagi mezőgazdasági akadémián folytatta tanulmányait. Iskoláit a második világháború eseményei miatt nem fejezhette be, szülei a közlő front elől Bécsbe küldték, ahonnan azonban a háború befejeződését követően visszatért Debrecenbe. 1947-ben férjhez ment Boldogh István állatorvoshoz, a pallagi akadémia tanárához. A házasságból 1948-ban egy leánygyermekük született, Katalin. Boldogh István röviddel ezt követően, 1950-ben tüdőbetegségben elhunyt.

Fehértói Katalin 1951-ben férjhez ment a szintén debreceni születésű Kiss Lajoshoz, aki ez idő tájt a Debreceni Egyetemen szlavisztikát tanított. Néhány évig Debrecenben éltek, de Kiss Lajos munkája 1954-ben Budapestre szólította a családot. Fehértói Katalin könyvtárosi munkát vállalt az Országos Idegsebészeti Tudományos Intézetben, majd 1963-ban az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar nyelvészeti könyvtárába került. Harmadik munkahelye 1972-től a Schöpf-Mérei Kórház könyvtára volt, ahol nyugdíjba vonulásáig dolgozott. Az 1960-as években a munkaköréhez is kapcsolódó szakmai végzettséget szerzett: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen elvégezte a magyar–könyvtár szakot.

A magyar nyelv és a nyelvtudomány iránti érdeklődése is ez időben öltött testet első publikációiban, amelyek a 60-as évek közepén jelentek meg. Rövidesen doktorált, majd 1977-ben a „Magyar személynévadás és társadalmi helyzet a XIV–XVI. században” című értekezésével a kandidátusi fokozatot is megszerezte.

te. A címeknél fontosabbak azonban azok a tudományos eredmények, amelyek publikációiban folyamatosan napvilágot láttak.

Az a tudományos teljesítmény, amely Fehértói Katalin szakmai pályafutásának bő négy évtizedét jellemzi, teszi leginkább indokolttá, hogy a Magyar Nyelvjárások hasábjain róla megemlékezzünk. Pályája különleges egyneműségével és egyenesvonalúságával, egy irányba mutató fejlődésével tűnik ki a pályatársaié közül: munkássága alapján Fehértói Katalin a magyar történeti személynévkutatás legkiválóbb képviselői közé sorolható.

Első igazán fontos és ennek megfelelően sokat idézett, könyvnyi méretű dolgozatát „A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek” címmel (NyudÉrt. 68. sz. Bp., 1969. 159 lap) alig néhány tanulmánnyal a háta mögött jelentette meg. A XIV. század a magyar személynévrendszer átalakulásának kulcsidőszaka, mivel döntően e korban zajlott le az ún. egyelemű névrendszer kételeművé válása. E folyamatban Fehértói Katalin az általa megkülönböztető neveknek mondott (tulajdonságra, etnikumra, foglalkozásra, családi származásra, lakó- vagy származási helyre utaló) névtípust vizsgálta meg mintegy három és félezer név alapján. Az effajta vizsgálatok rendkívül munkaigényesek, mivel a latin nyelvű oklevelekben fennmaradt neveket csak igen körültekintő, sok szempontot figyelembe vevő elemzés révén lehet a tudományos kutatás tárgyává tenni: ebben a szerző a névadatoknak és a mögöttük álló személyeknek az azonosítására nagy hangsúlyt fektetett. Ennek alapján nyílt lehetősége a nevek társadalmi rétegződés szerinti vizsgálatára is. Figyelmét e munkájában azonban elsősorban a rendszertani szempont kötötte le, amelynek révén a névviselés szokásrendjének átalakulási folyamatáról igyekezett minél pontosabb képet alkotni, különösen szem előtt tartva a nevek öröklődővé válásának, azaz a magyar családnév kialakulásának a kérdését. S hogy ezt a törekvését milyen eredménnyel sikerült megvalósítania, arról nem kisebb szaktekintély, mint Szabó T. Attila az alábbiakat írta recenziójában: „ebben az újabb monográfiában úttörően tisztázta a magyar vezeté-, illetőleg családnevek kialakulásának legfontosabb kérdéseit” (NyIrK. 15: 181).

Fehértói Katalin tudományos érdeklődését a régi magyar személynévvadás problémái foglalkoztatták, döntően az ómagyar kor időhatárai között. Ezen belül is leginkább az Árpád-kori névvadás felderítésének az ügyét viselte a szívén. Már az első publikációjából is arról szerezhetett tudomást a szakmai közvélemény, hogy a szerző e korszakra vonatkozóan igen jelentős névgyűjteménnyel rendelkezik (MNy. 61: 419–28). A teljes Árpád-kori személynévtár elkészítéséhez vezető úton fontos lépcsőfok volt az „Árpád-kori kis személynévtár” (ÁKSz.) megjelentetése (Nyelvészeti Tanulmányok 25. Bp., 1983. 388 lap), amelyben a szerző öt fontos korabeli forrásnak a mintegy 6800 személynévét adta közre nagy filológiai körültekintéssel és pontossággal. Az ÁKSz.-ban alapvető elvként érvényesítette a név és személy egységének gondolatát, amelynek révén kiszűrhetők egyrészt ugyanannak a személynek az ismételt említései, másrészt pedig

— a kontextus pontos közlésével — az oklevelekben szereplő személyekről is így kaphatjuk a legteljesebb és legmegbízhatóbb képet. Az ÁKSz. komoly nemzetközi visszhangja is azt mutatta, amit B. Gergely Piroska, a magyar személynevek kiváló ismerője is megfogalmazott vele kapcsolatban: „a címébe foglalt »kis« jelző ellenére a magyar nyelvtudomány nagy eredményei közé tartozik” (NyIrK. 29: 191). Mindezt a későbbiekben az is igazolta, hogy a kutatók sűrűn hivatkoztak e munkára, és használták fel nagy bizalommal az adatait kutatásaikban. Az ÁKSz.-hoz hasonló kompendiumok közzététele roppant felelősségteljes dolog, amely komoly szakmai felkészültséget követel meg készítőjétől.

Ezt a biztos szakmai tudást jelzik Fehértói Katalin tanulmányai is. Fehértói mind az egyes neveket, mind pedig a nevek változásának jellegzetes folyamatait történelmi-társadalmi beágyazottságukban igyekezett vizsgálni (ehhez lásd például: Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában: NytudÉrt. 70. sz. 153–6; A XIV–XV. századi jobbágynevekről: MNy. 72: 472–6), amelynek során Pais Dezső nyomán szívesen alkalmazta az ún. névvonatköztetés módszerét. Ez az eljárás abból a feltevésekből indul ki, hogy az azonos valósághelyzet hatást gyakorol a névadásra is, amiből az következik, hogy a forrásokban együtt jelentkező nevek kölcsönösen értelmezik egymást, ami a helyes megfejtésüket, magyarázatukat segítheti elő (Egy kis névvonatköztetés: MNy. 68: 214–6). A névvonatköztétést elméleti igényű tanulmányban is tárgyalta, amelyben a német és a lengyel történelmi személynév-kutatás hasonló eljárás módjait is bemutatta (Az Árpád-kori névvonatköztetés vitás kérdései: MNyTK. 183. sz. 223–8).

Fehértói Katalin történelmi érdeklődése kiterjedt a személynevek genealógiai vonatkozásaira éppúgy (Genealógia és névkutatás: MNy. 71: 456–8), mint az egyes társadalmi csoportok névviselési szokásainak tanulmányozására (Erdélyi céhmesterek nevei a XV–XVII. századból: MNy. 80: 369–72; Késő középkori kanonoki névsorok: Nyr. 123: 479–83). A névjelenségek vizsgálatában fontosnak tartotta a társadalmi szempont mellett a területi elterjedtség bemutatását is (Egy XIV. századi nagybirtok jobbágyságának személynévanyaga: MNy. 64: 317–31, továbbá NytudÉrt. 68. sz. 35–46). Fehértói Katalin helynévmagyarázatokkal közvetlen célként alig foglalkozott ugyan (de mégis lásd például: A *Lánc* helynevekről: MNy. 88: 212–4), ám mivel a magyar személy- és helynévrendszer számos érintkezési ponton olykor szinte szétválaszthatatlanul kapcsolódik egybe főleg a középkori források adataiban, e két névfajta együttes tárgyalása néha szükségszerűen jelenik meg az írásaiban. Szép példája ennek a *Dob*, *Dobos* (MNy. 88: 42–56) és a *Cigány* (NÉ. 12: 5–17) nevekről írott tanulmánya.

Nagy feltűnést keltett Fehértói Katalinnak az ÁKSz. alapján közzétett és több alkalommal is fölidézt (lásd például: Árpád-kori közsói eredetű személynéveinkről: Nyr. 121: 71–5) vizsgálati eredménye, amely szerint e névanyag magyar közsókból alakult személynéveinek aránya nem haladja meg az összes név 20%-át. Névfajtáiban is gyakran megkérdőjelezte a hagyományosan közsói

eredetűnek tartott magyar személynevek etimologizálását, és ajánlotta mellette vagy inkább helyette egy-egy szláv, német névátvétel lehetőségének a figyelembevételét. Ezt még az olyan nagy irodalommal rendelkező nevek esetében is felvethetőnek tartotta, mint az Árpád-kori *Levente* és társai, a *Leue* és *Lewedi* (MNy. 93: 426–41), s kétségeit hangoztatta a *Lebediasz* hagyományos interpretációját illetően is (MNy. 95: 320–3). Ugyanez a cél vezette az Árpád-kori *Egri-rih* és *Ruhtuk* (MNy. 98: 465–70), valamint a *Fil* és *Szem* nevek (MNy. 102: 327–34) magyarázatában is.

A XX. század utolsó évtizedeinek más névkutatóihoz hasonlóan Fehértói Katalin is fontosnak tartotta az elavult, de máig használatban lévő névetimológiák fölülvizsgálatát. Jó érzékkel szűrte ki a szakirodalomból azokat a névfejteket, amelyekben egy-egy meghatározó ponton kellő bizonyítékok helyett merő feltételezések szolgálnak a magyarázat alapjául, s kísérelte meg ezeknek az új szempontú megvilágítását (lásd például: Csanád apja Doboka: MNy. 97: 15–28). E magyarázatai azonban nem mindig találtak mások véleményével, ezért egy-egy tanulmánya gyakran szolgált rövidebb-hosszabb, békésebb vagy élesebb hangvételű szakmai viták alapjául. Fehértói Katalin álláspontját védelmezve szívesen bocsátkozott bele ezekbe a vitákba, amelyek során aztán nagy energiákat mozgósítva igyekezett újabb és újabb érvekkel alátámasztani a maga elképzeléseit. „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-nak személynevekkel foglalkozó fejezeteivel például — mind az egyes nevek elemzését, mind pedig az ott alkalmazott alapelveket és módszereket illetően — külön tanulmányban szállt vitába (Árpád-kori személyneveink nyelvtörténeti felhasználásáról: Nyr. 119: 180–9).

Noha Fehértói Katalin egész pályája során némi szkepszissel nyilatkozott a személynevek biztos, egyértelmű megfejthetőségéről — s ezt a véleményét pályája végéig egyre határozottabban fogalmazta meg —, egész sor személynév magyarázatával gazdagította a magyar onomasztikát. Ezek közül álljon itt példaképpen néhány: *Csörsz* (MNy. 65: 454–6), *Vidikes ~ Videkus* (MNy. 74: 339–44), *Boda, Bodos, Bodamer* (NÉ. 6: 3–8), *Eleuiarow* (MNy. 78: 331–3), *Surján* (Nyr. 107: 352–3), *Csákány* (MNy. 79: 71–6), *Csihar, Csoltár, Kacor* (MNy. 82: 445–50), *Bullás, Bulla* (MNy. 83: 92–5), *Bajzát* (MNy. 91: 178–85), *Madach* (Kiss Lajos-Eml. 99–104).

Fehértói Katalin tanulmányok egész sorát szentelte a személynevek elméleti ügyeinek, illetőleg egyes fontos névtípusainak. Önálló dolgozatban mutatta be a régi oklevelek szórványainak olvasati problémáit, előtérbe állítva néhány ismert oklevél és gyakran idézett személynév kapcsán a szakirodalomban megmutatkozó ellentmondásokat (Árpád-kori személynevek olvasatainak megbízhatóságáról: MNy. 97: 460–7). A személynévrendszer fejlődése szempontjából fontos „A családnév kialakulása előtti átmeneti névformák” című dolgozata (NÉ. 7: 44–8), valamint a családnévként szereplő helyneveket tárgyaló írásai (Helynevek mint családnévek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül: MNy. 69: 197–203, 71: 113–7). Tárgyalta a *-fi(a)* utótagú családnéveket (A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családné-

vek kialakulása: Nyr. 122: 458–67), valamint a *-ta/-te* végű személyneveket [Az ómagyar (Árpád-kori) *-ta/-te* denominalis nomenképző eredetéről: MNy. 95: 45–54], újabban pedig a *j* végű helynevek ügyét hozta elő a *Pokaj* név kapcsán, komoly vitát indítva el tanulmányával (A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j* ~ *-aj/-ej* helynévképző: MNy. 100: 75–9; Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről: MNy. 101: 454–61). Utolsó írásában a Tihanyi Alapítólevél néhány személy- és helynevét elemezte (Az 1055. évi Tihanyi Alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről: NÉ. 28: 161–70).

Fehértói Katalin egész életművének központi gondolata egy teljes Árpád-kori személynévtár elkészítésére irányult. Az „Árpád-kori kis személynévtár” közreadásakor még úgy gondolta, hogy egy ilyen vállalkozás megvalósítása meghaladja egyetlen személy teherbíró képességét (i. m. 9). Ennek a vélekedésnek a reális voltát az igazolja, hogy hasonló munkákat itthon és külföldön egyaránt kutatói közösségek szoktak elkészíteni. Ám Fehértói Katalin a dédelgetett terv megvalósításához hatalmas elszántsága, lelkesedése és páratlan munkabíró képessége mellett további szövetségeseket is talált. Elsősorban férjét, Kiss Lajos akadémikust, a magyar helynévkutatás egyik legnagyobb formátumú alakját, aki szellemi, lelki társként és támaszként állt mellette e nagyszabású feladat megvalósításában. Fehértói Katalin gondolkodásának nyitottságát, fiatalosságát mutatja, hogy a másik szövetségést a digitális technikában találta meg: igaz, hogy a számítógép adta lehetőségekkel való megismerkedés komoly szellemi kihívás és egyben időigényes munka is volt számára, de a számítógépes adatbázis kialakítása korábban nem gondolt lehetőségeket ajánlott fel a személynévtár elkészítéséhez. Az 1990-es években Fehértói Katalin e sorok írójával nem egy alkalommal cserélt gondolatokat ennek az új technológiának az előnyeiről és a gondjairól. Ezek a beszélgetések már azt a hitet is mutatták, ami a mű megvalósításához erőt adott a szerzőnek: az „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” (ÁSz.) végül a terveknek megfelelően elkészült, és az Akadémiai Kiadó gondozásában 2004-ben látott napvilágot (Bp. 896 lap).

A névtárban Fehértói Katalin a korból fennmaradt személynévanyagot csaknem teljességgel közreadta: a szerző az itt közölt 38 ezer névadat közrebocsátása során csupán az igen gyakori nevek közlésében tekintett el a teljességtől, továbbá a még kiadatlan okleveleket hagyta figyelmen kívül. A közzétételt azok az elvek és módszerek határozták meg, amelyeket a szerző már az ÁKSz.-ban kialakított, illetőleg az egyes részletekre vonatkozóan tanulmányok sorában finomított tovább. Már a könyv szakmai bemutatója is jelezte a mű különös jelentőségét, mivel ez alkalomból az érintkező szakterületek legkiválóbb kutatói szóltak a vállalkozásról: Solymosi László a történettudomány részéről, Szovák Kornél pedig a középlatin filológia szemszögéből értékelte a névtárat (erről lásd NÉ. 27: 260–70). A nyelvtudományt képviselő Kiss Jenő akadémikus úgy vélekedett, hogy az ÁSz. a magyar középkor kutatói számára „megkerülhetetlen kézikönyv” lesz (i. m. 262).

A magyar onomasztika korábbi törekvéseit ismerve és távlati lehetőségeit felmérve a személynévtárat személynévkutatásunk fontos, korszakos jelentőségű művének tarthatjuk. Ezt a szerepét hangsúlyozták a napvilágot látott recenziók is (például Ördög Ferenc: MNy. 102: 104–6, Tóth Valéria: MNyj. 43: 123–32, Hoffmann István: NyK. 102: 300–11). Az ÁSz. elsőként teremtette meg annak a lehetőségét, hogy erről az egész magyar névállomány szempontjából meghatározó szerepű névtörténeti korszakról átfogó képet alkothassunk. Maga Fehértói Katalin is hozzáfogott a hatalmas névanyag szintetizáló jellegű feldolgozásához (Gondolatok az „Árpád-kori személynévtár” adatainak összetételéről. NÉ. 27: 7–12), ám úgy látta, sok részletmunkára van ahhoz még szükség — főleg az egyes nevek eredetmagyarázata terén —, hogy a névrendszer egészéről megbízható jellemzést adhassunk. Ezzel a megállapításával teljesen egyet is érthetünk, ám ehhez egyúttal azt is hozzáfűzhetjük, hogy a tudomány igazi mérföldkövei — ugyanúgy, mint az ÁSz. maga is — nem csupán lezárnak, hanem sokkal inkább meg is nyitnak egy-egy új korszakot valamely diszciplína történetében.

Fehértói Katalinnak a szülővárosához, Debrecenhez való kötődése életének utolsó éveiben ismét felerősödött, különösen azt követően, hogy 2003-ban elveszítette hű társát, Kiss Lajost, akit Debrecenben helyeztek örök nyugalomra. Kiss Lajos hiányát Fehértói Katalin nemcsak mint férjének a hiányát élte meg, hanem vele elveszítette azt a legfőbb szakmai vonatkozási pontot is, amelyhez mindig igazodni tudott. Nem állt már mellette az az ember, akinek a véleményében megbízott, akivel tudományos ötleteit, gondolatait elsőként oszthatta meg. E gyöttrő hiányról minden egyes beszélgetésünk alkalmával visszatérően és egyre nagyobb érzelmi erővel emlékezett meg.

A Kiss Lajos iránt érzett szeretete és szakmai tisztelete arra indította Fehértói Katalint, hogy emlékére díjat alapítson. Az alapítvánnyal azonban nemcsak férjének az emlékét kívánta ápolni, hanem szeretett tudományának, a történeti névkutatásnak a jövőjét is igyekezett segíteni: ezért szándékának megfelelően a Kiss Lajos-díjat a szakterület legkiválóbb fiatal képviselői kaphatják meg. Az alapítvány gondozását Fehértói Katalin — a városhoz való erős érzelmi kötődése kifejezéséeként — a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékére bízta. Amilyen fontos volt számára a díj létrehozása, éppoly sajnálatos, hogy az első alkalommal való odaítélésének a napját (amely egybeesik Kiss Lajos születésnapjával), 2006. június 2-át már nem érthette meg. A kuratórium felkérését a javaslatételre a kórházban vehette kézhez, ám válaszolni már csak az unokája útján tudott rá. 2006. május 12-én érte a halál.

Emlékét művei által a magyar névkutatás számos nemzedéke hosszú időn át őrizni fogja.

HOFFMANN ISTVÁN

Udvari István (1950–2005)

Mindig fájdalmas értékelni barátunkat, munkatársunkat, ha az a második évszám is jelentkezik. Igen, bele kell nyugodnunk abba, hogy Udvari Pista nincs már közöttünk. Először nem is mertem írni róla, a fájdalom túl mély volt. De Arany Jánossal folytatva: „A könny nem éget, csupán ragyog; nem törölöm még le, de higgadt vagyok”. Én is így szeretném elbúcsúztatni kedves, mindig segítőkész, igen nagy tudású munkatársunkat.

Udvari István és Koi Ilona első gyermekeként született 1950. július 14-én a Szabolcs-Szatmár megyei Tornyospálczán. Ez csak születési hely volt, de igazi szülőfalujának Eperjeskét tekintette. Itt is végezte el az általános iskola nyolc osztályát, a mándoki gimnáziumban érettségizett, majd Debrecenben orosz–történelem szakos tanárként diplomázott. Rövid kisvárdai tanárkodás után 1978-ban a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Orosz Nyelv és Irodalom tanszékére került tanársegédként. Ezek után a létra minden fokozatát végigjárta, sőt két éven át főigazgató-helyettes is volt. 1981-ben védte meg summa cum laude minősítéssel „A bács-szerémi (jugoszláviai) ruszinok nyelvének hungarizmusai” című egyetemi doktori értekezését. Ezt a későbbiek folyamán több ruszin költő-író munkássága alapján igen sok érdekes adattal egészítette ki — bizonyítva azt az egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy a magyar nyelv nemcsak befogadott, hanem igenis sokat adott Európa nyelveinek, jelen esetben a ruszinnak. S a ruszin közvetítette a magyar szavakat az ukránba, az oroszba. 1987-ben lett kandidátus „A ruszinok (kárpátukránok) XVIII. századi hivatalos írásbelisége” című kiváló munkájának eredményeképpen. 1995-ben Szegeden habilitált, s alig egy év múlva „A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai. Szepes és Zemplén vármegyék” című értekezésének megvédése után az MTA doktora lett. Fantasztikus munkabírású ember volt. Ha csak azt nézzük, hogy 1974 és 2000 között 1046 könyve, tanulmánya, cikke, ismertetése stb. jelent meg magyar, ruszin, orosz, szlovák, lengyel, német nyelven, akkor azt mondhatjuk, hogy nemigen találunk mást, aki erre a teljesítményre lett volna képes (Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján I–II. Szerk. Vraukóné Lukács Ilona–Bajnok Lászlóné. Nyíregyháza, 2001–2002). Az ő nevéhez fűződik a „Vasvári Pál Társaság Füzetei” sorozat elindítása és ápolása (ezek azért nem füzetek voltak, hanem nem is kis méretű könyvek). Két éves fáradságos munkával elérte, hogy Nyíregyházán létrejöjjön 1993-ban az Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék (2000-től egyetemi szintű). A tanszéken új sorozatot indított „Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia” címmel, továbbá a „Glossarium Ukrainicum”-ot, melynek a legkiemelkedőbb darabja az ukrán–magyar szótár hat kötete, hivatalos, de szerényebb címén: „Ukrán–magyar adatbázis I–

VI. А–Я”. A magyar-ukrán résznek csak az első kötetét érte meg, a másodiknak épp most (2006 elején) folynak a nyomdai munkálatai. A Magyar Nyelvjárásokban is jelentek meg tanulmányai, például Bereg vármegyei magyar községek előljáróinak nevei Mária Terézia korában (36: 447–54), Bács vármegyei szerbek és bunyevácok Mária Terézia korabeli paraszti bevallásai (41: 641–8).

Munkásságát nemcsak a szűkebb és tágabb nyelv- és történelemtudomány értékelté, hiszen előbb Lónyay Menyhért-díjban, majd Széchenyi Professzori Ösztöndíjban, végül Hodinka Antal-díjban részesült halála előtt egy évvel. Ezt tartotta ő a legértékesebbnek, hiszen Hodinka Antal kiadatlan munkáit éppen ő rendezte sajtó alá.

Tudományszervezőként is az élen állt. Nemcsak a sorozatok szerkesztőjeként, hanem különböző tudományos társaságok tagjaként, vezetőjeként is tevékenykedett mind Magyarországon, mind külföldön.

Mintaserű családi életet élt. Munkájában mindig mellette állt, segítette őt felesége, Erzsébet asszony. Gyermekére mindig nagyon büszke volt, és igyekezett őket belevonni a munkáiba — eredményesen. Családjára feltétlenül támaszkodhatott, az erőt, amely olykor gyengülni látszott, tőlük kapta meg.

Én személy szerint 1980-ban ismertem meg, s ez az ismeretség barátsággá, meghitt munkatársi viszonyná vált. Valamikor a 90-es évek végén meghívott Eperjeskére nyelvjárási gyűjtésre. A gyűjtés este történt, napközben pedig a szőlőkben kapáltunk. Közben különböző filológiai kérdésekről tartottunk eszmecsere-t. Ő vett rá arra, hogy a ruszinnal is foglalkozzam. Amikor elkezdtem gyűjteni a történelmi Bereg megye családneveit, ő igazított el a ruszin névadás rejtelmeiben. Akárhányszor kértem kisebb-nagyobb kérdésekben a véleményét, tanácsait, mindig rendelkezésemre állt. Egyik kiemelkedő műve a „Ruszinok a XVII. században” című történelmi és művelődéstörténeti tanulmánykötet. Ruszin bűvárlásaim során remek anyagra bukkantam 1570-ből. Nagyon megörült neki. Hozzá is fogtunk a feldolgozáshoz, de még nagyon is az elején jártunk, amikor felsőbb akaratra ő már nem tudta folytatni. Nekem ugyan nem mondta, de instrukcióit közölte tanszéki kollégájával, Káprály Mihállal, és kérte a munka folytatását. Nélküle nagyon nehéz lesz, de erőt ad majd nekünk emléke, munkássága.

Azt hiszem, érvényes rá Horatius mondása: „Non omnis moriar”. A mű, amelyet Udvari István létrehozott, bizony túléli őt, hiszen maradandót alkotott.

Най му буде земля пухом! Най буде вічна пам'ять сьому великому ученому!

MIZSER LAJOS

Beszámoló a 2005/2006. tanévről

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének állományában e tanévben egyetlen személyi változás történt: a nyugalomba vonult dr. Kálnási Árpád egyetemi docens megüresedett helyére Fehér Krisztina doktori hallgató került, tanársegédi státusban. A tanévben a tanszék oktatói az alábbiak voltak: Szikszainé dr. Nagy Irma, dr. A. Molnár Ferenc és dr. Hoffmann István egyetemi docensek, dr. Kis Tamás, dr. Tóth Valéria, dr. Rácz Anita, dr. Dobi Edit — aki tanév közben gyermekgondozási szabadságra vonult — egyetemi adjunktusok, valamint Szilassy Eszter és Póczos Rita tanársegédek. Dr. Nyirkos István professor emeritusként segítette az oktató- és kutatómunkát. A tanszék könyvtárosa (a Finnugor Tanszékkel közösen) Hoffmann Istvánné, az intézet titkára pedig Kecskemétiné Legoza Eszter volt. A szakmódszertani képzésbe óraadóként kapcsolódott be a gyakorlóiskola tanára, Sápiné Bényei Rita.

A tanszék oktatómunkájával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy e tanévtől a magyar szakos hallgatók oktatása mellett az egyetemünkön újonnan induló média és kommunikáció szakos képzésbe is bekapcsolódtunk.

Hallgatóink versenyeken elért eredményei közül ezúttal azt kell kiemelni, hogy az országos felsőoktatási Kossuth szónokversenyen 2005 novemberében Fűrő József második alkalommal kapott különdíjat.

A doktori képzés a korábban kialakult keretben folyt: a magyar nyelvtudományi alprogram a Kertész András professzor vezette Nyelvtudományok Doktori Iskola részeként működött. A doktori program ösztöndíjas hallgatói a 2005/2006. tanévben az alábbiak voltak: III. évfolyam: Györffy Erzsébet, Kocán Béla és Reszei Katalin (Fehér Krisztina tanársegédi kinevezése miatt levelező hallgatóként folytatta doktori tanulmányait), II. évfolyam: Kollár Krisztián, I. évfolyam: Boros Katalin és Kenyhercz Róbert. Györffy Erzsébet a tavaszi félévet a Svéd Királyi Akadémia ösztöndíját elnyerve az Uppsalai Egyetemen töltötte, ahol névtani tanulmányokat folytatott. Doktoranduszaink (a Miskolcon tanító Kollár Krisztián kivételével) mindnyájan részt vettek a tanszéki oktatómunkában is.

A doktori program keretében 2005 szeptemberében Síkfőkúton az egyetem alkotóházában rendeztük meg a már hagyományosnak számító doktori témabemutató konferenciánkat, amelyen doktori programunk minden hallgatója előadással vett részt. Rendezvényünket az ELTE és a Kolozsvári Egyetem magyar nyelvészeti doktori programjaival közösen szerveztük. Ezeket az intézményeket oktatók és hallgatók képviselték: az ELTE-ről Juhász Dezső, Tátrai Szilárd, Farkas Tamás, Fodor János, illetőleg Streli Zita, Bárh János, Slíz Mariann, Szabó

Zsuzsanna, Kapin Anita, Kolozsvárról pedig Csomortáni Magdolna, Kádár Edit és Demeter Éva vett részt a konferencia munkájában.

A tanév során a magyar nyelvészeti alprogramban három doktori védésre került sor. 2005. december 1-jén Nemes Magdolna védte meg „Földrajzi köznevek állományi vizsgálata” című értekezését, Takács Judit „Keresztnevek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közszóvá válásának modellje” című disszertációjának védésére 2006. január 31-én került sor. Szabó Edina „A mai magyar büntönszlang” témaköréből készített munkáját pedig 2006. február 16-án védte meg. Alprogramunkban habilitált 2006 tavaszán dr. Kabán Annamária, a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense.

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék életének kiemelkedően fontos eseménye volt, hogy Szikszainé Nagy Irma kollégánk „A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája” című értekezését a 2006. május 31-én a Magyar Tudományos Akadémián megtartott nyilvános vitában sikerrel megvédte, és az eljárás eredményeként elnyerte az MTA doktora címet.

A tanszéken folyó tudományos kutatómunkát e tanévben is jelentős pályázati támogatások segítették. Hoffmann Istvánnak az OTKA által támogatott „Helynévtörténeti vizsgálatok az ómagyar korból” című kutatási pályázata keretében „A Magyar Névarchívum Kiadványai” sorozatának 9. és 10. kötete jelent meg. Elsőként Rác Anita munkája, „A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata” (Debrecen, 2005. 235 lap), amely a szerző doktori értekezése alapján készült. Hoffmann István szerkesztő vezetésével nagyobb munkaközösség (Tóth Valéria, Póczos Rita, Rác Anita, Györffy Erzsébet és Reszegi Katalin) dolgozott azon a szótáron, amelynek első kötete „Korai magyar helynévszótár (1000–1350)” címmel jelent meg (Debrecen, 2005. 449 lap). E munka a jelzett korból a betűrendben elől álló 15 régi magyar vármegye (Abaúj–Csongrád) helyneveinek minél teljesebb gyűjteményét kívánta a szakmai közönség rendelkezésére bocsátani.

A kutatási program keretében első alkalommal rendeztük meg az egyetem síkfőkúti alkotóházában a „Helynévtörténeti szeminárium”-ot, amelyet a továbbiakban éves rendszerességgel szeretnénk megtartani. A kétnapos rendezvényen 2006. május 30–31-én mintegy 25 névkutató vett részt az ország több intézményének képviselőjében, közülük 11-en előadást is tartottak.

A Molnár Ferenc OTKA-pályázatának folytatásaként a tanév során két könyvet is megjelentetett: elsőként a „Balassi-kommentárok”-at (Debrecen, 2005. 156 lap), majd ezt követően „A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia” című munkáját (Debrecen, 2005. 188 lap).

A debreceni tanszék régi adósságát törlesztette Kálnási Árpád azzal, hogy kiadó, áldozatos munkával (és Jakab László hathatós támogatásával) elkészítette a „Debreceni cívis szótár”-t. E munka tervét még az 1930-as években fogalmazta meg Csúry Bálint professzor, és hosszú időn át tartó megvalósulatlansága el-

lenére a szakmabeliek a „Szamosháti szótár” mellett a debreceni népryelvkutató iskola emblematis darabjaként emlegették. A 2005-ben megjelent könyvet (Debrecen. 830 lap) a szakmai közvélemény a nagy várakozásnak megfelelő pozitív kritikával fogadta.

Nyirkos István Finnországban készült sikerkönyve, a finn–magyar–finn zsebszótár immár a negyedik kiadásban látott napvilágot (Suomi–Unkari–Suomi. Taskusanakirja–Zsebszótár. Helsinki–Juva, 2005. WSOY. 791 lap).

2006. augusztus 23. és 26. között a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság Debrecenben rendezte meg a VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszust, amelynek lebonyolításában intézetünk oktatói tevékeny részt vállaltak. A rendezvény társeelnöke Maticsák Sándor intézetigazgató volt, a nyelvészeti szekció munkáját titkárként Hoffmann István hangolta össze. Szikszainé Nagy Irma, A. Molnár Ferenc és Hoffmann István önálló szimpóziumok szervezését vállalta, rajtuk kívül Boros Katalin, Dobi Edit, Fehér Krisztina, Györffy Erzsébet, Kenyhercz Róbert, Kocán Béla, Póczos Rita, Rác Anita, Reszegi Katalin és Tóth Valéria vett részt előadással a kongresszus munkájában.

Szikszainé Nagy Irma a DAB nyelvészeti munkabizottságának elnökeként „A szecesszió” címmel szervezett 2005 szeptemberében konferenciát, amelynek előadásai a Magyar Nyelvjárások 43. kötetében jelentek meg (27–48).

Tanszékünk 2006. januárjában a 100 éve született kolozsvári nyelvészprofesszor, Szabó T. Attila tiszteletére rendezett tudományos emlékülést, amelyen az előadók, Péntek János, B. Gergely Piroska és Sebestyén Árpád az ünnepelt tudományos eredményei mellett bőven szóltak Szabó T. Attila debreceni kapcsolatairól is. Az emlékülés előadásainak szövegét a Magyar Nyelvjárások e kötetében adjuk közre (5–28).

Oktatóink aktívan részt vettek a tudományos közéletben is: ennek fő formái a bizottsági munka, a pályázati értékelésekben és a tudományos fokozatszerzési eljárásokban való részvétel voltak. Az MTA újraválasztott Nyelvtudományi Bizottságának ismét tagja lett Nyirkos István és Hoffmann István. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Választmányának munkájában részt vesz Nyirkos István, Sebestyén Árpád, Szikszainé Nagy Irma, A. Molnár Ferenc és Hoffmann István, akit ismét a Névtani Tagozat elnökévé választottak. A társaság debreceni csoportjának elnöke Szikszainé Nagy Irma, titkára pedig Rác Anita lett.

Nyirkos István professzort az észti–magyar kulturális kapcsolatok ápolása terén végzett kiemelkedő munkája elismeréseképpen Arnold Rüütel, az Észti Köztársaság elnöke a Terra Mariana Kereszt V. fokozatával tüntette ki. A kitüntetést 2006. május 9-én Tovo Tasa nagykövet nyújtotta át az ünnepeltnek.

A Magyar Nyelvjárások előző számában (43: 213–4) számoltunk be arról, hogy Fehértói Katalin férjének, a kiváló névkutatónak az emlékére és az onomasztikai kutatások előmozdítására Kiss Lajos-díjat alapított. E díjat a kuratórium döntése alapján első alkalommal tanszékünk adjunktusa, Tóth Valéria nyerte

el. A díj átadására ünnepélyes keretek között, az alapítványtevő családjának jelenlétében 2006. június 2-án, Kiss Lajos születésnapján került sor. Tóth Valéria e tanévben egy másik díjat is elnyert: 2005 szeptemberétől két év időtartamra Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesül.

A tanszékről további információk találhatóak a <http://mnytud.arts.klte.hu> honlapon.

HOFFMANN ISTVÁN

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének megvásárolható kiadványai

Magyar Nyelvjárások (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve) I., VII–XIII., XV., XVII–XXIV., XXVI–XXXI., XXXIII–XXXVII., XXXIX–XLIII. 1951–2005. 500–2000 Ft/kötet

A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai

2. *Csűry Bálint*: A szamosháti nyelvjárás felső nyelvállású magánhangzóinak története. 1939. (17 lap) 150 Ft
5. *Kovács István*: Szógyűjtemény a visszatért Óbástról. (Ezelőtt Nógrád, ma Gömör megye). 1939. (28 lap) 150 Ft
13. *Bárczi Géza*: A városi népnyelv kérdéséhez. 1941. (18 lap) 150 Ft
14. *Kovács István*: Igekötőink fejlődése és használata a medvesalji népnyelvben. 1941. (35 lap) 150 Ft
15. *Szabó István*: Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. 1941. (32 lap) 150 Ft
16. *Végh József*: Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. 1941. (32 lap) 150 Ft
17. Népnyelvi szövegmutatványok. Közli: *Bakó Elemér, Deák Györgyné, Bartha Katalin, Imre Samu, Keresztes Kálmán, Kovács István, Pető József, Szerdahelyi István, Szilágyi László, Szűts Ferenc, Varga Lajos, Végh József*. 1941. (39 lap) 150 Ft
21. *Knieszsa István*: Az Ecsedi-láp környékének szláv eredetű helynevei. 1943. (42 lap) 150 Ft
22. *Bakó Elemér*: Egy magyar szócsalád: *hop, hoporcs, hömpölyög, hederít*. 1943. (22 lap) 150 Ft
24. *Szilágyi László*: A rokonságnevek a hajdúnánási nép nyelvében. 1943. (28 lap) 150 Ft
25. *Varga Lajos*: Igealakok és igeragozás a szuhogyi népnyelvben. 1943. (19 lap) 150 Ft
26. *Végh József*: A békési népnyelv névszótövei. 1943. (156 lap) 150 Ft
27. *Papp László*: A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai. 1947. (19 lap) 150 Ft
29. *Papp László*: Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. Debrecen, 1949. (60 lap) 150 Ft
30. *Benkő Loránd*: A Nyárádmente földrajzinevei. Adattár. 1950. (19 lap) 150 Ft
32. *D. Bartha Katalin*: A szlavóniai nyelvjárás szóképzése. Debrecen, 1952. (30 lap) 150 Ft
40. *Sulán Béla*: Magyar *-ó* < szláv *-ou ~ ov*? 1962. (13 lap) 150 Ft
42. *Imre Samu–Kálmán Béla*: Módszertani tanulmányok a nyelvjáráskutatás köréből. 1962. (25 lap) 150 Ft

43. *Papp István*: A szóalkotás problémái. 1963. (29 lap) 150 Ft
44. *Sulán Béla*: A kétnyelvűség néhány kérdéséhez. 1963. (15 lap) 150 Ft
45. *Jakab László*: A felszólító módjel kérdéseihöz. 1964. (16 lap) 150 Ft
48. *Jakab László*: Az ingadozó igei végződések használata. 1969. (20 lap) 300 Ft
51. *Jakab László–Keresztes László*: Finnugor nyelvészet a debreceni egyetemen. 1979. (25 lap) 300 Ft
52. *Sebestyén Árpád*: Kálmán Béla hetvenéves. *Kiss Antal*: Kálmán Béla tudományos és publicisztikai munkássága (1934–1982). 1983. (43 lap) 300 Ft
54. *Kálmán Béla*: Vértes Edit 70 éves. *Jakab Edit*: Vértes Edit tudományos munkásságának bibliográfiája. Debrecen, 1989. (17 lap) 300 Ft
56. *Hlavacska Edit*: Névtani tárgyú kéziratok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában (Annotált bibliográfia). 1990. (44 lap) 500 Ft
57. *Sebestyén Árpád*: A szociolingvisztika elemei Csűry Bálint népryelvkutató iskolájában. 1990. (19 lap) 300 Ft
58. *Kiss Antal*: Andrásyné Kövesi Magda 80 éves. Debrecen, 1991. (14 lap) 300 Ft
59. *K. Szoboszlay Ágnes*: Mutató a Magyar Nyelvjárások 11–25. kötetéhez. 1991. (85 lap) 500 Ft
62. *Vértes Edit*: Vélemények és ellenvélemények. 1995. (35 lap) 150 Ft
63. *Kálnási Árpád*: Népi beszélgetések Szatmárból. 1995. (140 lap) 800 Ft
66. *Hoffmann István–Kis Tamás*: Pesty Frigyes kéziratok helynévtárából. Bihar vármegye II. 1998. (314 lap) 1000 Ft
67. *Kálnási Árpád*: Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996. (274 lap) 1200 Ft
68. *Kis Tamás*: A magyar szleng kutatás bibliográfiája. 1996. (99 lap) 500 Ft
69. *Vörös Éva–Priszter Szaniszló*: Márton József Természethistóriai képeskönyvének névénynevei. 1997. (61 lap) 250 Ft
71. *Kis Tamás*: Szempontok és adalékok a magyar szleng kutatásához. 1997. (57 lap) 500 Ft
72. *Kálnási Árpád*: Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. 1998. (95 lap) 800 Ft
77. *Kenéz Tünde*: A debreceni könyvkötészet szókincse. 2002. (77 lap) 500 Ft
79. *Domonkosi Ágnes*: Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. 2002. (248 lap) 1200 Ft
80. *Sebestyén Árpád*: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.). 2002. (190 lap) 1000 Ft
81. *Boda István Károly–Porkoláb Judit*: A hipertext alkalmazása a szövegek értelmezésében. 2003. (145 lap) 1000 Ft
82. *Zaicz Gábor–Csepregi Márta*: Vértes Edit emlékezete. 2004. (36 lap) 300 Ft
83. *Kálnási Árpád*: Debreceni cívisszótár. 2005. (830 lap) 3000 Ft
84. József Attila, a stílus művésze. Tanulmányok József Attila stílusművészetéről. Szerk. *Sziksainé Nagy Irma*. 2005. (137 lap) 2000 Ft

Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár

4. *Jakab László–Bölcskei András*: A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója. 1988. (594 lap) 800 Ft
5. *Jakab László–Bölcskei András*: Csokonai-szókincstár I. 1993. (591 lap) 1200 Ft

6. *Jakab László–Kiss Antal*: A Guar'-kódex ábécérendes adattára. 1994. (367 lap) 800 Ft
7. *Jakab László–Kiss Antal*: Az Apor-kódex ábécérendes adattára. 1997. (451 lap) 800 Ft
8. *Jakab László–Bölcskei András*: Balassi-szótár. 2000. (623 lap) 2000 Ft
9. *Jakab László–Kiss Antal*: A Festetics-kódex ábécérendes adattára. 2001. (343 lap) 1500 Ft
10. *Jakab László*: A Jókai-kódex mint nyelvi emlék. 2002. (527 lap) 2000 Ft
11. *Jakab László–Bölcskei András*: Egy XVI. századi emlékirat szókincstára. Zay Ferenc: Az Landor feyrwar el wezessenek oka e woth es így essewth (1535 k.) 2003. (261 lap) 1200 Ft

A Magyar Névarchívum Kiadványai

1. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. 1997. (156 lap + 33 térkép) 1200 Ft
3. Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye. (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján). Közzéteszi: *Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria*. Debrecen, 1999. (123 lap + 16 térkép) 1200 Ft
4. *Tóth Valéria*: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2001. (304 lap) 2000 Ft
5. *Póczos Rita*: Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése. Debrecen, 2001. (190 lap) 2000 Ft
6. *Tóth Valéria*: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen, 2001. (245 lap) 2000 Ft
8. Helynévtörténeti tanulmányok 1. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. 2004. (207 lap) 1600 Ft
9. *Rácz Anita*: A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata. 2005. (235 lap) 2000 Ft
10. Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. *Hoffmann István*. 2005. (449 lap) 4500 Ft
11. Helynévtörténeti tanulmányok 2. Szerk. *Hoffmann István–Tóth Valéria*. 2006. (224 lap) 1600 Ft

Onomastica Uralica

- 1a–b. Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages. Edited by *István Hoffmann*. Debrecen–Helsinki, 2001. (469 lap). 2000 Ft
2. History of the Study of Toponyms in the Uralian Languages. Edited by *István Nyirkos*. Debrecen, 2002. (275 lap) 1500 Ft
3. Settlement Names in the Uralian Languages. Edited by *Sándor Maticsák*. Debrecen–Helsinki, 2005. (182 lap) 2500 Ft

Officina Textologica

3. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez (Magyar nyelvű szövegek elemzéséhez). Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 1999. (147 lap) 1000 Ft
4. Koreferáló elemek — koreferenciarelációk (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Dobi Edit–Petőfi S. János*. Debrecen, 2000. (223 lap) 1000 Ft
5. Grammatika — szövegnyelvészet — szövegtan. Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2001. (147 lap) 1000 Ft
6. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. Diskusszió). Szerk. *Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (140 lap) 1000 Ft
7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma szerkezet). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2002. (166 lap) 1000 Ft
8. *Dobi Edit*: Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. Debrecen, 2002. (200 lap) 1000 Ft
9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2003. (119 lap) 1200 Ft
10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák). Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2004. (141 lap) 2000 Ft
11. Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához. Szerk. *Petőfi S. János*. Debrecen, 2005. (123 lap) 2000 Ft
12. A korreferencialitás poliglott megközelítése. Szerk. *Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma*. Debrecen, 2005. (133 lap) 2000 Ft

Egyéb kiadványok

- Bakó Elemér*: Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról. Szerk. *Kálnási Árpád*. Debrecen, 2002. (91 lap) 640 Ft
- Kálnási Árpád*: A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2.) 1984. (508 lap) 1200 Ft
- Kálnási Árpád–Sebestyén Árpád*: A Csengeri járás földrajzi nevei. (Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 5.) 1993. (549 lap) 800 Ft
- Nyirkos István*: Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. 1987. (184 lap) 800 Ft
- Sebestyén Árpád*: Értsünk szót! (Útvesztők és útjelzők mindennapi nyelvhasználatunkban). 1994. (220 lap) 800 Ft
- Zay Ferenc*: Az Landor Feyrwar el wezessenek oka e woth es igy essewth (1535 k.) Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmánnyal közléteszi *Kovács István*. 1982. (227 lap) 800 Ft

TARTALOM

Tanulmányok, cikkek

PÉNTEK JÁNOS: Az iskolateremtő Szabó T. Attila	5
B. GERGELY PIROSKA: Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” mint a nyelvtörténeti szótár új típusa	13
SEBESTYÉN ÁRPÁD: Szabó T. Attila és Debrecen kapcsolatához	21
HOFFMANN ISTVÁN: <i>Mortis</i> birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben	29
KOCÁN BÉLA: Ugocsa vármegye korai ómagyar kori településneveinek nyelvi rendszere	69
T. KÁROLYI MARGIT–P. LAKATOS ILONA: A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármashatár menti korpuszban	83
LAKATOS KATALIN: A nyelvjárások megítélése kárpátaljai iskolások körében	97
TÓTH PÉTER: Változásvizsgálat „A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak kárpátaljai kutatópontjain	105
CSÍKÁNY ANDREA: Az ismételt nyelvjárási szógyűjtések mai nehézségeiről	113
IMRE RUBENNÉ: Említőnevek Móricz Zsigmond „Rokonok” című regényében	117
VÖRÖS ÉVA: A <i>szarvasnyelvpáfrány</i> (<i>Asplenium scolopendrium</i>) elnevezései a magyar nyelvben	127
TAKÁCS JUDIT: <i>Máriavirág-tól pocakmacá-ig</i>	131

Ismertetések, bírálatok

Két könyv az északkeleti régió nyelvjárástörténetéhez (Ism. SEBESTYÉN ÁRPÁD)	137
A stilisztikai alakzatok rendszerezése (Ism. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	144
<i>Vörös Ferenc</i> : Családnév kutatások Szlovákiában (Ism. BÍRÓ FERENC)	154
<i>Balogh Lajos</i> : Büki tájszótár (Ism. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	162
Népi beszélgetések Vas megyéből (Ism. KORNÝÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES)	166
<i>Pethő József</i> : Krúdy-tanulmányok (Ism. SZILASSY ESZTER)	167

Nyelvjárási adatok

MIZSER LAJOS: Kígyós mai vezetéknevei 171

Megemlékezések

HOFFMANN ISTVÁN: Fehértói Katalin (1925–2006) 177

MIZSER LAJOS: Udvari István (1950–2005) 183

HOFFMANN ISTVÁN: Beszámoló a 2005/2006. tanévről 185